

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№9 (166),
ҚАРАША
2018 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев –
т.ғ.д. акад.; Б.Аяған, Т.Омарбе-
ков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
М.Ноғайбаева, Д.Салқынбек,
Қ.Құнапина – т.ғ.к., доц.; С.Дүй-
сен – п.ғ.к., Қ.Қарамандаев –
тарихшы-зерттеуші.

С.Әбішқызы – тұңғыш
бас редактор. Б.Матекова –
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева
– озат ұстаздар.

Басуға 21.11.2018 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108^{1/16}.
Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1500.
Индексі – 75748.
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Ғ ы л ы м и - т е о р и я л ы қ
мақала авторлары орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-тұжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспей де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Тарих және заң факультеті сөз алады

Ақбота Бексейітова, Жансая Өсіпова. Факультеттің өткені мен бүгіні.....	2
Канат Базаров. Человек особенной судьбы.....	4
Алмагүл Күшпаева, Ғалымтай Төлепбергенов. Туған өлке тарихының шежірешісі	6
Кадыржан Абуев, Дидар Шаймуханова. Детские учреждения Акмолинской области в годы великой отечественной войны	7
Марат Өтегенов, Айнұр Шүкеева. Көкшетау облысының тұрғындары	10
Сәуле Әбдірахманова, Күлша Жапарова. Тарихи сана – ұлттық кодымыздың тұғыры	12
Ақбота Тастанбекқызы, Еркін Киккаринов. Ұлттық мәдениет	14
Рашид Ыдырысов, Талапкер Уәлиев. Ғұн көшпелі мемлекетінің шекаралық стратегиясы	17
Амантай Сейітқасымов, Айгүл Ерманова. Ақмола облысының қалыптасу және даму тарихы:	19
Қанат Тастемірұлы, Мейрамгүл Алхабекова. КСРО-дағы әкімшілік-аумақтық бөлініс	21
Байқоныс Ігілік. Шығыс Түркістандағы "Үш аймақ" қозғалысы	23
Жанат Шаймерденова, Арман Хабдуллин. Ақмолланың рухани-ағартушылық қызметін зерттеу	25
Ақан Шарипов. Первые секретари Акмолинского обкома партии.....	27

Мемлекеттік тарих институтының құрылғанына – 10 жыл!

Астаналық тарихшылар ордасы	30
Буркитбай Аяған. Позиция лидеров движения Алаш-Орды по созданию Казахской автономии.....	31
Амангелді Қашқымбаев. Тарихтың куәгері – Атбасар.....	35

Аққали Ахмет, Әділбек Өмірзақов. Атырау облысы ауыл шаруашылығының дамуы.....	39
Жұмазия Жұмабаева, Самал Молдашева. Атырау өлкесіне өзге этностардың қоныстануы.....	41
Айжамал Сарбасова. Абай еңбегіндегі жеке тұлға мәселесі	44
Гүлнар Момынова. Қазақстанның тарихи географиясын зерттеу.....	46
Тұрғынбек Бошыбаев, Гүлзада Бижанова. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықпен күрес.....	48
Гүлназ Раздықова. Syncretism of the religious outlook of the kazakhs of the steppe region.....	51
Динара Хамидуллина, Мөлдір Мақжанова. Атырау өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер.....	55
Керимсал Жубатканов. Президентская программа "Рухани жаңғыру"	56
Бауыржан Чукумов. Совместное заседание КПК и ОСПК с директорами школ.....	58

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Іңкәр Катапова. Сабақта интербелсенді әдістерді қолдану	59
Гүлайым Дакина. Педагогтардың кәсіби қызметте эмоционалды қажуының зерттелу жағдайы.....	60
Рымгүл Әмірова. Қазақстандағы әдебиет пен өнер	62
Қалбибі Игенбаева. Ежелгі Египет пирамидалары қалай салынды?.....	63

Құрметті оқырман! Күні бүгінге дейін республикамыздың түкпір-түкпіріндегі оқу орындарының факультеттері мен кафедралары сөз алып, топтаса мақала жариялап, өздерінің тыныс-тіршілігінен хабардар етіп келді. Журналдың бұл санында Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің тарих және заңтану факультеті мен Отан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасы ұжымының іс-тәжірибесі назарларыңызға ұсынылып отыр.

ФАКУЛЬТЕТТІҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Ақбота БЕКСЕЙІТОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті
Жансая ӨСПІОВА (Осипова),
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің докторанты

Тарих және заңтану факультеті – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің жас әрі болашағы зор факультеті. Оның тарихы талапкерлерді «Тарих» мамандығы бойынша сырттай оқу бөліміне қабылдау жүргізілген 1992-1993 оқу жылынан басталады. Ал 1994-1995 оқу жылынан бастап «Мектептегі тарих және құқық» мамандығы бойынша күндізгі бөлімге студенттерді қабылдау басталды. Сол кезде тарих бөлімі шет тілдер факультетінің құрамында жұмыс істеген еді. Тарих бөлімінің меңгерушісі қызметін С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің түлегі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Құсайынова Ажар Ботикызы атқарды.

1998-1999 оқу жылы тарих бөлімі көркемсурет-графика бөлімімен біріктіріліп, тарих және бейнелеу өнері факультеті құрылды. Факультеттің атауы 2007-2008 оқу жылы әлеуметтік-гуманитарлық факультет, 2008-2009 оқу жылы тарих факультеті, 2011-2012 оқу жылы тарих және заңтану факультеті болып өзгертілді.

Өр кездері факультетті т.ғ.д. Ж.А.Ермекбаев, аға оқытушы В.В.Альтергот, т.ғ.к., доцент С.К.Бердіғұлова, ф.ғ.к., доцент К.Ш.Жәлелов басқарды. Бүгінгі күні тарих және заңтану факультетін Абай атындағы Алматы Ұлттық Педагогикалық университетінің түлегі, т.ғ.к., профессор міндетін атқарушы Ақбота Тастанбекқызы Бексейітова басқарады.

Факультетте төрт кафедра жұмыс істейді. Солардың ішінде Қазақстан тарихы және Философия кафедраларының негізгі 1962 жылы Көкшетау педагогикалық институты ашылған кезде салынған.

Бастапқыда Көкшетау педагогикалық институтының марксизм-ленинизм кафедрасы жұмыс істеді. Кафедраның алғашқы меңгерушісі т.ғ.к., доцент И.С.Гороховодатский болды. 1966 жылы философия және саяси экономия (каф. меңгерушісі ф.ғ.к. Ж.Т. Теңізбаев), КОКП тарихы және ғылыми коммунизм (каф. меңгерушісі Р.Г.Бирюшев) кафедралары құрылды. 1971 жылы кафедралар бөлініп, философия (каф. меңгерушісі ф.ғ.к. Ж.Т. Теңізбаев), КОКП тарихы (каф. меңгерушісі т.ғ.к., доцент И.С.Гороховодатский), ғылыми коммунизм және саяси экономия (каф. меңгерушісі з.ғ.к. Хангалов) кафедралары құрылды. 1976 жылы КОКП тарихы кафедрасының меңгерушісі болып Қ.Қ.Әбуев сайланды. 1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялауымен КОКП тарихы кафедрасы Қазақстан тарихы кафедрасы

болып қайтадан құрылды. 2015 жылдан бастап кафедра атауы Отан тарихы және Қазақстан Халқы Ассамблеясы болып өзгертілді.

Факультеттің ашылу және қалыптасу ісіне тарих ғылымдарының докторы, профессор, тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі Әбуов Қадыржан Қабиденұлы үлкен үлес қосты. Оның жетекшілігімен 1992-1993 оқу жылында «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессорлық-оқытушылық құрамы тарих пәндері бойынша жұмыс бағдарламаларын жасауды қолға алды. Тарих бөлімінің студенттерін сапалы дайындау ісінде негізгі қиыншылықтар мамандық пәндері бойынша әдебиеттердің және көрнекі құралдардың жетіспеушілігіне байланысты туындаған еді. Бұл мәселе өзге жоғарғы оқу орындарымен, атап айтқанда Солтүстік Қазақстан, Қостанай және Омбы педагогикалық университеттерімен қызметтестік байланыстар орнату жолымен шешілді.

Кафедра жұмыс істегеннен бергі уақытта тарих ғылымдарының докторы және кандидаты ғылыми атағының 7 ізденушісі дайындалды және қорғап шықты. Олардың қатарында Қ.Қ.Әбуев, Ж.А.Ермекбаев, А.Б.Құсайынова, Т.Ж.Кожин, А.Т.Бексейітова, А.Ш.Мұсырма-нова, А.А.Сейітқасымов, С.Т.Садықов, М.З.Өтегенов, И.А.Мұхамедиева, Г.Т.Қаженова бар.

Кафедрада «тарих» мамандығы бойынша магистрлар мен PhD докторанттарды дайындайды. Оқытушылар өз жұмыстарында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасын, Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасын басшылыққа алады, ұлттық тарих пен мәдениетті зерттеу негізінде жастарды тәрбиелеу бойынша жұмыстар жүргізеді.

Философия кафедрасы 1966 жылы Жоғары және орта арнаулы білім Министрлігінің №397 бұйрығы негізінде құрылды. Кафедра меңгерушісі болып философия ғылымдарының кандидаты, доцент Жапар Теңізбайұлы Теңізбаев тағайындалды. Сол жылдан кафедрада аға оқытушылар Л.Н.Бердников, Н.М.Ципар, Л.Г.Чернокова, В.Н.Чибизов, К.Ж.Сәрсенов, Р.Г.Бирюшев, кабинет меңгерушісі Л.Погодаева, аға лаборант Е.И.Панина жұмыс істеді. 1984-2001 жж. кафедра меңгерушісі болып философия ғылымдарының кандидаты, доцент Нұрбек Софыұлы Бозов қызмет атқарды.

1980-1990 жылдардан бастап кафедрада Н.С.Бозов, А.Бадретдинов, С.В.Рихтер, Е.Е.Байленов, Н.М.Ғұ-

байдуллин, Н.Т.Осадчая, М.В.Вергун, Г.Е.Байтенова, В.С.Кузенный, В.П.Портная, В.С.Кравченко, Б.К.Бижанов, Р.К.Каунева, А.С.Барская, Г.Р.Шериязданова, Г.Ж.Есмағұлова, Г.Е.Шлымова, Г.К.Әбдіхалықова, Д.Қ.Айтқожин, Р.Н.Көшенова, Ү.Қ.Сәрсембин сияқты ғылым докторлары мен кандидаттары белсенді еңбек етті. Бүгінде философия кафедрасының құрамында ф.ғ.к., доцент Г.Ж.Есмағұлова, магистрлер Р.К.Жүсіпова, А.Н.Қалиева, Н.Ә.Көкішева, Г.Б.Зұбайраева, аға оқытушылар Қ.О.Бекішев, С.К.Мәкенов жұмыс істейді.

Жалпы тарих кафедрасы 1994 жылы құрылды. Тұңғыш кафедра меңгерушісі т.ғ.к., доцент Ж.А.Ермекебаев болды. Кафедрада т.ғ.к., доцент С.К. Бердіғұлова, т.ғ.к., доцент Р.С.Буктуғұтова, Л.В.Воробьева, А.Б.Құсайынова, Қ.О.Бекішев және т.б. жұмыс істеді. 1994-1995 оқу жылында жұмысқа аға оқытушылар Ғ.М.Төлепбергенов және Ж.Қ.Шәймерденова қабылданды. Кафедра 050114-Тарих мамандығы бойынша мамандар даярлауды қолға алды. 2000-2001 оқу жылында «География» мамандығы ашылып, тарих және география пәнінің мұғалімі мамандарын даярлады. 2011 жылғы 4 шілдеде (№523 бұйрық) жалпы тарих, мемлекет және құқық теориясы кафедрасы болып өзгертілді. Кафедраны т.ғ.к., доцент А.Б.Күшбаева басқарады.

Қазірі заманғы талаптарға сай келетін білімді қамтамасыз ету мақсатында кафедрада тәжірибелі аға оқытушы К.Ғ.Жапарованың жетекшілігімен «Оқытушының кәсіби құзыреттілігін дамыту, студенттердің танымдық іс-әрекеттерін белсенді ету үшін жеке тұлғаны қалыптастыру бағытын жетілдіру» атты әдістемелік бірлестік жұмыс істейді.

Көп жылдар бойы аға оқытушы Ғ.М.Төлепбергенов «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жұмыс істеді. Атырылған жұмыстардың нәтижесінде «Есіл-Көкше өңірінің ескерткіштері» тарихи альбомы баспадан шығарылды, Бурабай ауданының Қымызнай ауылындағы «Қазақ ауылы» этнографиялық орталығы жобасын жасауға қатысты.

Экономика және құқық кафедрасы 1996 жылы құрылды. Кафедраның алғашқы меңгерушісі қызметін Б.К.Бижанов атқарды. Бүгінгі күні кафедра атауы «Заңтану» кафедрасы болып өзгертіліп, PhD Қ.С.Әбділовтың жетекшілігімен жұмыс істеуде.

Заңтану кафедрасы түлектерінің кәсіби қызметінің нысандары заңдық маңызы бар оқиғалар мен әрекеттер, мемлекеттік институттардың қызметтері саласында пайда болатын құқықтық қатынастар, мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың арасындағы құқықтық қатынастар болып табылады.

Факультеттің профессорлық-оқытушылық құрамы республиканың және алыс-жақын шетелдердің жоғарғы оқу орындарымен және танымал ғалымдарымен тығыз байланыстар орнатқан. Олардың қатарында Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Абай атындағы ҚазҰПУ, Е.Бөкетов атындағы ҚарМУ, ОмМУ, БашМУ, ТМУ, РУДН (РФ, Мәскеу қ.), Сегед университеті (Венгрия), Адам Мицкевич атындағы Познань университеті (Польша). Индианополис университеті (Грекия) бар. Біліктілікті көтеру және оқу сабақтарын жүргізу мақсатымен кафедраға профессорлар А.П.Толочко, Ю.А.Сорокин, В.Г.Рыженко, Ж.О.Артықбаев, Х.М.Әбжанов, С.Ф.Мәжитов, Т.С.Садықов, А.Күзембайұлы, А.С.Аманжолов, Р.М.Таштемханова, З.К.Сақтағанова, Р.Г.Бұқанова, Г.М.Меңдіқұлова шақырылды.

2002 – 2004 жж. «Тарих» мамандығының студенттері профессор Зайберт В.Ф. жетекшілігімен алғаш рет Ботай тұрағында (СҚО, Айыртау ауд.) археологиялық тәжірибеден өтті. 2003 жылдан бастап

«Тарих» мамандығының I курс студенттері тәжірибеден өту үшін тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығының базасында облыс территориясында зерттеу орындарын барлау және қорғау мақсатында Ақмола археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. 2008 жылы т.ғ.к., доцент М.К.Хабдуллинаның жетекшілігімен Есіл стационарлық археологиялық экспедициясында студенттердің археологиялық тәжірибеден өтуі жөнінде Ш.Уәлиханов атындағы КМУ мен Л.Гумилев атындағы ЕҰУ (К.Ақышев атындағы археологиялық ФЗИ) арасында келісім-шарт жасалды.

Факультет ұжымы «Шоқан тағылымы», «Дала өлкесі: орыс және қазақ халықтарының қарым-қатынастарының аймағы», «Батыс Түрік қағанаты», «Абылай хан және оның дәуірі», «Абайдың туғанына 150 жыл», «Кенесарының 200 жылдығы», «Тыңға – 50 жыл», «ҰОС Жеңісіне – 60 жыл», «Ш.Уәлихановтың туғанына 175 жыл», «Ал-таистика мен түркологияны кешенді зерттеудің өзекті мәселелері», «Қазіргі таңдағы Отан тарихының көкейкесті мәселелері», «Еуразия мәдени кеңістігіндегі Ш.Уәлихановтың мұрасы» атты бірқатар халықаралық конгресстер, ғылыми-теориялық конференциялардың бастамашысы және тікелей ұйымдастырушысы ретінде көрінді.

Факультет оқытушылары ғылыми-зерттеу, оқу, тәрбие істерімен белсенді түрде айналысады. Жас ғалымдар жыл сайын өтетін Ақмола облысы әкімі грантының иегерлері қатарында. Олардың ішінде тарих магистрлері Ж.Қ.Өсіпованы, О.Г.Быкованы, А.А.Шәріповты, А.Б.Шәріпованы, Т.В.Брынзаны, Г.Б.Қарсақованы атап өтуге болады.

Профессор Қ.Қ.Әбуевтың басшылығымен Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушылары ауқымды ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуде. Бұл бағытта Ақмола облысы құрылуының 70 жылдығына, Ш.Уәлихановтың туғанына 175 жыл толуына арналған энциклопедиялар жарық көрді.

Факультеттің тәрбие жұмысы университеттің стратегиялық даму тұжырымдамасы мен тәрбие жұмысының кешендік жоспарына негізделген. Профессорлық-оқытушылар құрамы үнемі студент жастармен тәрбие жұмысын жүргізеді. Факультет ұжымы факультеттік, университеттік, қалалық, облыстық қоғамдық және мәдени іс-шараларға белсене араласады. Барлық мамандық студенттеріне арнап ҚР Конституциясы, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайын Қазақстан халқына Жолдауы тақырыбында іс-шаралар өткізеді.

Факультет студенттері университеттің қоғамдық және спорттық іс-шараларына қатысады. Олар – «Нұр Отан» партиясының «Жас Отан» ұйымы, Қазақстандық студенттер альянсы, «Жасыл ел», «КВН», студенттік құрылыс жасақтарының белсенді мүшелері. Кураторлық сағаттар «Салауатты өмір сүлген қалыптастыру», «СПИД-ке қарсы күрес», «Діни лаңкестік, темекі тарту, нашақорлық және зиянды заттарды қолданудың алдын алу» тақырыптарында өткізіледі. Оқытушылар үнемі жатақханалардағы жағдаймен танысып, студенттерге ақыл-кеңес береді. Факультет өмірі мазмұнды әрі қызықты оқиғалармен жалғасуда.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается история становления и развития исторического факультета Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова.

The article describes the history of formation and development of the faculty of history of Kokshetau state University named after Sh.Ualikhanov.

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген қайраткер, Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, Көкшетау қаласының Құрметті азаматы, еңбек ардагері Қадыржан Қабиденұлы үстіміздегі жылы 26 желтоқсанда 80 жасқа толады. Редакция ұжымы «Қазақ тарихы» журналының 90-жылдардағы тұрақты авторы, төл тарихтың майталманы, Отан тарихының оқшылығын толтырып, ақтандақтарын айшықтауға қомақты үлес қосқан Қадыржан ӘБУОВТІ осынау мерейлі мерейтойымен құттықтап, алдағы өміріне зор денсаулық, қайыр мен береке, отбасылық бақыт және шығармашылық, талай табыс тілейді! Төменде Қадыржан Қабиденұлы туралы бірнеше мақала назарларыңызға ұсынылып отыр.

ЧЕЛОВЕК ОСОБЕННОЙ СУДЬБЫ

Канат БАЗАРОВ,
кандидат исторических наук, доцент Кокшетауского
государственного университета им. Ш.Уалиханова

26 декабря 2018 года исполняется 80 лет Кадыржану Кабиденулы Абуеву, доктору исторических наук, профессору, заслуженному деятелю Республики Казахстан, академику Академии истории и общественных наук, почетному гражданину города Кокшетау, ветерану труда. Этот перечень следует дополнить другими, не менее значимыми характеристиками: патриот, краевед, подвижник, общественник, чуткий наставник, прекрасный семьянин. Несмотря на возраст, он продолжает, занимается исследованиями, до сих пор трудится в Кокшетауском государственном университете имени Ш.Уалиханова.

В чем секрет успеха и востребованности, уважения и любви окружающих? Как найти свой путь и идти по нему достойно? Эти вопросы на определенном этапе жизни задают многие, но найти ответы – удается не всем. Академик Д.Лихачев писал: «Жизнь – это драгоценный дар, он дается не зря... Человек обязан отблагодарить природу... и своей творческой работой продолжить созидательную деятельность». Именно так относится к своей профессии, да и к жизни Кадыржан Кабиденулы.

Плодотворная научная деятельность ученого началась после обретения Казахстаном независимости. Он не стал блуждать в сложный переходный период и четко определил приоритеты в сфере научных изысканий. Как только появляется возможность, он сразу же обращается к темам, которые в советское время по тем или иным причинам не освещались, или были под запретом.

Научные интересы профессора К.Абуева широки и многогранны. Он ведет исследование Акмолинской области. За долгие годы научных исследований он опубликовал свыше 280 содержательных научных работ, в том числе 8 моногра-

фий, 4 словаря и 49 учебных пособий. Все работы Кадыржан Кабиденулы отличаются тщательным анализом источников и поиском в них новой информации. Выводы его работ всегда обоснованы и оригинальны. Тематика исследований по истории Акмолинской области обширна и весьма разнообразна, охватывают разные периоды ее развития. Значительную часть своего времени он посвящает работе со студентами, магистрантами и докторантами: помогает разбирать источники, делать обоснованные выводы, объясняет все нюансы того или иного термина.

В 1997 г. появились его исторические очерки «Кокшетау», превратившиеся в ценное пособие по истории региона, которое и сейчас являются широко востребованными не только студентами, но и учителями школ, научными работниками. Его научные интересы всегда связаны с историей своего родного края. Из-под его пера вышли книги об исторических личностях – хана Абылая, Кенесары Касымова, Чингиза Валиханова, Науана Хазрета, Ч.Валиханова и др.

К.К.Абуев успешно сочетает научно-педагогическую работу с общественной деятельностью. Он входит в состав информационной группы Акмолинского областного акимата, член Кокшетауской городской и Акмолинской областной ономастической комиссии, а также член попечительского Совета «Фонда историко-культурного наследия Акмолинской области», член научно-аналитического центра при малой Ассамблее народов Казахстана Акмолинской области. Кадыржан Кабиденулы особое внимание уделяет воспитанию подрастающего поколения, привитию им чувства патриотизма любви к родной земле.

Важное значения приобрело исследование по освещению истории Акмолинской области, которой

в 2019 году исполняется 80 лет. В связи с этой исторической датой, при поддержке акима области Малика Кенесбаевича Мурзалына, Кадыржан Кабиденулы на основе накопленного им за длительный период материала по изучению истории нашего региона выпустил книгу «Деятели истории культуры Акмолинской области».

Кадыржан Кабиденулы стоял у истоков открытия на факультете специальности «История». В университете юбиляр работает с 1963 г., пройдя путь от аспиранта до должности заведующего кафедрой (с 1975 г. по 2012 гг.). Более 30 лет профессор Абуев возглавлял кафедру Истории Казахстана. Да и сегодня зачастую ее называют кафедрой Абуева. В ней он всегда поддерживал творческий и демократический климат без излишнего администрирования. Да и сейчас он определяет всю ее атмосферу. Кафедры всегда отличаются количеством и качеством защищенных диссертаций, проведением научно-исследовательской работы, количеством опубликованных монографий, учебных пособий. Все это характерно для его кафедры. Под руководством профессора на кафедре сформировывалась высокопрофессиональная команда специалистов, готовых постоянно обновлять свои знания. Преподавателям его кафедры присваиваются звания «Лучший преподаватель вуза», как на уровне университета, так и республики, они становятся обладателями международной стипендии «Болашак» и выдвигаются на высокие административные должности в университете.

В 1998 г. под непосредственным участием профессора Абуева К.К. была открыта магистратура, за этот период защищено около 50-ти магистерских диссертаций. В 2015 г. при кафедре Отечественной истории и Ассамблеи народа Казахстана открыта докторантура сегодня, профессор является научным консультантом четырех докторантов.

Сегодня 80 лет исполняется человеку, особенной судьбы Кадыржан Кабиденулы. Уверен, что счет студентов, у которых преподавал Кадыржан Кабиденулы, идет на многие тысячи. И есть семьи, в которых представители трех поколений были студентами К.Абуева, которые сегодня работают в школах города, области, да и за ее пределами.

Кадыржан Кабиденулы – активный участник международных, межвузовских и университетских научных и научно-практических конференций. Его характеризует постоянная научная работа – непрерывный научный поиск, статьи, доклады, конференции. Выступления профессора вызывает большой интерес из-за новизны и актуальности рассматриваемых вопросов, остроты постановки проблем.

Как талантливый исследователь Кадыржан Кабиденулы известен далеко за пределами Казахстана. Свидетельством тому награждение его Всемирным фондом Чингизхана за фундаментальные исследования чингизидов, великого казахского хана Абылая орденом «Чингиз хааным залгамжлагхунайш», а также Laboreet Scintia (Трудом и Знанием). В решении комиссии по наградам «Европейского научно-промышленного консорциума» отмечается, что «Орден вручается российским и зарубежным ученым за признанный мировым

сообществом вклад в науку и образование. Президиум РАН представил Вас к этой награде, как ученого, внесшего большой вклад в развитие науки и образования, что подтверждается перечнем Ваших публикаций в авторитетных изданиях, а также наградами и дипломами, присужденными Вам ранее президиумом Российской Академии Естествознания орденом».

Важнейшей составляющей его деятельности является кафедральная научно-исследовательская работа, связанная с выполнением госбюджетных, хоздоговорных и других работ, проектов, исследований. Это направление неизменно находится в центре внимания Кадыржана Кабиденулы. Спектр научно-исследовательских работ, выполняемых им широк. Под его руководством кафедра занималась подготовкой и изданием 3-х энциклопедий («Акмолинская область», «Ч.Валиханов», «Хан Абылай»). Ярким событием в историографии Казахстана и России явилась монография К.К.Абуева «Чокан Валиханов и его современники». Она представляет собой многоплановое энциклопедическое издание, освещающее жизнь и деятельность великого ученого, просветителя Чокана Валиханова через призму истории Казахстана и России середины XIX века.

Кадыржан Кабиденулы относится к числу тех редких людей, которые всю свою душу отдают любимому делу. Этим делом для него является изучение истории своей малой родины – Кокшетау. Герои его книг и статей – акмолинцы и североказахстанцы – выдающиеся земляки и простые труженики.

Кадыржан Кабиденулы, практически всю свою трудовую жизнь посвятив родному вузу. Профессор всегда был и остается для нас лидером во всех делах и начинаниях, человеком, который радует за свое дело, умеет брать на себя ответственность и помогать. С ним приятно работать, у него интересно учиться: он для каждого подберет верное слово, вовремя пошутит, создаст нужную атмосферу в коллективе. Если потребуется указать на недостатки, то Кадыржан Кабиденулы сделает это очень тактично и деликатно.

Бесспорно, Кадыржан Кабиденулы является авторитетным ученым, специалистом, наставником, а главное, мудрым и отзывчивым человеком, который за долгие годы работы в нашем вузе многим дал путевку в жизнь, поддерживал и направлял, помогал добрым, житейским советом и поступками. До сих пор его выпускник кандидат исторических наук Марат Зеннатович Утегенов вспоминает, как будучи студентами, мы с трепетом ждали встречи с заведующим кафедрой, прислушивались к его советам и замечаниям. Он всегда подает нам пример человека жизнелюбивого, преданного семье, внимательного по отношению к коллегам и друзьям.

От всей души поздравляем нашего юбиляра, нашего уважаемого Кадыржана Кабиденулы Абуева с юбилеем, желаем долгих и счастливых лет жизни. Как творческая личность он всегда находится в движении – вместе с коллегами и учениками. Так пожелаем аксакалу воплощения в жизнь всех его творческих замыслов, здоровья, счастья и благополучия, ему и его близким, долгих плодотворных лет.

ТУҒАН ӨЛКЕ ТАРИХЫНЫҢ ШЕЖІРЕШІСІ

Алмагүл КҮШПАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті,
Ғалымтай ТӨЛЕПБЕРГЕНОВ,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы

Таяуда елімізге аты әйгілі тарихшы, қадірлі ағамыз, ғылым мен білім жолындағы ұстазымыз Қадыржан Әбуовтың «Ақмола облысының тарих және мәдениет қайраткерлері» атты кітабының тұсаукесер таныстырылымы болып өтті. Қадыржан Қабиденұлының авторлығымен әрі редакторлығымен Көкшетау қаласындағы «Әрекет» баспасынан шыққан биографиялық очерктер жинағына [1] Ақмола облысында өмір сүрген, Қазақстанның арғы-бергі тарихында шығармашылық, жасампаздық, күрескерлік ерлікке толы қайраткерлігімен ерекше рөл атқарған, алаш жұртына, қала берді алыс-жақын шетелдерге танылған тұлғалар туралы зерттеулері мен ой-толғаныстары еніп отыр. Осынау толғамды очерктер жинағы бір жағынан оның, әсіресе, соңғы 30 жылдан астам уақыт ішіндегі ғылыми-шығармашылық ізденістерінің нәтижесі деуге болады.

Көкшетау-Ақмола өңірінің атағы мен дақырты сонау Сібірлік Көшім хан билік құрған, Тәуекел хан тапсырмасымен Сібір істеріне араласып, осы өлкені билеген сұлтан Ораз-Мұхаммед дәуірінен, әсіресе, Абылай ханның Қазақ Ордасының астанасын Түркістаннан Арқаға көшіріп, осында қондырғаннан бері мәшһүр бола бастағаны мәлім. Сол кездегі Абылай Ордасына Ресей, Жоңғар, Ауған, Қытай елдерінің елшілері келіп, осы өңірдің геосаяси масштабтағы тағдыры шешіліп отырған жер де осы болатын. Осы ретте тәуелсіздігіміздің таңы жаңа атып «Ұлы дала» тарихының көптеген беті көмескі тартып тұрған шақта, бұрынғы үйреншікті патшалық дәуірдің, кеңестік кезеңнің тарихи дискурстарын сырып қойып, төл тарихымызды Ұлттық тарихи таным тұрғысынан қарастыруға кіріскен қазақ тарихшыларының сол кездегі Манаш Қозыбаев бастаған үлкен шоғырының маңдай алдында өлке тарихының, ел тарихының тамыршысындай болып, осы өңір тарихында қилы рөл атқарған қайраткерлер мен заман турасында терең зерттеулер мен ғылыми ізденістер жасаған Қадыржан Қабиденұлы тұрды. Сол кезеңде оның қаламынан Көшім хан, Ораз-Мұхаммед, Сібірді жаулауға әрекеттенген Ермак туралы ғылыми мақалалары мерзімдік баспасөзде жарық көріп, кезінде Қазақстан жұртшылығында үлкен резонанс туғызғаны әлі есімізде [2]. Қазақстанның тәуелсіздігін жариялауы, егеменді Ел болуға бет бұруы көптеген жазушылар мен тарихшыларды шығармашылық пен тарихи ізденістердің тың жолына түсуіне дем берді.

Тарих, әдебиет сияқты таным мен рухқа қызмет қылатын ғылым мен білім салалары тек аса жігерлі тегінен тартып келе жатқан пәсионарлық рух энергетикасы бар адамдарға ғана бағынады. Бұл ретте Қадыржан Қабиденұлы – жолы болған, бақытты ғалым. Себебі, Қазақстан мен Ресей тарихындағы нысаналы қайраткерлердің тарихи тағдырын зерттеуден бастаған Қадыржан Қабиденұлының ең алдымен Абылай хан тақырыбына баруы, ең алғаш тәуелсіздігіміздің шаңырағы жаңа

көтерілген кезде Абылай ханның 280 жылдығының Көкшетау баурайында өтуіне мұрындық болуы сол кездегі Ел өміріндегі аса ірі мәдени-саяси оқиға еді. Осы бастаманың нәтижесінде «Абылай және оның дәуірі» атты айтулы монографиясы дүниеге келді [3]. Аталмыш монография Қазақ хандығының шаңырағы шайқалып, елдігі кетіп бара жатқан заманда Алаштың тағдырын өз қолына алып, шаңырағын қайта тіктеген қайраткердің қазақ тарихындағы орны мен рөлін кең көлемді архивтік, тарихи-фольклорлық материалдарды жаңа тарихи парадигма тұрғысынан қарастырып зерттеуі абылайтану тарихнамасындағы ірі жаңалық деп білуіміз керек.

Қадыржан Қабиденұлының осы іргелі еңбегі 2013 жылы Абылай ханның 300 жылдығын атап өту қарсаңында Абылай хан энциклопедиялық басылымын шығаруына негіз қалады [4]. Қадыржан Қабиденұлы сол кезден бастап айтулы тұлғалардың өмір тарихын, қайраткерлігін зерттеу мектебінің осы өңірдегі негізін қалаушы болып табылады. Бүгінде оның қаламынан туған «Абылай хан және оның замандастары мен ұрпақтары», «Шоқан және оның замандастары мен ұрпақтары» сияқты іргелі тарихи еңбектері өз оқырмандарын тауып отыр [5]. Оның осындай Қазақ Елі тарихында өшпес жарқын із қалдырған тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеп, бірнеше монографияны жариялауы қазіргі заманғы Отандық тарих ғылымындағы тұлғатануға қосқан зор үлесі деп білеміз.

Біздің буыны әлі де қата қоймаған тәуелсіздігімізді нығайту үшін экономиканың жедел дамуы жеткіліксіз. Сондықтан елдік рух пен патриотизмді елге қызмет ету принциптерін қалыптастыру үшін бүкіл елге, әсіресе, жас ұрпаққа үлгі тарихи тұлғалардың өмір тарихын зерттеп, олардың барлығын тарихи сахна төріндегі өзінің тиісті орнына келтірудің міндеттері тұрды. Қадыржан Қабиденұлы сияқты өте еңбекқор зерттеушінің арқасында Ақмола мен Көкшетау өңірінде ғұмыр кешіп, ел-жұртына, руханиятына, қазақ мемлекеттілігіне орасан зор еңбек сіңірген қайраткерлердің бүтіндей галереясы жасалды. Оған дәлел жоғарыда аталған кітап. Осы кітапқа Қазақ хандығының негізін қалаған Әз Жәнібек ханнан бастап, Көшім хан, Ораз-Мұхаммед, Бөгенбай батыр, Қарауыл Қанай би, Атығай Андықожа және Жәпек батыр бергі замандағы алаштың ардақтылары: Уәли хан, Қасым сұлтан, Кенесары хан, орақ тілді Орынбай, Кене ханнан қаймықпаған Арыстанбай, Алаштың мәңгі сөнбес жарық жұлдызы Шоқан, әдебиет сыншысы Кенесары-Наурызбай тарихи жырын зерттеуші Есмағамбет Исмайылов, дін-руханияттың ірі өкілі, рух күрескері Науан хазірет [6], Рейхстагқа ту тіккен Рақымжан Қошқарбаев, ғалым, ұстаз, майдангер батыр Мәлік, бейбіт күнде қазақ жерін Ресейге қосуға қарсы шығып, қазақ жерін келер ұрпаққа аманаттаған Жұмабек Тәшенов, Қазақстан үкіметін ұзақ жылдар басқарған Бәйкен Әшімов, екі

мәрте КСРО батыры Талғат Бигелдинов, ғалым ұстаз, қайраткер Тұрсынбек Кәкішов.

Ел басқарып өнер мен билікті қатар ұстаған Кәкімбек Салықов, Алаштың аяулы азаматы, заманының аса дарынды басшысы бола білген Еркін Әуелбеков сынды тұлғалар тарихы осы очерктерге еніп отыр. Қадыржан Қабиденұлын толғандыратын қазақ тарихындағы тұрақты да мәңгілік тақырыптың бірі – Қазақ хандығының құрылу кезеңінің тарихы. Осы ретте Қадыржан Қабиденұлының Жошы әулетінен тарайтын Ақ Орда хандарына қатысты ғылыми пікірлері ғылыми ортада үлкен беделге ие. Қазақстанның теріскейінің ортағасырлық тарихында әлі де ашылмаған беттері баршылық. Қадыржан Қабиденұлының сонау 90-жылдары жарық көрген «Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерінен» атты еңбегін қазақ жұртшылығы кезінде үлкен ықыласпен қабылдаса, жуырда жарық көрген «Сібір хандығы орыс-қазақ қатынастарының контекстінде» деген зерттеу еңбегі қазіргі Қазақстан тарихнамасындағы тың тақырыптардың бірі. Зерттеуші осы күнге дейін бір жақты, тек ресейлік тарихшылар көзқарасымен танылып келген Сібір жұртының тарихына, оның қазақ жұрты мен Еліне қатысты мәселелеріне тарихнамалық алғашқы отандық зерттеушілердің бірі болып баса назар аударды. Шындығында да Сібір мен қазіргі Қазақстанның Солтүстік өңірі болашақ қазақ ордасының негізін қалауға себеп болған көптеген уақиғалардың куәсі. Бір ғана мысал көшпелі өзбек-қазақ Ордасын құрған Әбілқайыр ханның хан көтерілген орны қол созым жердегі Түмен қаласы, Шайбан әулетінің өкілі Әбілқайыр ханның тақта бекуіне зор әсер еткен Мұстафа ханмен шайқасы да 1446 ж. Осы Ақмола облысының Есіл өзені бойындағы Атбасарда өткенін Масуд бен Османи Кухистани өзінің айтулы еңбегі «Тарихи Абулхаирхани» еңбегінде суреттеп жазған болатын [7]. Солтүстік Қазақстан тарихи-географиялық жағынан Батыс Сібірдің батыс бөлігін құрайды. Ортағасырлық кезеңдегі Шайбанилер тарихы, Есім хандығы, Сібір

хандығы мен Ораз-Мұхаммед сұлтанның одан бергі заманда орыс зерттеушілерінің өзі «Сібір ханзадасы» деп атаған Абылай тарихы осы өлке тарихымен тығыз байланысты өрбігені белгілі. Сол себепті де Қадыржан Қабиденұлының осы тақырыптарға баруы заңды еді.

Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ тарихнамасына өзінің іргелі зерттеулерімен зор үлес қосқан Қадыржан Қабиденұлының тарихи еңбектері бүгінгі еркін заманда дүниеге келіп, бүгінде ер жеткен, жаңа өсіп-өніп келе жатқан ұрпақ үшін ғибраты мен өнегесі мол туынды болары айқын деп білеміз.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена презентации биографического очерка «Деятели истории и культуры Акмолинской области» видного ученого-историка, краеведа К.К.Абубекова.

The article is devoted to the presentation of biographical essay «Figures of history and culture of Akmola region» the outstanding scientist-historian, ethnographer K. K.Abuev.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Абубеков К.** Ақмола облысының тарих және мәдениет қайраткерлері: библиографиялық очерктері – Көкшетау: Өрекет, 2018, 336 б.
2. **Абубеков К.** Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен – Алматы: Қазақстан, 1994, 144 б.
3. **Абубеков К.** Хан Абылай и его время. –Астана: Елорда, 2006. - 304 с.
4. Абылай хан энциклопедия – Көкшетау: Өрекет, 2013.- 415 б.
5. Абылай хан замандастары ұрпақтары Өрекет, 2016.- 377 б.
6. Науан Хазірет –Астана: 2011.- 234 б.
7. Сочинения Ма'суда бен Османи Кухистани «Тарихи Абулхаир-хани» // Известия АН Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии, № 3 (8). 1958.

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

ДЕТСКИЕ УЧРЕЖДЕНИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ в годы великой отечественной войны

Кадыржан АБУЕВ,
доктор исторических наук, профессор Кокшетауского
государственного университета им. Ш.Уалиханова
Дидар ШАЙМУХАНОВА,
магистрант Кокшетауского государственного
университета им. Ш.Уалиханова

Одной из форм организации детской повседневности в военное время были детские учреждения, которые включали в себя лечебно-профилактические и учебно-воспитательные учреждения, предназначенные для обслуживания детей в возрасте до 14 лет включительно. К ним можно отнести ясли, детские дома, дома ребенка, детдома, интернаты, школы и др. [1]. Военное время значительно изменило их внешний облик, а также и

условия жизни в них. Их работа была затруднена из-за материальных и продовольственных проблем. Но, несмотря на это, просветительская и воспитательная деятельность в них не прекращалась.

Не только в городах, но также почти в каждом селе и ауле имелись детские ясли, которые подразделялись на постоянные и сезонные. Особенностью сезонных яслей было то, что они открывались лишь на определенный период: во время посева и уборки урожая,

то есть были характерны для сельской местности.

В архивных фондах Акмолинской области, имеются документы, содержащие сведения о работе и состоянии детских учреждений в данном регионе в годы войны. Так, к примеру, в Ново-Черкасском районе количество яслей на вторую половину 1943 г. составило: постоянных (районные) – 1, сезонных (колхозных) – 20. Постоянные ясли находились в одном здании с детским садом. Для яслей выделялись две маленькие комнаты, когда количество детей составляло 27, в то время как в распоряжении детского сада находилась лишь одна комната, а под общее пользование подпадали коридор, кухня и кладовая. Таким образом, детям дошкольного возраста приходилось отдыхать, играть и кушать в одной комнате [2, л. 239 об.2].

В отличие от постоянных, состояние сезонных (колхозных) яслей оказалось более благополучным. При осмотре яслей в селах Первомайск, Лозовое, Хмелевка, Камышевка, Паволжанка Ново-Черкасского района Акмолинской области выяснилось, что в каждой из них имеются отдельные помещения под ясли, кроме того нет необходимости в твердом инвентаре. Отдельно отмечена работа яслей, находившихся в казахских колхозах. Как отмечено в документе: *«Здесь специальных помещений дет/ясли не имеют, мягкого инвентаря, совершенно нет. Ввиду этого, а также ввиду того, что полевые работы в основном непостоянны, 4 дет/ясли из казахских колхозов закрыты»* [2, л. 240].

Сокращение детских учреждений в военный период в первую очередь было связано с недостатком топлива, в результате чего большинство из них находились в перегруженном состоянии [2, л. 19]. Одна проблема, приводила к другой. Следующим звеном данной цепочки стали трудности с обеспечением постельными принадлежностями. К примеру, в детском саду №1 г.Акмолинска, при количестве детей – 66, постельного белья рассчитано всего на 41, при этом даже если не брать в расчет их обязательную смену. Такое же положение было и в других детских садах [3, л. 32]:

Таблица 1. Детские сады №1, №2, №3 г. Акмолинска [3, л. 32].

Постельные принадлежности	Детсад №1 Кол-во дет. - 66	Детсад №2 Кол-во дет. - 51	Детсад №3 Кол-во дет. - 60
Простыни	41	31	18
Матрацы	41	51	нет
Подушки	41	45	60
Одеяла	41	29	75

Анализируя общее состояние яслей и детских садов, мы можем прийти к выводу, что в основном для них были характерны одни и те же проблемы, среди которых наиболее распространенными были:

1) *необеспеченность инвентарем (недостаток детских кроваток, горшков, белья, пеленок, простыней и т.д.), дети в яслях находились в домашней одежде;*

2) *плохое питание (в рационе отсутствовали – крупы, овощи, фрукты), случались перебои с печеным хлебом;*

3) *вшивость и желудочно-инфекционные заболе-*

вания (по борьбе с которыми проводились постоянные дезинфекции не менее 1 раза в неделю);

4) *обслуживающий персонал работал без спецодежды и т.п.*

В 1943 году в Акмолинской области насчитывалось 8 детских домов, 8 интернатов и 1 дом ребенка [2]. Детские дома находились в Рузаевском районе – Андреевский детский дом, в Зерендинском районе – Викторовский детский дом, в Айыртауском районе – Детский дом им. Володарского, в Енбекшильдерском районе – Енбекшильдерский детский дом и др.

Война значительно увеличила численность воспитанников детских домов. Многие из них остались без опеки родителей и родственников, по причине ухода последних на фронт или из-за добровольного отказа, объяснявшегося не состоянием обеспечить ребенка жильем и пищей. Другой причиной стала эвакуация населения из прифронтовых зон. Помимо изменения численности, изменился и сам состав детского «населения» детдомов. К примеру, немалую часть детей прибывших в Казахстан составляли польские дети. С целью разрешения данной проблемы Польское консульство открыло к середине 40-х годов в СКО, Акмолинской, Кокчетавской областях 7 польских детских домов и интернатов. [4, л. 59]. По сведениям, составленным эвакуотделом КазССР, на 1 января 1942 года в Акмолинскую область прибыло 7692 детей из различных областей СССР. Кроме того, в Казахстан эвакуировались и сами детские дома, одним из таких примеров может послужить детский дом в г. Казгород к (Енбекшильдерский р-н) эвакуированный из города Харькова [2, л.277 об.2].

В детских домах и интернатах не всегда создавались подходящие бытовые, санитарно-гигиенические и другие условия для воспитанников. При этом детдома постоянно проверялись, но эффективность таких проверок была невысока: фиксировались нарушения, формулировались требования разрешить те или иные проблемы, но ситуация не менялась.

Анализируя отчеты Акмолинской горсанэпидемстанции и райсанэпидемстанции Акмолинской области, можно выявить наиболее распространенные нарушения санитарных норм в детских домах. Основная проблема заключалась в их перегруженности, на одно спальное место приходилось по 2 человека. Существенно ощущалась нехватка нательного и постельного белья, большой спрос в верхней одежде и зимней обуви [2, л.1 об.2; л.175 об.2]. Данные бытовые условия объяснялись трудностями военного времени, и как следствие не всегда были разрешимы. Вместе с тем вступает и человеческую халатность. Так, например, при обследовании детского дома, находящегося в Щучинском районе, было обнаружено, что дети моются в бане без мыла, а также белье для детей стирается без мыла, хотя в их хранении было обнаружено 90 кг. мыла. Вследствие нарушения отпуска продуктов ухудшилось детское питание [2, л. 2].

Плачевные санитарные условия в детских учреждениях в целом вели к частой заболеваемости детей и повышению смертности. Среди наиболее распространенных детских заболеваний была корь, чесотка, малярия, дифтерия, а также различные

виды травм. В «Конъюнктурном обзоре областного здравоотдела о состоянии здравоохранения за 1943 год» была дана сравнительная таблица заболеваний, где за 1942 год детей с корью насчитывалось 914, а уже в 1943 году их численность сократилась в 10 раз и составляла 92 человека. Резкое снижение кори объяснялось тем, что основная масса детей переболела в прошлом году. В отличие от кори, прослеживается увеличение количества детей с малярией, который в 1942 г. – 1593, а в 1943 г. – 1720 детей (на 9%). Рост малярии объясняется прибытием эвакуированного населения из неблагополучных по малярии мест, особенно из Крыма и Кавказа. А также дифтерия в 1942 г. – 63 детей, в 1943 г. – 74 детей, бруцеллез с 1942 г. – 180 детей, 1943 г. – 228 детей и др. [2, л. 191].

Одним из основных детских учреждений, включавших в себя воспитательный и учебный процесс, была школа. В 1942-1943 учебном году в Акмолинской области количество школ составило – 617 [5, л. 13].

Состояние городских школ по Акмолинской области было сравнительно лучше, чем районных и сельских. По данным «Конъюнктурного обзора областного здравоотдела о состоянии здравоохранения в области за 1943 год» в школах г. Акмолинска в связи с продлением отопительного сезона до марта ученики получили возможность обучаться в теплых помещениях без верхней одежды. Но после, из-за перебоев с топливом, положение ухудшилось [2, л. 20]. Из-за отсутствия освещения в некоторых школах уроки сокращались до 40 мин, а перемены до 5 мин [6, л. 21].

Состояние школ в районах области было намного хуже. Постоянные ремонтные работы носили лишь поверхностный характер. Сельские и районные школы чаще сталкивались с проблемами обеспечения топлива и воды в силу нехватки транспорта, чем городские. Температура в классах доходила до +4° и ниже [3, л. 116].

При школах № 1 и №2 г. Акмолинска находились столовые. Питание выдавалось по талонам в основном ослабленным детям и детям фронтовиков. В меню входили супы (борщ, пшеничный, рисовый, с вермишелью, с манной) пирожки (с различной начинкой), рыба, молоко, сметана, ребе мясо. При всех остальных школах находились буфеты с горячей пищей [2, л. 21].

Военное время повлияло не только на внешний облик школ, но и на планомерный ход учебно-воспитательного процесса. Теперь основной тематикой школьной жизни стала «война». Военная подготовка занимала важнейшее место в школьной программе, не только в 1941–1945 годах, но и позже [7]. Содержание воспитательной работы, проводимой на уроках, так и на внеклассных мероприятиях, было заменено с классовых на патриотические идеи. Например, теперь на уроках истории преобладали темы, посвященные идущей войне:

«Война и причины ее возникновения. Войны справедливые и несправедливые.

«Великая Отечественная война советского народа против германского фашизма: а) Кто такие фашисты? Захватническо-империалистический характер войны гитлеровской Германии, образование итапо-германской коалиции и программа ее

действий. б) Справедливая освободительная война Советского Союза против фашистской Германии. Образование англо-советско-американской коалиции и программа ее действий. Разгром гитлеровской Германии неизбежен.

«Партия Ленина-Сталина – организатор борьбы за победу над немецко-фашистскими захватчиками» и другие темы [8, л. 5].

Итак, исходя из вышеизложенного, мы можем прийти к выводу, что внешний облик и материальное положение детских учреждений в военный период значительно ухудшился. Хотя нельзя утверждать, что довоенный уровень жизни в них был намного лучше. Несмотря на постоянные проверки и замечания со стороны санкомиссий состояние детских учреждений оставалось практически без изменений. Причиной тому были: недостаток денежных средств, нехватка топлива, транспорта, иногда даже случались проблемы с наличием питьевой воды. Изменения коснулись и учебно-воспитательного процесса. Он приобрел военную окраску так, к примеру, содержание школьного материала стало отражать военную тематику, кроме этого во внеучебное время проводились военизированные походы, игры, соревнования и т.д. Но все же, стоит отметить, что, несмотря на не всегда удовлетворительное состояние детских учреждений в рассматриваемый период, они сыграли значительную роль в воспитании детей, и дали возможность взрослому населению направить все свои силы на трудовую деятельность.

РЕЗЮМЕ

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Ақмола облысындағы балалар мекемелерінің жағдайы қарастырылады. Архив құжаттарын талдау нәтижесінде автор соғыс жылдарындағы балалар мекемелеріне қатысты өзекті мәселелерді айқындап көрсетеді.

This article discusses the condition of children's institutions during the Great Patriotic War in Akmolinsk region. The author identified some of the main problems affecting children's institutions in wartime based on the analyse of archive documents.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой медицинский словарь. 2000. [Электронный ресурс] //Словари и энциклопедии на Академике: [сайт]. – URL: [https://dic.academic.ru/dic.nsf/ medic_2/15502/\(16/10/18\)](https://dic.academic.ru/dic.nsf/medic_2/15502/(16/10/18)).
2. Государственный архив Акмолинской области Ф.622, Оп.1, Д.10.
3. ГААО Ф.622, Оп.1, Д.9.
4. Табулденов А.Н. Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937-1956 годы): монография. – Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш.Кабылбаева, 2015. – 192.
5. ГААО Ф.1514, Оп.4(п), Д.1.
6. Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК) Ф.1692, Оп.1., Д.628.
7. Келли К. «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда (авторизованный пер. с англ. Я.Токаревой) // Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография. – 2003. – №60(2). – С. 218-251.
8. ЦГА РК Ф. 1488, ОП.2, Д.300.

КӨКШЕТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТҰРҒЫНДАРЫ: (1954-1956 жж.)

Марат ӨТЕГЕНОВ,
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті,
Айнұр ШҮКЕЕВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің докторанты

Қазақ халқы қашан да бірлік пен татулық мәселесіне ерекше мән беріп, оны тірліктің тұтқасы, өмірдің өзегі ретінде бағзы заманнан бағалап келген. Бірлік пен татулық тәлімінің қазіргі Қазақстан жағдайында маңызы ерекше. Мемлекет құраушы, елдің, жердің иесі ретінде қазақ халқы өзге ұлттар мен ұлыстарға оның асқан үлгісін көрсетіп келеді десек артық емес. Тарихымызға үңілсек, оған анық көз жеткізе аламыз. Қиын-қыстау кезеңге тап болған өзге ұлт өкілдеріне қашан да қамқор болып, адамгершілік мейірімін аямаған. Алаш елі тағдырдың жазуымен жер аударылып келген түрлі ұлыстарға төрінен орын беріп, бір үзім нанын бөліскені белгілі. Сол үшін көптеген ұлыстардың өткен және бүгінгі буыны қазақ халқына шексіз риза. Қазақ жерінде қазір 130-дан аса ұлт пен ұлыс өкілдері өмір сүріп жатыр. Оларға Қазақстан азаматтары ретінде тең құқық берілген. Олар білім алу, емделу, жоғары лауазымды қызмет атқару мүмкіндіктеріне ие. Елімізде мекен еткен ұлт пен ұлыстарға өз мәдениетін дамытып, салт-дәстүрлерін сақтауға лайықты жағдайлар жасалған. Олардың әрқайсысының ұлттық мәдени орталықтары тұрақты жұмыс істейді. Мәдени орталықтар әр халық өкілдерінің өз ұлттық дәстүрлерін сақтауға зор ықпал жасап келеді. Сонымен бірге, көпұлтты Қазақстанның мәдени жағынан әртарапта дамуына үлес қосып келеді.

Тарихқа тереңірек үңілсек жаңа заманның басында империялық және кеңестік саясаттың салдарынан «ұлттар лабораториясына» айналған киелі жерімізде ұлттардың мұндай алуан түрлілігі болмаған. Халықтың көпұлтты құрамының қалыптасу үдерісі патшалық Ресей тұсында басталып, кеңестік дәуірде өз мәресіне жетті. Қарастырылып отырған уақытта облыс тұрғындарының құрамында КСРО-ның барлық ұлттарының өкілдері болды.

Ақмола облысының мемлекеттік мұрағатының қорларында зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты көптеген құнды деректер сақталған. Облыс тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайлары біркелкі болған жоқ. Бір бөлігі тұрақты өмір сүріп жатқан ұлттардан тұрса, бір бөлігі күшпен жер аударылған ұлттардан тұрған. Сонымен қатар облыс тұрғындарының құрамындағы славян халқының санын тың игеруге келген адамдар айтарлықтай арттырды. Мұрағат құжаттарына сүйенсек, 1952 жылдың 1 желтоқсанында Көкшетау облысында барлығы 99,660 жер аударылғандар болған, олардың 23,597 ерлер, 37,479 әйелдер және 38,585 балалар болған. **Олардың ұлттық құрамын төмендегі № 1-кестеден көруге болады [1]:**

№	Ұлттардың атауы	Адамдар саны
1	Шешен	5655
2	Ингуш	14450
3	Неміс	49545
4	Грек	1194
5	Поляк	23270

6	Украин	223
7	Балқар	909
8	Тәжік	1636
9	Өзбек	999
10	Қырғыз	114

Қалған саны басқа ұлттардан тұрған. Жер аударылғандардың едәуір көп бөлігі – 92,7 пайызы ауылдық жерлерді мекендеген, қалғандары қалаларда тұрған. Мәселен, Көкшетауда 4,109 адам және Щучьеде 3175 адам тұрған. Жер аударылғандардың 83,3 пайызы ауылшаруашылығында еңбек еткен. Дәл осы еңбек арқылы бостандықтары шектелген күштеп жер аударылғандар еңбек заңына сәйкес басқа да адамдар сияқты істеген жұмыстарындағы жетістіктері үшін үкіметтік наградалар мен басқа да марапаттарға ие болып, қоғамның белсенді мүшелеріне айналып, біртіндеп жалпыға бірдей құқықтарға ие бола бастады. Мәселен, 1951 жылы КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумының қаулыларына сәйкес, "Ленин" орденімен – 8 адам, "Еңбек Қызыл Ту" – 13 адам, «Еңбектегі батылдығы» үшін медалімен – 44 адам, «Еңбек озаты» медалімен – 9 адам, "Социалистік Еңбек Ері" – 1 адам [2]. Осындай ортақ жалпыға міндетті еңбектің арқасында интернационалдық некелер пайда болып, ұлттардың өзара жақындауы жүрді. Мәселен, Арықбалық ауданында 39 поляк және неміс қызы орыстарға тұрмысқа шыққан.

Облыс тұрғындарының қарастырып отырған уақыттағы күнделікті өмірінде И.В.Сталиннің қайтыс болып, оның орнына келген Н.С.Хрущевтің тоталитарлық жүйені біршама жұмсартқан реформаларына байланысты бірқатар өзгерістер орын алды. Жер аударылғандарды коммунистік құрылысқа тарту мақсатымен жүргізілген Қазақстанның коммунистік партиясының белсенді жұмысының арқасында күні кеше азаматтық құқықтары барынша шектелген адамдар ендігі жерде, облыстың, республиканың қоғамдық-саяси өміріне белсенді араласып, қоғамдағы өздерінің лайықты орындарына ие болды. Еңбектегі жетістіктері үшін бірқатар жер аударылғандар партия қатарына қабылданды. Мәселен, 1956 жылы облыста 1968 адам КОКП мүшелері болған [3]. Партияға мүшелікке тартылғандардың қатарын көбейту арқылы билік, олардың ішінен едәуір белсенділерін іріктеп облыстық партия мен комсомол ұйымдарына жауапты жұмыстарға тартуды мақсат етті. Осы арқылы билік жер аударылғандардың бойында кеңестік патриотизмді қалыптастыру жолындағы үгіт-насихат күресінде, сол адамдардың өздерінің ішінен шыққан саяси сауатты адамдарды тиімді пайдаланды [4].

Жер аударылғандардың тұрмыс-тіршілігі әрдайым бақылаушы органдардың назарында болған. Мәселен, мұрағаттағы мына бір құпия деген грифпен белгіленген анықтамада **Көкшетау облысында тұрып жатқан немістер саны № 2 кестеде берілген [5]:**

№	Қалалар мен аудандар атауы	Саны
1	Айыртау	29139
2	Арықбалық	24361
3	Зеренді	24867
4	Қазан	17396
5	Келлер	27332
6	Көкшетау	32552
7	Красноармейск	26191
8	Қызылту	19821
9	Ленинград	10450
11	Рузаевка	22605
12	Чистополье	16435
13	Чкалов	28501
14	Щучье	61051
15	Еңбекшілдер	36469
16	Көкшетау қаласы	39465
	Барлығы:	416635

Мұрағаттық құжаттар мен деректерді қарастырып талдау арқылы Қазақстанның солтүстік аймағы тұрғындарының қалай көпұлтты болып қалыптасқанын және олардың этникалық, діни және әлеуметтік құрамын анықтауға болады. Мәселен, немістер, эстондар мен латыштар Ақмола облысында XIX ғасырдың 90-жылдарында пайда болды, олар Омбы қаласының маңында және Ақмола уезінде қоныстанды. Эстон, неміс және латыштармен салыстырғанда поляктар, еврейлер мен бұқарлықтар және сарттар деп аталған ортаазиялық халық өкілдері тек қалаларда қоныстанды. Олардың соңғылары негізінен сауда-саттықпен және т.б. коммерциялық кәсіпшілікпен айналысты [6, 199-б.].

«Мәңгілік Ел: бір ел – бір тағдыр» тақырыбымен өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының сессиясында ҚР Президенті Н.Назарбаев ҚХА-ның құрылған күні 1 наурыз туралы мынадай ұсыныс айтты: «Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылған күн – 1 наурызды жыл сайын барлық этностардың бір-біріне және мейірбандық танытып, ол адамдарды өз туғанындай қабылдаған қазақтарға алғыс айту күні ретінде атап өту әділетті болар еді. Ол күн бізді бұрынғыдан да гөрі жақындастыра түспек. Бұл күн мейірімділіктің, бүкіл қазақстандықтардың бір-біріне деген достығы мен махаббатының жарқын мерекесі бола алар еді» [7].

Жалпы «Алғыс» ұғымының өзі көп нәрсені аңғартады. Мәселен, қазақта «Алғыс арқалаған ер азбас», «Алғыспенен ел көгерер» деген секілді бабалардан қалған ұлағатты сөздер бар. Сондықтан да, атқарған ісіне, адалдық амалына қарай Алғыс айтудың орны ерекше. Алғыс айту ғана емес, оны естудің өзі де рухани туыстыққа үндеуді білдіреді. Тоқ етері тату болуға деген тілек те, ынтымақты болуға ниет те алғыс айтудан басталады. Алғыс айту күнін – қазақстандық патриотизм мен ынтымақтың, бірлік пен достықтың жарасқан күні деуге негіз бар. Өйткені, Елбасы 100-ден аса этностың әрқайсысы өзінің қайталанбас өрнегін салуының нәтижесінде біртұтас Қазақстан ұлты бірегей артықшылықтар иесіне айналғанын атап өткен болатын. Шындығында, тағдыр тауқыметімен ұлы далаға жер ауып келіп, қазақтың кең қолтығынан пана тапқан өзге ұлттың ең бірінші кезекте қазаққа құрмет көрсетіп, Алғыс айтуы заңды да. Өйткені, зұлмат заманда сұрқия саясаттың құрбанына айналғандарды ажал аузынан арашалаған да, өзі құрып бара жатса да өзгені демеген

де қазақтың мейірімге толы мінезі болатын. Сол дархан мінез талай ұлттың өкілдерін мәпелеп өсірді. Бүгінгі күні Қазақстан халқы Ассамблеясы атанып отырған алып институттың іргесін де сол жылдары қазақ халқы өз қолымен қалаған болатын. Сол институт бүгінгі күні Қазақстандағы достықтың да, бірліктің де, тұтастықтың да ұйтқысына айналды. Дәл осы жайында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: *«Сталиндік режим кезіндегі әр жылдарда бүтіндей бір халықтар – 800 мыңға жуық неміс, 102 мың поляк, 550 мың Солтүстік Кавказ халықтарының өкілдері, 18,5 мың Қиыр Шығыстағы корей отбасылары қоныс аударды. Оларды вагондардан ашық далаға әкеліп түсірді. Ол кезде мұнда тек қазақтар ғана тұратын. Сондықтан қабылдаған да солар болды. Сөйтіп, өздері мұқтаждықта өмір сүріп жатқан қазақ отбасылары оларды өздерінің саман үйлерінде қабылдады. Біздің отбасымыз да үш баласы бар ерлі-зайыптыларды қабылдады»*, – деген болатын. Ендеше, Алғыс айту күні – сонау қасаң замандарда Қазақстан жеріне еріксіз қоныс аударылып, бүгінгі күні татулықтың түтінін түтетіп отырған түрлі этностардың байтақ қазақ жері мен дархан қазақ халқына терең тағзымының белгісі. Бұл күн – тағдырлары тоғысқан көпэтносты халықтың ортақ тарихын құрметтеу күні. Осылайша, Қазақстандағы халықтар бір-біріне өзара ықыласын білдіру арқылы ізеттілік жасап, береке мен бірлікті, ынтымақты қолдап, бір-біріне өзара көмек көрсетуді игі дәстүр ретінде бекіте түспек. Айтулы күнді мерекелеудегі басты мақсат та белгілі. Оның өзегі – қоғам бірігуінің, азаматтық татулықтың, қоғамдық келісімнің, қазақстандық біртектілік пен бірлікті нығайту. Бұнымен қоса, «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы құндылықтарының және халықтың жалпыұлттық игілігі ретінде Елбасы айқындаған жаңа қазақстандық патриотизмнің қағидаттарын бекіту.

Біздің елдегі бірлік пен қоғамдық келісімнің бастауы – Қазақстан халқының ортақ тарихы. Ғасырлар бойы тағдыр талайына ұшыраған халықтарды құшағына сыйдыра білген қасиетті Ұлы Дала көптеген ұлыс пен ұлттың құтты қонысына айнала білді. *«Бақта, тақта таласқанға бұйырмайды, халықтың істе жарасқанға бұйырады»* деген дана бабаларымыз. Сондықтан да атқаратын игілікті істеріміз халқымыздың болашағын ынтымақ-бірлігімізбен берік етсін.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается история формирования многонационального состава населения Кокчетавской области в 1954-1956 гг.

The article describes the history of the formation of the multinational population of the Kokshetau region in 1954-1956.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақмола облыстық мемлекеттік архивы. Қор-714, тізім-2, іс-29 а, 62 б.
2. Ақмола облыстық мемлекеттік архивы. Қор-714, тізім-2, іс-29 а, 64 б.
3. Ақмола облыстық мемлекеттік архивы. Қор-714, тізім-2, іс-29 а, 92 б.
4. Ақмола облыстық мемлекеттік архивы. Қор-714, тізім-2, іс-29 а, 94 б.
5. Ақмола облыстық мемлекеттік архивы. Қор-714, тізім-2, іс-29 а, 96 б.
6. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т.18. Киргизский край. Под ред. В.П.Семенова. СПб., 1903. 469 с.
7. Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясында сөйлеген сөзі. 23.04.2015 ж.

ТАРИХИ САНА – ҰЛТТЫҚ КОДЫМЫЗДЫҢ ТҰҒЫРЫ

Сәуле ӘБДІРАХМАНОВА (Абдрахманова),
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы,
Күлша ЖАПАРОВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты тұғырнамасын ширек ғасырды артқа тастаған Тәуелсіз Қазақстанның жаһандану дәуіріндегі рухани кеңістігімізді қайта құрылымдаудың жаңа бастауы деп бағалауымыз керек. Сөз жоқ, «Ұлттық рухани коды» дейтін академиялық ұғым кешелі-бүгін ғана емес, Мемлекет басшысының ой-санасында әлденеше рет елекке түскен, таразыға тартылған, сан жылдардан бері сарапталып, пісіп-жетіліп, өзінің сын сағатын күтіп келген дүние екені даусыз. Еліміз үшін өте маңызды тарихи сана қалыптасуы мен дамуын біз қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің негізінде қалыптастыру мәселесін және тарихи сана эволюциясындағы тәуелсіздік идеясының өзегін көрсетіп беруді мақсат тұттық.

Тарихи сана дегеніміз – ұлттың түрлі қысымдарға қарсы тұрар иммунитеті, әлеуметтік жады және ұлт коды сақталған «матрица». Ол – ұлттық сана мен мемлекеттік сананың негізі. Біріккен Ұлттар Ұйымының классификациясы бойынша ұлттық мемлекет саналатын Қазақстанда ұлттық ұғым мен мемлекеттілік ұғымы – егіз. Сол себепті де мемлекетшіл ұлт идеясын ұлттық коды ділін қазақ халқының тарихынан іздеп, көнергенін дамытып, керектісін заманауи жетілдіргеніміз абзал. Қазақ халқы мен мәдениеті Ұлы далада дүниеге келген феномен, яғни әлеуметтік-саяси, мәдени құбылыс. Сол себепті де, Ұлы Дала елі – әлемдік деңгейдегі адамзат игіліктерінің айналып өтпеген жері, ол ешқашан әлемдік мәдени үдерісте периферия болған емес, ол керісінше түрлі мәдени ықпалдар мен тенденциялардың өткізгіші, жұлыны болды.

Тарихи сананы құрылымдау мәселесіне біздің еліміздегі ғалымдар мен қоғамның саяси қайраткерлері бірден келе қойған жоқ. Оған алғаш бастама-баспалдақ болған – 1995 жылы жарық көрген «Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы». Бұл идеологиялық құжаттың басты мақсаты тарихи сананы қалыптастырудағы бастапқылық міндеттерді айқындау болатын. **Тұжырымдамада тарихи зерттеулер жүргізуде мына төмендегі міндеттер айқындалды:** тарихи ілімнің негізгі-негізгі нысаналарын анықтау; тарих ғылымының өтпелі кезіндегі басты проблемалары мен оны шешудің ықтимал бағдарларын айқындап алу; тарихи білім беру мен ағарту ісін реформалаудың жолдарын белгілеу [1]. Осы бағыттағы жұмыстар Елбасының бастауымен келесі жылдары да өзінің заңды жалғасын тауып отырды. Тәуелсіздікке дейінгі кезеңде төл тарихымыз идеологиялық қастандық құрсауында болып келді. Қазақстан тарихы да тек қана бірқалыпты өрлеу сызығының бойымен баяндалып, қара мен ақ түске ғана бөліп шендестіру арқылы, таптық көзқарас тұрғысынан, тек кеңестік кезеңнің ыңғайына жығылып, сыңаржақты марапаттау тұрғысынан ғана жазылды.

Бұл маңызды да өзекті мәселеге Елбасымыз да қалам тартып, көлемді еңбектер жазғаны белгілі, оның ішінде «Тарих толқынында» кітабын ерекше атап өтуге болады. **Бұл еңбекте халқымыздың тарихи өзіндік санасының ерекшеліктеріне мынадай баға берілген:** «Қазақ болмысының келесі бір ерекшелігі – оның тарихшылығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылықпен салыстыруға болмайды» [2]. Біз бұл еңбекте қазақ халқының тарихи санасының қалыптасуын тәуелсіздік идеясымен байланыстырып отырмыз, өйткені кез келген халықтың тарихи өзіндік санасындағы қатпарлы ақиқаттарда туған жерді, ата-мекенді немесе отанды жат жерліктерден қорғап, еркіндікті сақтап қалуға қатысты тарихи оқиғалар мәңгіге орын алып қалады.

Ұлттық тарихи санамызды жаңа деңгейге көтеріп, жаңғыртқан – Президенттің бастамасымен қабылданған ТМД елдерінде баламасы жоқ 2004 жылдан іске асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасы. Оның қазақ халқының рухани түлеуіне қаншалық үлес қосқанын сәуірдегі атақты мақаласында Елбасымыз ерекше атап өткені мәлім. Азияның рухани-мәдени модернизацияны басынан кешкен елдерінің барлығының басты ерекшелігі – олардың өз мәдени дәстүрлерін батыстық инновациялармен табиғи түрде үйлестіре білуі. Осы жағы біздегі мәдени үдерісте кей жағдайда сырт қалып отырғанын, өзіміздің ұлттық мәдени, керек десеңіз өркениеттік ерекшеліктерімізді өзіміздің бұл саладағы жетістіктеріміз бен артықшылықтарымызды дұрыс пайдалана алмай отырғанымызды Елбасы өз мақаласында атап өтті. Мәселен, білімге ұмтылу, жақсыны үйрену, жаманнан жиренуді ата-бабаларымыз баяғыда айтқан. Бұл енді ұлттық идеологиямызға айналып отыр. Елбасымыздың пікірінше: «**Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек**», – деп қадап айтты мақаласында. Ұлттық сананы жаңғыртқанда өзіміздің, қазақстандық дербес даму үлгісін қалыптастыруымыз керек. Бұл дегеніміз – қазақтың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, ең бастысы, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, қазақи рухымызды жаңғырту. Бұл ретте Президенттің жаңғыру ұғымының мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдыларымыз бен әдеттерден арылуымыз керек деген сөзінің жаны бар. Өйткені, бұл – өмір заңы, даму заңдылығы. ХХІ ғасырдағы адамзаттың басты, негізгі құндылықтары білімнен басталатын болады. Жастарымызды осы бағытта тәрбиелеп, әлемдік білім ошақтарынан тереңдетілген білім алып халқымыздың игілігіне жұмыс істеуге баулуымыз керек. Мемлекет басшысының Үндеуіндегі «Білімнің

салтанат құруы» бөлімінде осыны меңзеп, халықты жаппай білім алуға шақырады. Бірақ, сол шетелде оқитын жастарымыздың ұлттық санасы өз деңгейінде қалыптаспаса, ол оның өмірлік мақсатына айналмаса, ол адам, азамат ретінде туған еліне, мемлекетіне қызмет етуі екіталай. Сондықтан, кейінгі уақытта мемлекетіміздің «Болашақ» бағдарламасымен оқытандардың көпшілігін жоғары білімді, ұлттық саяси санасы қалыптасқан ересек адамдарды жіберуі осыған байланысты болса керек. Әлемнің тоғызыншы территориясында ұлан-байтақ жерде орналасқан елдің басты байлығы ол жай тұрғындар емес, ұлттық саяси санасы бірегейленген азаматтық санасы толысқан жауапкершілігі жоғары тұлға.

Қазақстанда тарихи сана тақырыбы тәуелсіздіктен кейінгі ұлттық сананың жаппай оянуы, тарихи ақтаңдақтарды қалпына келтіру, тарихи әділеттікті орнату үдерістері барысында бұқаралық баспасөз беттерін жаулап алғанымен, отандық философия мен әлеуметтік ғылымдарда арнайы әдіснамалық түрдегі зерттеулер саусақпен санарлықтай ғана еді. Тарих философиясы тақырыбына қалам тартқан ғалымдардың бірі, профессор Досмұхаммед Кішібеков аталмыш мәселенің күрделілігін былайша сипаттайды: *«Бізде қоғамның тарихын зерттеуге қатысты жұмыс жаман емес, халықтардың көп-томдық тарихы, тарихтың жекелеген кезеңдері бойынша монографиялар, оқулықтар жарық көріп жатыр. Бірақ зерттеудің артта қалған кесіндісі тарих философиясы болып отыр... Тарихты тұтастай қарастыру дүниетанымдық ғылымдар өкілдерінің ғана қолдарынан келеді»* [3]. Тарих ғылымы – ұлттың, елдің тәуелсіздігінің және тарихи сананы қалыптастырудың тірегі. Өйткені Отан тарихы – оның әлемдік қауымдастықтағы орнын айқындайтын ең негізгі фактор болып саналады. Тарихсыз қоғам, халық, мемлекет болмайтыны белгілі. Бірақ сол тарихтың ғылымға негізделіп, шынайы, түбегейлі жан-жақты зерттелмеуі тарихи сананың ұлттық рухтың әлсіреуіне әкелетініне, әсіресе, өткен XX ғасырдың ұрпақтары талай рет көз жеткізді. Ендеше отандық тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселе – сол ғылымның теориялық және методологиялық ұстанымдарына сүйене отырып, іргелі зерттеулер жүргізу арқылы болашақ зиялы ұрпақты тәрбиелеу. Тарих және тарихи сананы дамытуда ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев ең алдымен объективтілік мәселесіне назар аударады. Осында түркі мәдениетінің және де көшпелі өркениеттің жетістіктеріне дұрыс баға беру қазіргі заманның міндеті дейді. Жылдар бойы қалыптасқан тоталитарлық жүйе кезінде дамыған еуроцентрлік және кеңесцентрлік тұжырымдамалар синдромынан бас тарту ең маңызды қадам болып табылады. Осы қадамдар жүзеге асқан шартында ғана «адекватты тарихи сана» қалпына келтіріледі де, ол өз тарапынан ұлттық нығая үрдісіне түрткі береді деп қорытындылайды. Ұлттың тарихи өзіндік санасының өсуіне және әлемдік ақыл-ойдың тарихын игеруге мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында академик Ә.Нысанбаевтың жетекшілігімен елімізге танымал ғалымдардың қатысып, қазақ тілінде жарық көрген 20 томдық «Қазақ халқының философиялық мұрасы» мен 20 томдық «Әлемдік философиялық мұра» атты кітап серияларының ерекше әсер етері сөзсіз. Тарихи сананы зерттеудің бұл бағыттарының жетістіктерін атап өте келе, ондағы

көптеген мәселелердің басы ашылмағанын айта кету керек. Тарихи сананың жалпы табиғатына, оның құрылымдық элементтері мен ұйымдасу деңгейлеріне қатысты, тарихтың теориясы мен әдіснамасына, оның әлеуметтік философиялық қырларына байланысты мәселелер, біздің пікірімізше, одан әрі зерттеуді талап етеді. Зерттеу жұмысындағы біздің мақсатымыз – кеңістік пен уақыт ағымындағы тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын өткен шақ – осы шақ – болашақ арақатынасында жалпы әлемдік және қазақ мәдениетінің тарихы мен қазіргі жағдайының барысы арқылы әлеуметтік философиялық тұрғыдан зерттеу, қазақ халқының тарихи санасының эволюциясындағы өзекті идея – тәуелсіздік идеясының тарихи және рухани сабақтастығын айқындау [4]. Осындай түйткілдер түйінін шешуде Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңесте сөйлеген сөзінде **М.Қозыбаев былай деген:** *«Қазақ халқы, оның мемлекеті тәуелсіздік алды. Ғасырлар бойы оның тарихы Ресейдің құрамдас бөлігінде қаралды, империялық көзқарас – моноцентризм үстемдік алды. Отаршыл жүйе заманында халықтың менталитеті өзгерді... Шоқындыру, орыстандыру саясаты, қара шекпенді жұмықтарды көшіру, тұтас халықтарды қазақ жеріне қоныстандыру нәтижесінде...? Оның тілі, діні, ділі, тарихы ұрпаққа керек болудан қалды... Тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болуы керек. Халық өзінің әлемдік өркениеттегі орнын білуі керек. Бұзылған халық санасына, тарихи санасына жаңа сипат беру керек. Жаңа буынның санасына тарихи санасын қалыптастыру керек. Тәуелсіз елдің мүддесін әлемдік деңгейде қорғау үшін өткенді біліп, бүгінгіні талдап, болашақты болжау керек. Бір сөзбен айтсам, тарихи сананы қалыптастыру өмір мүддесінен, тәуелсіз мемлекет мүддесінен туындайды»* [5].

Қорытындылай келе, сан түрлі дерек көздерін саралап, тарихтың ақиқатын ашу қаншалықты маңызды болса, оны келер ұрпаққа жеткізуде соншалық маңызды. Сондықтан да, Президентіміздің сәуір мақаласы тәуелсіздігіміздің таңы жаңа атқан кездегі тарихи сананы ұлттық кодымызға айналдыру мақсатындағы іс-әрекетімізді кемелдендіруге бағытталған саяси – тұжырымды идеясы Қазақ елінің тәуелсіздігі баянды Ел болу – Ұлы мақсатына қызмет етеді деп білеміз.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о формировании исторического сознания нового поколения казахстанцев, сохранение исторической памяти, укрепление взаимосвязи исторического наследия и современности.

The article deals with the formation of the historical consciousness of the new generation of Kazakhstanis, preservation of historical memory, strengthening the relationship of historical heritage and modernity.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы. // Егемен Қазақстан газеті. 30 маусым 1995 ж.
2. Н.Ә.Назарбаев. Тарих толқынында. Атамұра, 1999.
3. <http://www.iit.freent.kz/qazaq.tarih>
4. <http://www.egemen.kz>

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ – жаһандану тасқынынан құтқарушы фактор

Ақбота ТАСТАНБЕКҚЫЗЫ (Бексейітова),
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті,
Еркін КИККАРИНОВ,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің докторанты

Қоғамды қозғаушы күш – жастар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясаты туралы тұжырымдамасына сәйкес 14-29 жас аралығындағы азаматтар жастар категориясына жатады. 2009 жылғы санақ мәліметі бойынша еліміз тұрғындарының үштен бірі жастар саналады [1]. Тәуелсіздік уақытындағы жастар дүниетанымының қалыптасуына сол кездегі мәдени ортаның әсері және өнер адамдарының ұлтжандылық сезімді оятуға сіңірген еңбегі зор. Қазақ жастарының бойынан еліне деген ыстық ықыласты, отансүйгіштік қасиетті қалыптастырудағы мәдениет, өнер адамдарының рөлі бүгінгі күнге дейін ғалымдардың еңбектерінде әлі де толық қарастырылмаған.

Экономика мемлекет тұрғындарының өмірін айқындаса, ал мәдениет – халықтың рухани баюына әсер ететін негізгі факторлардың бірі. Мәдениет терминінің 500 анықтамасы бар (латын тілінен Cultura – өңдеу, егу), яғни, адамның іс-әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер, адамзат жасаған игілікті істер жиынтығы деген мағынаны білдіреді. Мәдениет дегеніміз – қоғамның ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп қалдыратын баға жетпес асыл қазынасы, кең ауқымды жүйе, көп мағыналы ұғым [2].

1991 жылдан кейінгі саясатта, экономикада, әлеуметтік саладағы дағдарыстық құбылыстар өз кезегінде жас толқын арасында рухани құндылықтар жүйесінің құлдырауына әкелді. Коммунистік идеология келмеске кетті, оның құрсауынан босаған соң, тәуелсіздіктің жастары рухани мәңгірудің (дезорентация) жағдайында тұрды. Жастар құрылымында, олардың санасында, өмір сүру салтында позитивті және сонымен қатар, негативті терең өзгерістер болды [3]. Мемлекет пен қоғам алдында жас ұрпақтың ұлттық мемлекеттік санасын қалыптастыру міндеті тұрды.

Қазақ жастары негізінен ауылды жерлерде тұрды. Ауыл-аймақтардағы кеңшар жүйесінің таратылуы, жалға алушылар, фермерлік жүйенің баяу қалыптасуы, ауыл халқының жаппай қалаға көшуі, елдегі ішкі және сыртқы миграция ағынының толастамауы, осының бәрі сайып келгенде әлеуметтік шиеленісті тудырды. Мәдени ошақтар, клубтар, кітапханалар, балабақшалар жабылды, ауылдық жердегі бұрынғы социалистік меншік аталған мекемелердің ғимараттары талан-таражға ұшырады. Халыққа қажетті инфрақұрылым қысқа уақытта жойылды. Кеңес Одағы кезіндегі қазақ жастарын ауылдан шығармау, көбінесе жергілікті ұлт өкілдерінің жастарын ауылшаруашылық мамандықтарға оқуға түсіру, қазақ ауылына тән ауыл психологиясының қалыптасуына әкелді. Нарық заманына көшкен Қазақстанда қазақ жастарының «ауыл психологиясымен» қала өміріне бейімделу, яғни адаптация үдерісі күрделі жағдайда

жүрді. Қалалардағы өндіріс орындарының жабылып қалуы да, жастардың арасында болашаққа деген сенімсіздікті туғызды. 1991-1996 жылдары елдің жалпы ішкі өнімінің тең жарымы азайды, осының барлығы жиналып, халықтың әлеуметтік жағдайын шектен тыс ушықтырды [4]. Қылмысқа бару, капитализмнің қатаң заңдарымен сәйкес әрекет ету Қазақстан қоғамында белең алды. Экономикалық дағдарысқа жолдан қосылған, жаһанданудың қарқынды ықпалынан жастар арасындағы қылмыс, нашақорлық, алкоголизм, суицид, жұмыссыздық көлемінің артуы мен жастардың рухани құндылықтарының төмендеуі немесе еңбекке қатысты жастар қатынасының деформациясы, нигилизмнің етек алуы көрініс тапты [5]. Сонымен қатар, ашық қоғамға өткеннен кейін, Қазақстанға әр түрлі ағымдар ене бастады.

XX ғасырдың 60-70-жылдары Батыс елдерінде бастау алған жаһандану идеясы, кейінгі 90-жылдары жалпы әлемдік идеяға, идеядан алапат күшке айналды. Э.Тоффлер, Ф.Фукуяма, З.Бжезинский және т.б. философ, әлеуметтанушылардың зерттеулеріндегі әлемдік мәдениеттер байланысы [6], С.Хантингтон еңбектеріндегі өркениеттер қақтығысы туралы егжей-тегжей баяндалды [7]. Осы жаһандану үдерісіндегі қазақ қоғамына, оның әр түрлі аспектілеріне әсері туралы қазақстандық зерттеушілер: философтар (Ғ.Есім), саясаттанушылар (Ө.Нысанбаев, М.Әшімбаев), әлеуметтанушылар, белгілі журналистер ғылыми еңбектерінде, бұқаралық ақпарат құралдарында [8] интернетте пікір қосып жүр, ал жаһандану атрибуттарының бірі – интернет екені әмбебап аян. Заманауи ақпараттық-коммуникативтік технологияларға сүйенгендіктен, «ақпараттық қоғам» түсінігі пайда болды.

Жас ұрпақ қалыптасу кезіндегі әлеуметтену үдерісінде қоғамдағы құндылықтар жүйесін сіңіре бастайды. Осы құндылықтарды игеру кезінде тұлғалық, жастық, мәдени факторлар әсер етеді. Яғни, қай ортада, қай уақытта туылғаны, қай аймақта өмір сүргені, отбасындағы тәрбие осының барлығы жастардың қалыптасуына тікелей ықпал етеді.

КСРО құлауы уақытында, саяси катаклизмдер кезінде туған, балалық шағы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарымен сәйкес келген жас ұрпақ батыстық құндылықтарды, брендтер жазылған тауарларды тұтынды. Осы жылдары қай өнімнің сапалы екенін және оның қай елден шыққанын біліп өскен алғашқы толқын пісіп жетілді. Кеңес Одағы кезінде ауыл жастары мен қала жастары арасындағы айырмашылық көзге көрінбейтін, себебі мектептердегі оқу бағдарламасы бірыңғай, жалпы ақпараттық кеңістік, баспасөз, барлығында бірдей әлеуметтік мәртебе, бәріне ортақ мәдени өнімдер (кино, театр, концерт қойылымдары) қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілігі бірдей

болды. Ал 90-жылдары жеке меншік мектептер, жеке меншік оқу орындары, оның ішінде оқу ақысы аспандап тұрған элиталық оқу орындары пайда болды. Идеология орнына плюрализм, қатал да өктем цензура машинасының орнына мәдениеттегі еркіндік осының барлығы қазақ бозбалалары мен бойжеткендерінің бойына сіңіп кетті. Бұл өз кезегінде жастар арасында батыстық вестернизация, жаһандану тенденцияларының басымдыққа ие бола бастауына әкелді. Батыстық агрессияшыл мәдениеттің экспансиясына жаңа тәуелсіздік алған мемлекеттің жастарының еркіндікке ұмтылуы әсерін тигізбей қоймады. Жаһандану жастардың арасында батыстық ойлау типін қалыптастыра бастады. Осы ағым, әсіресе, қоғамда «алтын жастар» деп аталған, өзін элиталық санатқа жатқызатын жас адамдардың бойынан, сөйлеген сөздерінен көрінді. Солтүстік Америка мен Еуропаның таңдаулы оқу орындарын таңдаған олар өздерінің болашағын Қазақ елімен байланыстырғысы келмейтінін ашық көрсетіп отырды [9].

Жаһандануға жауап ретінде аға буын, зиялы қауым өкілдері қазақтың дәстүрлі мәдениетін қайта жаңғыртуды ұсынды. Осыған байланысты ғылыми еңбектер шыға бастады, ұлттық киім киюді насихаттау бел ала бастады [10]. Қазақ баспасөзі осы мәселеге үнемі қалам тартып отырды, мемлекет саясатының салғырттығына наразылығын білдіріп отырды. Қала жастары әсіре батысшыл болып кетсе, ауыл жастары «қымыздық патриотизм» деңгейіне түсіп кетті.

XX ғасырдың 60-70-жылдарында студент жастары арасында танымал бола бастаған «Дос-мұқасан» вокальды ансамблі, кейін социалистік Қазақстанның бренді саналса, қазіргі уақытта қазақ эстрадасының өкілдері тәуелсіз Қазақстанның брендіне айналып отыр. Қазақ халқының өнерге деген ерекше ықылас, сүйіспеншілікті, бастапқы кезеңде мемлекет өз кезегінде тиімді пайдалана алмады. Жас мемлекеттің саясаты да жас баланың қадамдарына ұқсас, қазақ өнерпаздары жетім баланың ролінде болды.

Мәдениет саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру үшін оның заңнамалық негіздерін қалау керек еді. 1996 жылы «Мәдениет туралы» заң қабылданды. **Сонымен қатар, мемлекеттің мәдени салада маңызды бағыттары белгіленді:**

- қазақ халқының мәдениеті мен Қазақстанды мекендейтін ұлттар мен этностардың мәдениетін сақтау және дамыту;

- тарихи-мәдени мұраны сақтау;

- Қазақстанның мәдени-рухани дамуының ең жақсы жетістіктерінің үлгілерін насихаттауға бағытталған, кеңмасштабты мәдени акциялар өткізу;

- алыс және жақын шетелдерімен, халықаралық ұйымдармен (ЮНЕСКО) мәдени байланысты тереңдету және кеңейту;

- менеджменттің тиімді моделін таңдау;

- мұражайлар мен кітапханалар ашу;

- фестивальдар, конкурстар, айтыстар, көрмелер өткізу;

- симпозиумдар, конференциялар ұйымдастыру;

- ағартушылық, ақпараттық, баспагерлік қызметті жолға қою;

- мәдениет пен өнер саласындағы қызметкерлерді әлеуметтік жағынан қорғау және т.б.

Тәуелсіздік алған Қазақ елі көшпенділер өрке-

ниетін қайта түлету, жаңғырту оны әлемге паш етуді мақсат қойды. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-мәдени даму тұжырымдамасысында: *«Мемлекетке атау берген мәдениет, яғни қазақ мәдениетіне басым рөлді беру керек, себебі қазақ мәдениеті Қазақстаннан басқа елде дамып, гүлдене алмайтындығына»* баса назар аударылды [11].

Уинстон Черчилль тауып айтқан анықтамасында Кеңес Одағының «темір қоршауы» құлаған соң, Қазақстан Республикасы халықаралық мәдени кеңістікке ене бастады. Мәдениет министрлігі 1991 жылы алғашқы толқын өнер адамдарын халықаралық конкурстарға, шетелдерге тәжірибе алмасуға, тағылымдамадан өтуге жібере бастады. Н.Үсенбаева, И.Ахметова және Р.Ахмедьярова, т.б. (Швейцария), Д.Баспақова, А.Ыбыраев (Италия), С.Өтеғалиева (Финляндия), Р.Сейтметов, Я.Шамиев (Туркия) шет елдерге шыға бастады [12].

Президент Н.Назарбаевтың бастамасымен талантты жастарға шетелде білім алуға «Болашақ» халықаралық шәкіртақысы 5 қарашада 1993 жылы тағайындалды [13]. Осы халықаралық бағдарлама арқылы кейін көптеген мәдениет саласының өкілдері (опера, балет, театр және т.б.) білім алып келіп, ел игілігіне қызмет етті. 2005 жылы Елбасы Н.Назарбаев жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауында стипендиаттардың санын 3 мың адамға ұлғайтуға тапсырма берді [14].

2000 жылдан бастап, қоғам сұранысына жауап ретінде, руханият саласында жиі байқаулар, сайыстар, халықаралық конкурстар, фестивальдар саны ұлғайды. Егер XX ғасырдың соңғы онжылдығында қазақ өнерінің эстрадалық жанры кеңестік импульспен құлаш жайса (Р.Рымбаева, Н.Есқалиева, М.Ералиева, М.Жүнісова). Репертуарында қазақ тіліндегі шығармаларға басымдық берген "Үркер" (1993 ж.), "АБК" (1996 ж.) және "Музарт" (2001 ж.) жаңа технологияларды пайдалана отырып, ХХІ ғасырға қадам басқан қазақ мәдениеті, оның ішінде музыка өнерінің эстрадалық жанры тез дами бастады, тағы бір ерекшелік қазақ тілді таблоидтық басылымдардың саны мен тиражы өсе бастады. Мәдениет саласындағы ірі оқиға ретінде халықаралық конкурстардың елімізде жиі өткізілуі болды. Республика астанасы Алматы қаласында «Азия даусы» конкурсы 1990 жылдан бастап өткізіле бастады [15].

Ел астанасы Қазақстанның орталығына көшірілгенде, Астана қаласын мәдениеттің қызу ошағына айналдыру үшін халықаралық фестивальдар саны біршама ұлғайды. Республикалық «Жас қанат», «Шабыт», «Астана шақырады» деген сайыстар жастардың жаңа астанаға шоғырлануына әкелді. Мемлекеттік жобалармен қатар, жеке адамдардың, арнайы құрылған қоғамдық қорлардың жекеменшік жобалары, конкурстары пайда болды [16]. Социалистік экономиканы жекешелендіру мәдениет саласын, оның ішінде талантты жастарды қолдайтын меценаттардың пайда болуына әкелді. Мемлекет жастардың мәселесінің қордаланып қалғанын ескеріп арнайы заң жобасын қоғамдық талқылаудан кейін, 2004 жылы 7 маусымда Қазақстан Республикасының жастар саясаты жөніндегі заңын қабылдады. Заңда жастардың әлеуметтік мәселелеріне көп көңіл бөлінгенімен, жас ұрпақты идеялық-саяси тәрбиелеу мәселесі ашылып көрсетілмеді [17].

2012 жылы Білім және ғылым министрлігі жанынан Жастар ісі жөніндегі комитет құрылды, ал аймақтарда жастар саясаты жөніндегі басқармалар жасақталды. Облыс орталықтарында, аудандарда жастар ресурстық орталықтары ашылды [18]. Ресурстық орталықтар мәдени, спорт және т.б. шараларды жүзеге асырып, ауылдағы жастарды мемлекеттің саясатының қамқорлығына ала бастады.

2010-2011 жылы Горшенин институты халықаралық әлеуметтік зерттеулер бағдарламасы аясында Польша, Украина, Ресей, Қазақстанда сауалнама жүргізді. Респонденттерге қойылған сұрақтың нәтижесі бойынша қазақстандық жастардың 68,2% өз елін мақтан тұтанды білдірді, екінші орынды місе тұтқан Ресей – 66,5%, Польша жастарының жауабы – 61,9%, ал ең төменгі нәтиже Украинада – 45,4% болды [19]. Сауалнаманы қазақстандық емес ұйымның өткізгенін ескерсек, нәтиже жаман емес. Жастар арасындағы мемлекеттік саясатты, патриотизмді насихаттауды республикалық және жергілікті атқарушы органдар дұрыс арнаға қоя бастады деп айтуға болады.

Мәдениет саласының кеңестік заманнан бері қалдық принципімен қаржыландыру басымдықта болғаны өз кезегінде өнер саласының адамдарын шыңдай түсті. Замануи технологиялық мүмкіндіктерді дәстүрлі өнермен байланыстыруға бағыт алынды және ол қоғам тарапынан жиі талқыланып, шығармашылық ізденіс Қазақстан қоғамынан қолдау тапты. Асылбек Еңсепов, "Ұлытау" тобы, "Үркер" топтары қазақ мәдениетінің жауһары домбыраны классикалық және рок-музыкамен байланыстырды.

XXI ғасырға қадам басқан Қазақстан мемлекеті экономикадағы оң өзгерістердің лебін сезініп, руханият саласында жаңа көзқараспен қарай бастады. Осы кезеңде қазақ халқының оның ішінде жастарының дүниетанымына ұлттық нақыш берген мәдениет, өнер адамдары ерекше орын алады. Ұлтымыздың мәдениетін әлемге танытып жүрген жарқын тұлғалар баршылық. Ресми іс-шараларға (оның ішінде сайлау науқанында партиялық тізімде эстрада әншісі Қайрат Нұртастың көрініс табуы) қазақ мәдениетінің өкілдерін насихаттау мемлекеттің рг-технологияларды тиімді пайдалануға көшкенін көрсетіп отыр [20].

Қазақстандық интернет ассоциациясының Қазақстанға қатысты мәліметі бойынша кешкі уақытта, яғни прайм-тайм уақытында, қазақстандықтардың 70%-ы интернетті пайдаланады. Оның үштен бірі Youtube видео-хостингін қолданады. Қазақстандықтар ең жиі қараған Ерке Есмаханнның «Қайда» бейнебаяны 77 млн. қаралымға жетті. Сонымен қатар, Youtube видео-хостингіндегі қазақ өнерпаздарының, оның ішінде эстрада жұлдыздарымен қатар дәстүрлі өнер саласы өкілдерінің бейнебаяндары жиі қаралатындардың қатарына жатады. Екі адамның басын тек бір мәдениет біріктіргенде ғана олар бір ұлтқа жатады [21]. Сонымен қатар, Қазақстан парламенті мен Премьер-министрдің ресми аккаунттарынан Youtube видео-хостингін мемлекет саясатын жүргізуге жиі пайдаланатынын көруге болады және ол жастармен коммуникация жасайтын өте тиімді құрал екені дәлелденіп отыр. Мемлекет Қазақстан ұлттық арнасын толық 100% қазақ тіліне көшірсе, кейін жастарға арналған Gakku tv атты арнайы телеарна, Жұлдыз FM радиосын ашты. Сонымен қатар, қоғамның барлық топтарына хабар тарататын

коммерциялық, яғни мемлекеттік емес арналар пайда болды.

Осы жаһандану үдерісіндегі тәуелсіз қазақ мәдениеті, оның өкілдері, қазақ жастарын тәрбиелеуде өркениет көшінен қалмай, заманауи техника мен технологияларды пайдаланды. Қазақ жастарының арасында ұлтжандылықты қалыптастыруға мәдениет, өнер адамдарының іс-әрекеті, рөлі, сіңірген еңбегі орасан зор. Жас ұрпаққа жаңа форматтағы көшпелілердің, ежелгі номадтар мәдениетін сақтап, дамытуға көп жол бар екенін көрсетті.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена процессу становления мировоззрения и влияния отечественных культурных деятелей, людей искусства на казахскую молодежь в период независимости. Авторы анализируют культурную политику государства с 1991 по 2016 год в формировании взглядов казахской молодежи в эпоху глобализации.

This article is devoted to the process of the formation of the worldview and the influence of domestic cultural figures, people of art on the Kazakh youth in the period of independence. The authors analyze the cultural policy of the state from 1991 to 2016 in shaping the views of Kazakh youth in the era of globalization.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. www.stat.gov.kz
2. Ғабитов Т. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы: Раритет, 2013. – 398 б.
3. Сарсенбаев А.С., Телебаев Г.Т., Калетаев Д.А., Шайкенова А.Т. Казахстанская молодежь на рубеже веков. – Астана: Елорда. 2000. – 163 б.
4. Қазақстан тарихы. 5 том. – Алматы: Атамұра. 2010. 685 б.
5. Бақтиярова А.Ж. Жаһандану жағдайындағы жастардың әлеуметтену мәселелері. library.wksu.kz
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска. <http://lib.ru>
7. Абуов А.Е. Национальная культура и глобализация. Қазақ өркениеті, №4, 2010.
8. Жаһандану – жат идея. Қазақ радиосы. «Ойтолғақ» хабары. Сұхбат. Мұқаш Қожахметұлы.
9. Токтаров Б. Ценности современной молодежи. Мысль №10. 2011.
10. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. (Этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан. 1998. 150 б.
11. Қазақстанның жаңа тарихы. Дағдарыстан шығу. 2 том. Алматы: Полиграфкомбинат. 2012. 318 б.
12. ҚР ОММ. Қор 1890, тізімдеме. Іс 5, 7-12 б.
13. Қазақстанның жаңа тарихы. Дағдарыстан шығу. 2 том. Алматы: Полиграфкомбинат. 2012. 318 б.
14. Қазақстан Республикасының Президентінің сайты www.akorda.kz
15. Қазақстан тарихы. 5 том. – Алматы: Атамұра. 2010. 685 б.
16. <http://thespiritsoftengri.com/>
17. Осимбаев А.С. Политико-правовые основы молодежной политики Республики Казахстан. ҚазҰПУ хабаршысы. www.article.kz
18. Қазақстан Республикасының Парламентінің сайты. www.parlam.kz
19. Токтаров Б. Патриотизм. Что это значит? Мысль №12. 2011.
20. Оқиғаға орайлас ой. www.egemen.kz
21. Геллер Э. Нации и национализм. Москва: Наука. 1991.

ҒҰН КӨШПЕЛІ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ШЕКАРАЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫ

Рашид ЫДЫРЫСОВ (Идрисов),
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы,
Талапкер УӘЛИЕВ,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы

Орталық Азиядағы көшпелілер тарихы – адамзат тарихының маңызды бөлігі. Алайда әлі күнге дейін көшпелілер тарихына байланысты мәселелер кешені өз шешімін таба алмай отыр. Көптеген еңбектер Орта Азия тарихын логикалық тізбегі жоқ, кездейсоқ оқиғаларды баяндайтын сыртқы дереккөздер негізінде суреттейді. Көне дереккөздерге сүйенсек, Орталық Азия аймағын мекендеген көшпелі тайпалар бірін-бірі алма-кезек ауыстырып тарих сахнасына шығып отырған, бірақ олардың өзара ерекшеліктері, әр тайпаның дербес тағдыры болғаны жайлы мардымсыз мәліметтер беріледі. Көшпелілер сыртқы әлемге таныла бастаған кезеңде көршілес халықтар сюннулар мен ғұн тайпалары конфедерациясының шабуылын «табиғи тарихи құбылыс» деп танып, «Құдайдың адамзатқа жіберген жазасы» ретінде ғана қарады [1:14]. Кейінгі кезеңдерде көшпелілердің жорықтарының алғышарттары мен себептерін және жалпы тарихын зерттеушілер көшпелілер ареалының аридизациясымен түсіндіруге талпынды. Осының барлығы көшпелілердің сыртқы әлеммен қарым-қатынас тарихына өз ізін қалдырғаны белгілі. Бұл қарым-қатынастар кездейсоқ түрде болды деген желеумен, тарихи үрдістің заңдылығы жойылып, соның салдарынан Орта Азия тарихының маңызды беттерінің бірі саналатын көшпелілер мен отырықшы халықтар қарым-қатынасының тарихы жалған таптаурындар (стереотиптер) жамылып, номадофилия мен номадофобияның кезекті жарысына бастау береді.

Орталық Азияның жүйелі тарихын жасауда басты мәселелердің бірі – тарихи оқиғаларды ой-електен өткізуге мүмкіндік беретін әлеуетті сараптамалық схема-модельдің болмауы. Орталық Азияны, соның ішінде көшпелілер тарихын (әдеттегідей тек Иран, Ресей немесе Қытай тарихын емес) зерттеген ғалымдардың өздері тек халықтардың даму тарихының іргелі мәселелерімен ғана шектелген [1:14]. Зерттеушілердің басым бөлігі лингвистикалық мәселермен, өнертану сұрақтарымен, мәтіндерді аударумен айналысып, Орталық Азия тарихы қазіргі таңдағы қоғамдық және тарих ғылымдары әдіснамасының айналымына толыққанды түсе алмай отыр.

Орталық Азия тарихын кешенді түрде зерттеу тарихи және антропологиялық сұрақтардың жауабын табуға мүмкіндік береді. Ішкі Азия ауданы (Орталық Азия аймағының жүрегі) ғасырлар бойы өзара қарсыласушы, өздері және көршілері туралы тұрақты танымдары қалыптасқан қос мәдениеттің өзара қарым-қатынас ареалы болғаны белгілі. 2000 жыл ішінде көшпелі халықтар әлемдегі ең ірі аграрлық империяның біріне қарсы тұрып, оның құрамына кірмей, табанды әскери-саяси қарсылық көрсетті әрі супермәдениетін де қабылдаған жоқ. Майданның бір жағында империялық Қытай тұрды және Аспан асты

елінің мемлекеттік дәстүрі бойынша қалған әлем Қытайға бағынуы, мойынсынуы тиіс болып саналды. Мемлекет атауының өзі (Чжунь го – Орталық мемлекет) Қытай өркениетінің әлем эпицентрі екеніне нұсқайды. Қытай мемлекеті күшейген сайын көршілес халықтарды бағындырып, өз мәдениетінің тұтқынына айналдырып отырды. Тіпті өз мәдениетін ерекше қызғыштай қорғай білетін Корея, Жапония сияқты мәдениеті қуатты елдер де Қытайдың саяси-мәдени қамауында қалып қойды. Алайда Шығыс Азия халықтарының үлгі-өнегесін солтүстік аудандардағы жаугершіл дала көшпелілері қабылдамай, Қытайға қарсы табанды қарсылық көрсете алды. Олар Қытай мәдениеті мен идеологиясын қабылдамағанының үстіне олардан қандай да бір құндылық көруден де бас тартты. Айрықша көңіл тек материалды тауарларға бөлінді. Міне, осы тұста көшпелілердің отырықшыларға деген көзқарасы мен танымы байқалады. Ал одан өз кезегінде бізге көшпелілердің идеологиясы, сыртқы саясат бағыттары, т.б. айқын көрінеді.

Сюннулардың саясаты империялық сананы ұлықтап, өздерінің статусын әрқашан да қытайлықтармен тең дәрежеде ұстауға ұмтылып отырды. Бұл саясат көшпелілердің өмір салтынан шықты десе де болады. Егер сюннулар державасының халық санын, қытайлық Хань империясымен салыстыратын болсақ, онда көшпелілер айтарлықтай қаһарлы жауынгер халық болып көрінбейді. Сол уақытта көшпелілер шамамен 1,5 млн адам болса, қытайлықтар 60 млн еді [2:104]. Ендеше, осыншама ұсақ мемлекет, үш ғасыр бойы алып ірі мемлекетті қалай үрейде ұстап отырды деген заңды сұрақ туындайды. Сюннулар державасының қуаттылығы көп жағдайда өзінің Қытайға қатысты тиімді әрі материалдық жағынан өнімді сыртқы шекаралық саясатымен байланысты болды. Бұл саясат, конфуцийлік интеллектуалдар ойлап шығарған көптеген қытайлық сыртқы саясат доктриналарынан артық әрі күнделікті өмірде пайдалы болып шықты.

Сюннулардың шекаралық саясаты, мейлінше зерттелген тақырып. Осы арада Американдық ғалым Томас Дж. Барфилдтің, концепциясы ерекше қызығушылық танытады. **Оның пікірінше сюннулардың сыртқы саяси доктринасы ең басты үш компоненттен құралған:** 1) ірі тонауға ұшыраған қытайлық жер иеленуші территорияларынан саналы түрде бас тарту (ірі жеңістерге де қарамастан); 2) Қытай үкіметін қорқытып үрейлендіру мақсатында тонаушылық жорықтарды жасау; 3) Қытайдан түсетін «сыйлықтардың» (салықтардың) мөлшерін ұлғайту мақсатында соғыс пен бейбітшілік күндерді алма-кезек ауыстыру [2:105]. Сюннулардың басты шекаралық саясаты Қытай территориясына күтпеген жерден соққы бере алатын, керек кезде шегіне алатын шапшаң өмір салтының ар-

тықшылығын ұғынудан, саналы түрде түсінуден тұрды. Көшпелілер саны аз болғандықтан, оларға өз қарсыластарына алыс қашықтықтан ықпал етіп, «дистанциялық» үстемдік жүргізу әлдеқайда тиімді болды. Тонаушылық жорықтарынан соң, Шаньюй қытайлықтарға «бейбітшілік және туысқандық» жайлы келісімшарт ұсынысымен елші жіберіп отырған. Ұсыныс қабылданбаған кезде, олар қытайлардың өздері «бейбітшілік пен туысқандықты» сұрағанша тонаушылық жорықтарын жалғастыра берген [3:59-61].

Кавалериялық шабуыл жасай отыра көшпелілер бір бағытта атты әскердің едәуір санын бір бағытта жұмылдырып отырды. Бұл өз кезегінде номадтарға мобильділік қозғалыс сапасы төмендеу қытайлық жаяу әскер алдында айтарлықтай басымдық беріп отырды. Ханьдықтардың негізгі күші таяп қалған кезде, сюннулар бұл кезде алыста, іздері ғайып болып отыратын.

Сюннуларда қалалар мен берік фортификациондық құрылыстар болмағанының өзінде де, қытайлықтар үшін олар өз Отанында да қолға түспейтін өте ыңғайсыз саяси-әскери қарсылас бола білді. Меншіктерімен және малдарымен қоса олар әдетте қытайдың жаяу әскерінен жеңіл сытылып қашып отыратын. 112 жылы Қытай тарихнамасында айтарлықтай гротеск пен трагикомедия жанрына сай оқиға орын алды. Қытай елшісі шарасыздықтан бар ашуымен Шанью Увейге: *«Егер де сіз, Шаньюй шамаңыз келсе, Ханьға қарсы шығып, соғысыңыз. Аспанның сүйікті Ұлының өзі сізді шекарада қалың қолдың басын бастап күтіп тұр. Ал, егер де, сіздің оған шамаңыз келмесе, оңтүстікке бетіңізді қаратып, өзіңізді Хань вассалы екеніңізді мойындаңыз. Шөлді аймаққа, солтүстікке қарай суы мен шөбі жоқ, өмір сүруге ыңғайсыз суық әрі қатал жерге қашудың қандай қажеті бар?!»*, – деп күйінішті нотадағы ұсыныс-талап қояды [4:47].

Көшпелілердің Қытайға қысым жасаудың басты құралы ретінде қорқыту, үрейлендіру тактикасы немесе аталмыш осы жорықтардың жасалу қаупі болып табылады. Жорықтар әдеттегідей, күзгі кезеңде жылқылар күйленіп семірген кезде және қытайлықтар егіндерін орып, жинай бастаған уақытта жүргізілді. *«Қазір күз, сюннуларда жылқылар семірген, сондықтан да олармен соғысудың қажеті жоқ»*, – деп Лу Бодэ Қытай императорына баяндама жасаған болатын [3:17].

Ал шекаралық «террор» сыйлықтарға, **саудалық басымдықтарға ие болуда шаньюйлердің сүйікті қаруына айналды.** Қытайлық иммигрант Чжунхан, Лаошань-шаньюй кезінде кеңесші болған ресми тұлға қытай императорының елшісіне: *«Хань елшісі артық сөзді айтқанша, ханьдықтардың сюннуларға жіберетін жібек маталары мен күріштерінің саны мен сапасын ойла! Құр босқа сөйлеудің қандай қажеті бар?! Егер тасымалданатын заттардың мөлшері мен сапасы жоғары деңгейде болса, барлығы (даулар мен кикілжіңдер) осы тұста өз аяғын табады, ал егер де заттардың саны аз немесе сапасы төмен болса, егін піскен кезде біздің атты әскер егіндеріңді басып-жаншитын болады»* [5:46-47], – деп сес көрсетеді.

«Империялық конфедерация» мүшелерінің қажеттілігін өтеу үшін және ішкі тұрақтылықты

сақтау мақсатында шаньюй қарапайым көшпелілер жұртының экономикалық мүдделерін қорғауға мәжбүр болды. Ол оны екі әдіс арқылы Қытайға жорық шабуылдары немесе шекаралық сауда қатынасымен жүргізе алатын еді. Алайда, Қытай дереккөздерінен соғыс сюннулар үшін сауда-саттық қатынастардан едәуір тиімді болғанын аңғарамыз [4:262].

Бұл өз кезегінде сюннулардың Қытайға қатысты саясатының сипаты мен мәнін анықтады. Соғыстар мен бейбітшілік жылдардың алма-кезек ауысуының себептерін сюннулардың экстенсивті экономикасымен түсіндіруге болады. Экстенсивті экономикаға негізделген көшпелі мал шаруашылығы тұрақсыздығымен ерекшеленетіні белгілі. О.Латтимордың «таза көшпелі – әрқашан да кедей көшпелі» («чистый кочевник – бедный кочевник») қағидасына сай, сюннулардың өмір салты қауіп-қатерге, «тосын-сыйларға» толы болатыны мәлім [6:124]. Жұт, эпидемия, аштық көшпелі қоғамдарға тән нәрсе, сондықтан Шаньюй билігі көбіне «беделді» экономика жүйесіне тәуелді болды [6:132]. Нәтижесінде шаньюй, қаған халықтың мүддесіне сай қимылдап, халық не қалады, соны бұйыратын. Ал халық экономикалық дағдарыс орнаған кезде, кезекті жорық компаниясын жасауға тілек білдіретін. Беделді экономика қағидасы жорықтардан түскен олжаларды шаньюй, қаған, кейін хан, сұлтандар қоғам мүшелеріне бөліп таратып, халық арасында өз беделін өсірумен ерекшеленеді. Демек, билеуші өз билігін (ішкі саясатты) нығайту мақсатында сыртқы саясатта белсенділік танытып, жорықтарды ұйымдастыруға тәуелді болды.

Қорытындылай келе, сюннулардың сыртқы саяси доктриналарын тереңірек қарастырған сайын, Орталық Азия тарихында мемлекеттердің (көршілес мәдениеттердің) тағдырына шекара саясаты қаншалықты рөл атқарғанын түсіне аламыз. Демек, бұл өзекті тақырып болашақ өз зерттеушілерін әлі де асыға күтуде.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению вопросов внешнеполитической доктрины и пограничной политики сюнну.

The article is devoted to the study of foreign policy doctrine and border policy of the Huns.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Барфилд. Т.Дж.** Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.). Санкт-Петербург, 2009. 248 б.
2. **Крадин Н.Н.** Империя Хунну. М, Логос. 2001. 312 б.
3. **Таскин В.С.** 1973. Предисловие // Материалы по истории сюнну (по китайским источникам) / Введ., пер. и коммент. В.С.Таскина. Вып. 2. М.: 3-17.
4. Лидай 1958: Лидай гэцзу чжуаньизи хуйбянь [Собрание сведений о народах различных исторических эпох] / Сост. Цзянь Боцзань и др. Т. 1. Пекин (на кит. яз.).
5. **Бичурин Н.Я.** (перев.) 1950 аб [1851]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. I–II
6. **Крадин Н.Н.** Кочевники Евразии. Алматы, Дайк-Пресс. 2007. 416-б.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ: өткені мен бүгіні

Амантай СЕЙІТҚАСЫМОВ,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
АЙГҮЛ ЕРМАНОВА,
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институтының аға оқытушысы

Ақмола облысының қалыптасу және даму тарихы және оның қазіргі заманғы әкімшілік шекараларда қалыптасуы біздің мемлекетіміздің тарихи өткенімен, қазақ халқының өз тәуелсіздігі, дербестігі мен өркендеуі үшін табанды күресімен тығыз байланысты. Облыс аумағында бүкіл еліміздің тарихына ықпал еткен оқиғалар болған, әлі де болып келе жатыр.

Бүгінгі міндет – туған өлкеміздің аса бай мұрасын халқымыздың қажетіне жарату, өсіп келе жатқан ұрпақты адамгершілікке және отансүйгіштікке, ұлттық және ұлыстық мәдениеттер мен діни танымдарды өзара сыйлай білуге тәрбиелеу.

Қазіргі Ақмола облысының аумағын ежелгі адамдар палеолит дәуірінде ашель-мустье кезеңінде мекендеген. Бұған Есілдің жоғары сағасынан, Сарысу өзенінің орта ағысынан табылған көне тас құралдар айғақ [2; 30-6.].

Ашель-мустье кезеңіндегі еңбек құралдары.

XVIII ғасырда жоңғар шабуылына қарсы Абылай хан бастаған күреске Бөгенбай, Қабанбай секілді батырлар қатысты. XVIII ғасырдың басында, атап айтқанда 1715 – 1720 жылдарға дейін Ресей Қазақстан даласында өз әсерін күшейту үшін Ертіс өзенінің оң жағалауы бойымен Омбыдан Семейге дейін және Өскемен-Ертіс қамал мен форпосты бар күшейтілген сызба құрады. 1752 жылы Ертіс әскери бекіністері сызбасын Орынбормен біріктірген Омскіден батысқа қарай Троицкіге дейін күшейтілген әскери сызбасы «Новоушим» немесе «Горькая» соғылды. Осы күшейтілген әскери сызбада салынған қамал, форпост маңында казак станицалары мен хуторлары пайда болды.

XIX ғасырдың 20-жылдары Ресей Қазақстанға белсенді түрде кіре бастайды. Солтүстік Қазақстанда «Сібір қырғыздары

туралы жарғыға» (1822 жыл) сәйкес басқарманың жаңа жүйесі енгізіледі. Бұл жарғыға сай 1822 жылдан 1838 жылға дейін Көкшетау мен Ақмола кіретін жеті сыртқы округ құрылады.

Осы кезден бастап казактардың қорғаныс бекіністері, қамалдары және станицалары, сонымен қатар, пошталық стансалары Солтүстік Қазақстанның оңтүстік түпкі аудандарында пайда бола бастады. Ол жерде кезіндегі керуендік жолдардың орнына пошталық жол тораптары жүргізілді. Осылайша, Көкшетау, Ақмола, Баянауыл, Атбасар, Торғай және басқа да бекіністер мен елді мекендер пайда болды.

1868 жылы 21 қазанында Ақмола облысы құрылды. Ол 1868 жылы бекітілген Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының далалық облыстарды басқару жайлы уақытша жарлығына сәйкес құрылған болатын. Оның құрамына Ақмола, Көкшетау, Петропавл, Омбы, Сарысу (1878 жылдан – Атбасар) уездері кірді. Облыс Дала генерал-губернаторлығының құрамында болып, Орталық және Солтүстік Қазақстанның ұланғайыр жерлері иеленді [1; 25-6.].

Ақмола облысы шаруашылығының негізгі саласы көшпелі мал шаруашылығы болды. XIX ғасырдың II жартысында облыс қалаларында ауыл-шаруашылық шикізатты өңдеу өндірісі пайда болып, өркендей түсті. 1898 жылдың 1 қаңтарында облыста 3 қалалық, 12 шіркеулі-приходтық мектеп және бірнеше ауыл шаруашылық училище болды. 1908 жылға таман бүкіл облыста 378 бастауыш мектеп пен медресе болды.

Ресейде капитализмнің дамуы өңір экономикасына, қалалардың өсуіне, қалалық және далалық жәрмеңкелердің, сауданың кеңеюіне, кредитті-банктік кеңселердің пайда болуына үлкен әсерін тигізді. Жазғы ірі жәрмеңкелер Тайынша көл Петропавл уезінде, Константинов Ақмолада, Петров Атбасар уезінде болды, олардың әрқайсысының айналымы 7 миллион сомнан жоғары болған.

Ақмола облысындағы қоныс аударушылардың уақытша тұрғын үйлері (1913 ж.).

Күзде әрқайсысының айналымы 6 миллион сомды құрайтын Знамен жәрмеңкесі Атбасарда, Покров Көкшетауда, Александров Арық-Балық станциясында өткізілді.

1907 жылы Ақмола облысының сауда айналымы 80 миллион сомға жеткен екен және жүзден астам жәрмеңке мен сауда орны жұмыс істеген. 1909 жылы Ақмола облысында кәсіптің 44 түрі болған. Көлік кәсібі жеке арбақештердің қолында болған. Облыс территориясында таулы-зауыттық өндіріс едәуір дамыды, ол негізінен Ақмола және Көкшетау уездерінде шоғырланған болатын. 1911 жылы Ақмола облысының территориясы 313,9 мың шаршы верст, 1914 жылы – 492,5, 1916 жылы – 512 мың шаршы верст болған.

1880 жылдардың соңынан 1916 жылға дейін облыстағы адам саны ұдайы өсіп тұрды: 1888 жылы – 375370 адам, 1897 жылы – 682608 адам, 1916 жылы – 1,5 миллион адамға жеткен [3].

1920 жылдың 20 тамызында Қазақ АССР-і құрылды. Оның құрамына Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл уездері кірді. Ол кездері Ақмола уезі 75 болыстан тұратын, Атбасар – 51, Көкшетау – 63. Уездер территориясы қазіргі Ақмола, Жезқазған, Қарағанды, Торғай, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарының едәуір бөліктерін құрды.

1925 жылы Ақмола губерниясында 1-ші сатылық 733 мектеп болды. 20-жылдары ауылдық мәдени ағартушылық орындарының негізгі түрлері болып отырықшы және көшпелі оқу орындары мен қызыл отаулар болды. Ақмола губерниясында 1925 жылы 10 қазақ және 14 орыс көшпелі кітапханалары құрылды. 1926 жылға қарай Ақмола губерниялық бюджетінде ұлттық білімге бөлінген қаржы бүкіл бюджеттің 31,8 %-ын құрды.

20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың басында Қазақстанның экономикалық дамуының өрлеуі басталды, өндірістік орындардың, темір жолдарының құрылысы кеңінен өркендеді. 1927-1929 жж. Түркістан – Сібір темір жолының құрылысы жүрді, 1929 жылы Ақмола темір жолы салынды (Бурабай Курорты станциясы – Ақмола). 1931 жылы темір жолдың құрылысы Қарағандыға дейін, кейін Балхаш көліне дейін созылды (1936). Бұл кездері алтын өндіретін Бестөбе, Данилов, Сталин (Ақсу), Жолымбет кен орындары пайда болды.

1932 жылдың 20 ақпанында Қазақстанда алты облыс құрылған. Жоғарыда аталған бұрынғы Ақмола округінің аудандары Қарағанды облысына кіріп, орталығы Петропавл қаласы болды.

1939 жылы 14 қазанда КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумы Ақмола облысын құру жөнінде шешім қабылдады. Оның құрамына Ақмола, Арық-Балық, Вишнев, Есіл, Зеренді, Калинин, Малин, Молотов, Новочеркасск, Рузаев, Сталин, Шортанды, Еңбекшілдер, Еркіншілік аудандары және Степняк қаласы кірді [1; 28-б.].

Облыста мәдени құрылыс жалғасып жатты. Ақмолада педагогикалық, медициналық, ветеринарлық училищелері, темір жол жұмысшыларын және вагон парктерінің ұсталарын дайындайтын ФЗО екі мектебі қызмет етті.

1960 жылы 26 желтоқсанда Тың өлкесі құрылды. Оған Ақмола, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары кірді. Ақмола облысының аудандары тікелей өңірлік мүшелердің бағынысына берілуінен таралып кетті. Тың өлкесінің орталығы Ақмола қаласы болды. 1961 жылы орыстандырушы өкімет Ақмола қаласының атауын Целиноград деп өзгертті. 1964 жылы 24 сәуірде бұрынғы Ақмола облысының аудандарынан тұратын Целиноград облысы құрылды, ал Ақмола ауданының атауы Целиноградқа ауысты.

1960 жылдар ішінде облыста 60-тан астам жаңа кәсіпорындар мен цехтар салынды, Целиноградта темір жол вокзалы, аэропорт, газ тарататын стансалар

енгізілді. Медициналық, педагогикалық, инженерлік-құрылыстық институттар, жаңа техникумдар ашылды.

1965 жылы 19 қазанда Тың өлкесі таратылды. 70-жылдары облыста өңдеу және байыту техникасының өндірілуі жақсартылды, тау-кен және тағам өндірісінің салалары дамыды. Облыс өндірістік күшін өсірді. Шойын құятын және фарфор зауыттары, полиграфиялық комбинаттар, тағы басқалары салынды. Бұл жылдары көлік, байланыс салаларында оң өзгеріс болды [4.].

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін облыстың болашағы жақсарды. Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесінің қаулысы бойынша, 1992 жылдың 6 шілдесінде тарихи атаулар қайта қабылданды, Целиноград облысы – Ақмола облысы және Целиноград қаласы – Ақмола қаласы болды.

1997 жылдың 22 сәуірінде Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың бұйрығымен Торғай облысы қайта жойылып, оның аудандары – Державин, Есіл, Жақсы және Жаңадала Ақмола облысына кіретін болды.

1997 жылы Көкшетау облысы таратылып, оның Еңбекшілдер, Зеренді, Шортанды аудандары Ақмола облысына кірді. Ал Көкшетау қаласы облыстық деңгейдегі қала болып қалды.

1997 жылдың 10 желтоқсанда Ел Президентімен Ақмола қаласы Қазақстанның астанасы болып жарияланды. 1998 жылы 6 мамырда жаңа Астана деген атау алды. Ал 1999 жылы Ақмола облысының орталығы Астанадан Көкшетауға көшірілді.

Қазіргі Ақмола облысының аумағы 147 мың шаршы км, халқының саны 736528 адам (2015 жыл), өзіне 17 аудан және облыстық маңызы бар Көкшетау және Степногор қалаларын қосуда: Ақкөл (бұрынғы Алексеев) – орталығы Ақкөл қаласы, Аршалы (Вишнев) – орталығы Аршалы поселкесі, Астрахан – орталығы Астрахан ауылы, Атбасар – орталығы Атбасар қаласы, Еңбекшілдер – орталығы Степняк қаласы, Бұланды (Макин) – орталығы Макин қаласы, Егіндікөл (Краснознамен) – орталығы Егіндікөл ауылы, Ерейментау (Ерментау) – орталығы Ерейментау қаласы, Есіл – орталығы Есіл қаласы, Жақсы – орталығы Жақсы ауылы, Жарқайын (Державин) – орталығы Державин қаласы, Зеренді – орталығы Зеренді ауылы, Қорғалжын – орталығы Қорғалжын ауылы, Сандықтау (Балкашин) – Балкашино ауылы, Целиноград – орталығы Ақмола (Малинов) ауылы, Шортанды – орталығы Шортанды поселкесі, Бурабай (Щучинск) – орталығы Щучинск қаласы [1; 30-31-бб.].

Қазір Ақмола облысы – республикадағы аса ірі астықты өлке. Елімізде өндірілетін астықтың төрттен бір бөлігі облыс үлесіне тиесілі. Ауыл шаруашылығымен қатар өлкеміз уран және алтын алу өндірісімен, темір рудасына, көмірге, бокситтерге, доломиттерге, тасты саздарға, кварцты құмдарға, тағы басқа кендерге бай пайдалы қазбаларымен әйгілі.

Бір кездері бірнеше ғана шикі кірпіштен тұрғызылған үйлері бар шағын ғана елдімекеннен қазіргі Ақмола облысы бой көтереді деп кім ойлаған? Ресей мен Орта Азияны байланыстыратын Ақмола қашан да сауда, өндіріс пен мәдениеттің дамуына ыңғайлы болды. ХХІ ғасырға ерекше қарқынмен кірген Ақмола облысы экономикалық және әлеуметтік-мәдени мәселелер бойынша түрлі кездесулер өтетін Еуразия кеңістігінің орталығы болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақмола облысының тарихи және мәдени мұрасы. Ескерткіштер жиынтығы – Алматы, 2008. – 496 б.
2. Ақмола облысы: Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2009. – 560 б.
3. Ақмола: Энциклопедия. А.: «Атамұра», 1995. – 400 стр.
4. **Абуев К.К.** Кокшетау. Ист. очерки. Кокшетау, 1997. – 300 стр.

КСРО-ДАҒЫ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ БӨЛІНІС

(Ақмола облысының мысалында)

Қанат ТАСТЕМІРҰЛЫ (Базаров),
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті,
Мейрамгүл АЛХАБЕКОВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің магистранты

Осыдан 27 жыл бұрын ұлттық дамудың өзіндік концепциясын қалыптастыратын, әлемдік қауымдастықта өзіндік орнын іздеген Қазақстан деген тәуелсіз мемлекет пайда болды. Оның қазіргі этникалық фактормен байланысты мәселелері, қазақ жерін Кеңес дәуіріндегі реформалар секілді Ресейге ұзақ және біртіндеп енуінің тарихы тыңғылықты зерттеуді қажет ететіндігі белгілі. Бұл қазақ даласын мекендейтін ұлттық және саяси күштерге ұлттық және аймақтық мәселелер бойынша түрлі дәлелдер ұсынуға мүмкіндік береді. Яғни Кеңестік кезеңдегі ұлттық-территориалдық мәселелерімізді шешуде оң әсерін береді.

Ұлттық-территориалдық мәселелерімізді оң бағытта шешуде көптеген ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Аталған мәселе XX ғ. 20-30 жж. С.Сейфуллин, С.Мендешев, М.Сералиннің және Қазақстанның басқа да партиялық мемлекет қайраткерлерінің жарияланымдарында жарық көрді. Алайда олар Қазақстан мен Ресей арасындағы шекараны айқындауды мақсат етпеді.

Қазақ АКСР-ң құрылуы және қазақ жерін біріктіру мәселесі соғыстан кейінгі жылдары “Қазақ КСР тарихы” атты академиялық басылымда жалпылама атап өтілді.

Қазақ жерін біріктіру мәселесі академик А.Н.Нүсіпбековтің “Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике” еңбегінде толықтай тарқатылып жазылған. Сонымен қатар Орта Азияның ұлттық-аумақтық межелеу тарихы орын алған. Алайда нақты Ақмола облысы тарихына қатысты мәлімет жоқтың қасы [3].

XX ғ. соңына қарай жекелеген өңірлердің тарихи-теориялық аспектілеріне деген қызығушылық арта түсті. Осындай өңірлік тарихты зерттеген ғалым – тарихшы, профессор Қ.Қ.Әбуов. Оның бұрынғы Көкшетау облысының тарихына арнаған “Кокшетау. Исторические очерки” монографиялық еңбегі Көкше тарихынан, соның ішінде қоныстандыру саясатынан сыр шертеді [1].

Т.А.Ағдарбековтің “Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920-1936 гг.)” деп аталатын монографиялық еңбегінде Қазақстанды аудандастыру мәселесі, соның ішінде округтік, аудандық және облыстық басқару жүйесі қамтылған [2].

1993 ж. Петропавлдық тарихшылардың “Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края” деп аталатын ұжымдық (И.С.Белетченко, Т.М.Канаева, М.М.Мелехин, П.Н.Осипов, С.М.Пресняков, В.И.Трусов, А.А.Холодков, В.С.Черников) зерттеуінде авторлар архив, мерзімді басылымдар, өлкетанушылардың деректерін пайдалана отырып, 1920-1936 жж. әкімшілік-аумақтық реформаларды баяндайды [3].

Дегенмен жоғарыда аталған зерттеулерде кеңестік кезеңдегі Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бөлініс тарихы жалпылама қарастырылған.

Қазақстан ХVIII ғасырдан бастап Ресейдің бо-

дандығына өткеннен кейін біздің ата-бабамыздың қасық қаны қалғанша күресіп, жаны қалмай көзінің қарашығындай сақтаған ұлан-ғайыр даласы «талан-таражға» түсті десек болады. Кезең-кезеңімен әкімшілік-аумақтық реформалар бірінен соң бірі жүргізіліп жатты.

Соның бірі 1891 жылғы 25 наурызда Ресей императоры III Александр «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ережеге» қол қойды. Осы құжат бойынша Ресей империясы дәстүрлі қазақ қоғамына саяси өктемдігін орнатып, экономикалық тұрмысын шексіз билеп-төстеуді заңдастырды. Бұл патшалық Ресей кезіндегі басталған реформалар легі Кеңестік дәуірде де жалғасын тауып жатты [3, 5].

Кеңестік Қазақстан 1920 жылдан 1928 жылға дейін губерниялық жүйеде басқарылса, 1928 ж. 17 қаңтарынан 1930 жылдың 17 желтоқсанына дейін – округ, 1930 жылдың 17 желтоқсанынан 1932 жылдың 20 ақпанына дейін – аудан, 1932 жылдың 20 ақпанынан 1936 жылдың 5 желтоқсанына дейін облыстық жүйеде басқарылды [7].

Осындай үлгіде аудандастырудың бірнеше принципі басшылыққа алынды. Олар: 1.Экономикалық принцип. 2.Ұлттық принцип. 3.Әкімшілік принцип. Бұл принциптер қазіргі заманғы теорияларға және Қазақстанның экономикалық аудандастыру тәжірибесіне негіз болып табылады. Қазіргі заманда ірі экономикалық аудандарды бөлу ғылыми-техникалық прогресстің дамуымен негізделеді. Шет елдерде кеңінен таралған нарықтық теориялардың пайда болуымен қатар XIX ғасырдан бері экономикалық аудандастырудың ғылыми мектебі мен теориясы құрылды. Оның дамуына Кеңес кезінде үлес қосқан ғалымдар: И.Г.Александров, Н.Н.Баранский, Н.Н.Колосовский, Н.Н.Некрасов, Ю.Г.Саушкин және т.б [2, 3].

Қазақстанды аймақтарға бөлу кезінде аумақтың кең даласын, көп ұлтты құрамын, жеке этникалық топтардың аумақтық шоғырлануын, еліміздің түрлі бөліктерінің мәдени және экономикалық аспектілерінің ерекшеліктерін ескеру керек болды.

ҚазАКСР-ін аудандастыруда экономикалық принцип басшылыққа алынды: бірінші кезекте ауданның экономикалық біртектілігі және онымен байланысты мәдени және тұрмыстық өмір, халықтың саны мен тығыздығы ескерілді. Сонымен қатар, жекелеген ұлттардың заңдық тұрғыдағы теңдігімен бірге экономикалық өсуін қамтамасыз ету және ресурстарды тиімді пайдалану құқығын қамтамасыз ету қажет болды. Өмірде осы қағидаттың еркіндігі бүкіл федерацияның және оның субъектілерінің өнімді күштерін дамытуды қамтамасыз етіп, ҚазАКСР-не өз міндеттерін табысты жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

1923 жылдың ақпанында орталық-индустриалды аймақтың губерниялық съезінде: «Біз елді аймақтық тұрғыдан бөлу арқылы, аудандарды басқа аудандармен байланыстыратын және өз бетінше

тұйықталмайтын аудандарды құру әдісіне келеміз. Бұл міндет тек бір жолмен шешілуі мүмкін – ол өз міндеттерін барынша тиімді орындауға және сонымен қатар, өз рөлін сақтай отырып, барлық басқа салалардың істеп жатқан жұмыстарын қолдайтындай деңгейде аудандарды айқындап, бөлу керек», – делінді [2].

Елді аудандастыру процесінде экономикалық принциппен қатар ұлттық принцип те қатаң ескерілді. Жаңа әкімшілік бірліктерді құру, қолданыстағы әкімшілік бірліктерді өзгерту осы негізде жүргізілді. Аудандастыру процесінде ұлттық принципті экономикалық принциптен ажырату 1922 жылдың сәуір айында М.И.Калининнің төрағалық етуімен Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің Президиумында жасалған «Ресейдің экономикалық аймақтарын бөлу туралы тезистерінде» атап өтілді [2].

Мемлекеттің саяси және әкімшілік құрылымын және экономикалық аудандардың бірлігін анықтайтын принцип – әкімшілік принцип. Бұл принцип өңірлердің тиімді тәуелсіз дамуына және олардың ел аумағында аймақтық бөлінуіндегі рөлін күшейтуге жағдай жасайды.

Қазіргі Ақмола облысы да бірнеше әкімшілік-аумақтық сатыдан өтті. 1822 жылғы «Сібір қырғыздарының жарғысы бойынша» 1824 ж. 22 тамызда Көкшетау округі ашылды. Кейіннен 1832 жылы Ақмола сыртқы округы болып құрылды. Архивтік құжатта бұл округтің құрылу себебін *“Біздің бодандығымыздағы руларды бодандыққа кірмеген рулар барымтасынан қорғау үшін”* деп дәлелдеген. Омбы облысы әкімшілігінің өкілі полковник С.Б.Броневский 1825 жылдың күзінде Петропавл қамалынан Нұраға дейін сапар шегіп, кезекті сыртқы округ дуанына лайықты деп Ақмола деген жерді белгілейді. Ақмола сыртқы округінің аға сұлтаны болып Құдаймендіұлы Қоңырқұлжа төре тағайындалады. Ақмола сыртқы округіне 34740 адамы бар 5180 шаңырақ кірді [1].

1867-1868 жж. «Уақытша Ереже» бойынша Ақмола округі Ақмола уезі болып қайта құрылып, округтің болыстары Ақмола уезінің құрамына енген. Кейіннен Кеңес үкіметі орнап, 1921 жылы 25 сәуірде Қазақ Автономиялық Республикасының құрамында Ақмола губерниясы құрылады. Орталығы Петропавл қаласы болып, 1928 жылға дейін өмір сүрді. Губернияның құрамына Ақмола, Атбасар, Көкшетау және Петропавл уездері енді [4].

Партияның Қазақ өлкелік комитетінің II пленумының қаулысында (1928 ж. мамыр) «Қазақстанды аудандастыру» атты жобаны әкімшілік-аумақтық құрылысты Қазақстанның социалистік және мәдени құрылысының түпкі мәселелерін ескере отырып жүзеге асыруды ұсынады. Әкімшілік-аумақтық аудандастырудың жобасы 1928 ж. 17 қаңтарда Қазақ АКСР съезінің 6-шақыруының ОАК 2-сессиясында қабылданды. Қазақстан территориясында 13 округ, 192 аудан құрылды. Республикаға қарайтын 180 ауданның 59.1 %-ы қазақ, 24.4 %-ы орыс, украин, ал 6.7 %-ы аралас аудандар болды. Соның бірі Ақмола округі болды [5].

1928 ж. 17 қаңтарда Ақмола губерниясының Ақмола, Атбасар уездерінен, Семей губерниясының Павлодар уезінен Ақмола округі құрылды. Құрамында 15 аудан болды (1928 ж. 3 қыркүйекте БОАК бекіткен). 1930 ж. 17 желтоқсанда БОАК-тың 1930 ж. 23 шілдесіндегі қаулысына сәйкес Ақмола округі таратылып, оның құрамындағы аудандар ірілендірілді: Атбасардың бір бөлігі – Есіл мен Нұраға, Жаңаарқаның бір бөлігі – Қарағандыға, Қарағандының бөлігі – Ақмолаға, Коммунистіктің бір бөлігі – Ақмола,

Қарағанды және Еркіншілікке, Ленин округінің бір бөлігі – Ақмола, Атбасарға, т.б. Құрамына енген аудандар: Азат, Ақмола, Асан-Қайғы (1929 ж. 16 тамызда Жаңа-Арқа болып өзгертілді), Атбасар, Қарағанды, Коммунистік, Қорғалжын, Ленин, Нұра, Пролетарский, Промышленный, Революционный, Социалистік, Сталин, Еркіншілік [3].

Коммунистік партияның XVI съезі мемлекеттік басқару аппаратын нығайту мақсатымен округтік басқару жүйесінің бұрынғыдай тиімді еместігін алға тартып, 1930 ж. шілдеде КСРО ОАК мен партияның ОК-нің шешімімен округтерді тарату туралы шешім қабылданып, аудандық басқару жүйесі енгізілді. Нәтижесінде 1931 жылдың басында аудандар нығайтылып, тікелей республикалық орталыққа бағынатын 121 аудан құрылды [7]. Ақмола ауданының орталығы Ақмола болды.

Алғашқы бесжылдықта Қазақстанда пайда болған өндірістік және теміржол құрылысы, жаңа ұжымшарлар, МТС және кеңшарлардың құрылысы жаңа өндірістік және ауылшаруашылық орталықтардың пайда болуына себеп болды. Жаңа жағдайда аудандық басқару формасы республикалық органдардың тарапынан жеткіліксіз болды. Республикалық органдардың басшыларын өңірлерге жақындату керек болды. Бұған республикалық партия мен кеңестік органдарды аудандармен байланыстыратын жаңа тірек пункттерін ұйымдастыру арқылы ғана қол жеткізуге болады. Мұндай тірек пункттер облыстар еді [7].

1932 жылы наурызда Қазақстанда 6 облыс құрылады: Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе, Батыс Қазақстан және Алматы облыстары. **Қазіргі Ақмола облысының аудандары Қарағанды облысының құрамына енеді, орталығы Петропавл қаласы болды** [5]. 1936 жылы 26 шілдеде Қарағанды облысынан Солтүстік Қазақстан облысы бөлініп, орталығы Петропавл қаласы болды. 1939 ж. 14 қазанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының шешімімен орталығы Ақмола қаласы ретінде Ақмола облысы жеке облыс болып құрылды. Оның құрамына 15 аудан кірді. Оның 4-еуі Қарағанды облысының Ақмола, Новочеркасск, Еркіншілік және Вишневский, ал қалған 11-і Солтүстік Қазақстан облысының Сталин, Рузаевка, Калинин, Арық-балық, Макинка, Молотов, Атбасар, Зеренді, Есіл, Щучье және Еңбекшілдер аудандары болды. 1939 ж. 16 қазандағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының қаулысымен облыс территориясында жаңа Шортанды ауданы құрылды [6]. Облыс 1961-1992 жылдары Целиноград облысы болып аталды. Қазіргі таңда облыс орталығы – Көкшетау қаласы [5].

Осылайша Ақмола Патша үкіметі мен Кеңестік Ресейдің жүргізген барлық әкімшілік-аумақтық реформаларынан өтіп, бүгінгі таңда облыс атауын иеленіп отыр.

XX ғасырдың басында орын алған оқиғаларды талдай отырып, «жедел» әкімшіл-әміршіл жүйенің жүргізілуі орны толмас шығындар мен түзетілмес қателіктерге әкелгенін атап өту керек. Осы олқылықтар 1934 жылғы 10 желтоқсандағы ҚазАКСР ОАК-нің отырысында сөз етілді: *“Біз әкімшілік өзгерістердің қажеттігін қанша дәлелдесек те, мемлекеттік аппараттың бұл шараларды көрегендікпен жүргізгені күмән тудырады. 10 жыл ішінде республикада 5 рет әкімшілік өзгерістер жүргізілгенін қалай түсіндіруге болады? Өмір революциялық процестерді жеделдету, әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізуде аз уақытта оң нәтижеге қол жеткізу орны толмас қателікке соқтыраты-*

нын дәлелдеді. Егер 1928 ж. уездер орталықтан, губерниядан 500 шақырым қашықтықта болса, 1930 жылғы әкімшілік «тәжірибеден» кейін Көкшетау ауданы орталықтан 3000 шақырым, тіпті одан да көп қашықтықта орналасты. Орталықпен алыс тұрмақ, жақын маңдағы аудандардың байланысының болмауы, мамандардың жетіспеуі өте қиын жағдай туғызды» [8].

Осылайша, Ресей империясы мен КСРО кезеңінде Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бөлінуі әртүрлі әкімшілік-аумақтық құрылымға ие болып, орталықтан басқару принципіне негізделген федералды нысанда болған.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается история административно-территориального деления Казахстана в Советской России на примере Акмолинской области.

The article describes the history of the administrative-

territorial division of Kazakhstan in Soviet Russia on the example of Akmol region.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **К.Абуев.** Кокшетау. Исторические очерки. – Кокшетау, 2015. 14-17 бет.

2. **Агдарбеков Т.** Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920-1936 гг.) - Алма-Ата: Наука, 1990. 144-149 бет.

3. **Базаров К.** История изменений в административно-территориальном делении северного региона Казахстана (1920-1936 гг.). – Кокшетау, 2017. 110-115 бет.

4. **Қабылдинов З.** XX ғасырдың басындағы Ақмола. e-history.kz.

5. Ақмола облысы. Энциклопедия. Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2009. 37-40 бет.

6. Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағаты. ф. 258. оп. 7. д. 1, л. 10

7. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана. Алма-Ата. 1959 г.

8. ҚР ОММ. ф. 350. оп. 1. д. 184. л. 4.

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ «ҮШ АЙМАҚ» ҚОЗҒАЛЫСЫ

Байқоныс ИГІЛІК,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау
мемлекеттік университетінің магистранты

1944 жылы күз айында Шыңжаң өлкесінің Іле, Тарбағатай, Алтай аймақтарындағы ұйғыр, қазақ қатарлы аз ұлттардың Шың шы қайдың өзгісі мен үстемдігіне қарсы ұлт азаттығы мен демократиялық құрылымға қол жеткізу мақсатында ұйымдасқан көлемді қарулы күресі басталды. Ол тарихта «Үш аймақ төңкерісі» (Бұл Тарбағатай, Іле, Алтай аймақтарында өрістеген ұлт-азаттық қозғалысына қытай тарихшылары қойған атау, ал көтерілісшілердің өздері мен халықаралық саяси қолданым бойынша – Шығыс Түркістан қозғалысы, олар құрған үкімет – Шығыс Түркістан Ислам Республикасы) деп аталды.

«Үш аймақ» төңкерісі – Шығыс Түркістан тарихындағы келелі оқиға. Ол ҚКП-ның (Қытай коммунистік партиясы) төңкерістік қозғалыстың ықпалында, Кеңес Одағының көмегінде, Шығыс Түркістандағы әр ұлт зиялыларының ұйымдастыруымен және олардың бірлесе отырып күресуінің нәтижесінде жүзеге асты. Бұл төңкерістік күрес бақандай бес жылға созылды. «Тар жол, тайғақ кешу» арқылы жеңіске жетті. Ол Гоминдаң үкіметінің Шыңжаңдағы әскери күшіне бөгет қойып, батыс солтүстік майдандағы Халық азаттық армиясының қимылымен үйлесіп, Гоминдаңның және империалистік күштердің Шығыс Түркістанды Кеңес Одағына қарсы әскери базаға айналдыру мақсатын сәтсіздікке ұшыратты. Сөйтіп Шыңжаңның бейбіт жолмен азат болуына, халықтық демократиялық төңкерістің бүкіл елде жеңіске жетуіне келелі үлес қосты [1, 21-22-б.].

Ал енді көтерілістің басталуына тоқталайық. Кеңестік Коммунистік жүйе орнағаннан бастап 1949 жылы Шыңжаң Қытай коммунистерінің қолына өткенге дейін Шығыс Түркістан мәселесіне басында араласпады. Жоғарыдағы айтылған сөздің дәлелін Шығыс Түркіс-

тан қазақтарына әйгілі Оспан батырдың қанды көйлек серігі болған Нұрғожай батыр өз естелігінде: «Мен ат жалын тартып мінген кезде, Алтайда болып жатқан оқиғалар мынау болды. Ресейден қашып өткен қазақтар жан түршігерлік хабарларды әкеліп жатты. Орыстар да жанталасып Шыңжаңды қолына түсіріп қалуды ойлады. Америкаға сүйеніп, енді тіріліп келе жатқан Нанжиң үкіметі де Шыңжаңнан айрылып қалмауға тырысып жатты», – деп жазады өз естелігінде [2]. Шығыс Түркістан мәселесі 1930–1949 жылдар аралығында Кеңес Одағы мен Қытайдағы қарым-қатынас тарихында өте маңызды түйінге айналған, әрі сол жылдары Шыңжаң мәселесі қатты шиеленісіп, әлем назарын өзіне аударған еді. Осы шиеленісті пайдаланып шетелдік алпауыттарда Шығыс Түркістан мәселесіне араласа бастайды. 1931 жылы Жин Шурынның қатал тегеурініне шыдамаған Құмыл ұйғыр-қазақ шаруалар көтерілісін жасайды. Осы кезде Стамбұлда эмиграцияда жүріп «Яш Түркістан» газетін шығаратын, үлкен Түрікшіл, Қоқанда тұтас Түркістан автономиясын құрушы Мұстафа Шоқай Шығыс Түркістанды Үлкен Түркістаннан бөле қарамаған және осы көтеріліс басталуымен ол «Яш Түркістан» беттерінде мақалалар жариялай бастады. Бұл туралы тарихшы Қыдыралиев Дархан өз еңбегінде: 1931 жылы Шығыс Түркістанның Құмыл аймағында Ұйғыр, Қазақ, Қырғыздардың жергілікті Қытай үкіметіне қарсы көтерілісінің бастауымен бірге Мұстафа Шоқай мен «Яш Түркістан» ұйымына тағы бір міндет жүктелді, ол – Шығыс Түркістан ұлттық майданын жүргізу міндеті еді. Мұстафа Шоқайдың сол туралы конференциялар ұйымдастырып, әлем назарын аударуға тырысқанын және 1933 жылы серіктерімен ақылдаса келе Междеддин Делілді Шығыс Түркістанға жіберіп, сол жылы құрылған Шығыс Түркістан ислам республикасымен де байланыста болды делінген. Шынымен де Мұс-

тафа Шоқай Шығыс Түркістан мәселесіне мән беріп, оған «Яш Түркістан» журналынан арнаулы бет бөлген. Ол Шығыс Түркістан жайлы 1933 ж. № 46 санында «Шығыс Түркістан мәселесі төңірегінде» деген мақаласында: «*Түркістанда қанды соғыстар жүріп жатыр, бұл оқиғаға бүкіл дүниежүзі зор мән беріп отыр [3,359-б.]. Жапонияның Манжурия арқылы Моңғолияға жақындауы мен Англияның Тибетке саяси-экономикалық билік жүргізуі, Кеңес Одағына Шығыс Түркістан мәселесіне барынша абай болуға мәжбүр етті*», – десе [3,361-б.], 1934 жылы № 56 санында: «Шығыс Түркістан, сыртқы дүние және біздің міндеттеріміз» еңбегінде [3,403-б.] және 1935 жылғы № 63 санындағы «Қытай мен Кеңес үкіметінің Шығыс Түркістандағы достығы» деген мақаласында: «*өткен қаңтар айында Жапон парламентінде сөйлеген бір сөзінде, Жапонияның сыртқы істер министрі Хорито Мәскеудің Шығыс Түркістанға қол созып, бұл өлкені кеңестендіруге ұмтылып отырғаны туралы айтады*» [3,445-б.]. Ал, 1935 жылы № 71 санындағы «Шығыс Түркістанда» атты мақаласында: «*Шығыс Түркістан Қытайдың тепкісінен құтылам деп жүріп, орыстың бұғауына түсіп кеткен қасіретті мекен*», – деп ашына жазған [3,491-б.].

1939-1940 жылдары басталған Алтайдағы ұлт-азаттық қозғалысы қытай әскерін қырып, біраз жеңістерге қол жеткізген болатын. Алайда күрестің туылуына Шың Сысайдың қазақтың көрнекті тұлғаларын түрмеге қамауы мен өлтіруі себеп болса да, оның бір жағында ежелден ата-бабадан қалған түркі даласын жат табанға, қытайларға бастырмау дейтін ұлы идея жатқан еді. Шың Сысайдың Кеңес Одағынан бет бұруы және 2-дүниежүзілік соғыстың жеңісіне деген сенімсіздік Кеңес Одағына керекті басқа да күштерді қарастыруға мәжбүрлеген еді. Осы орайда Шыңжаң жерінде тұтанып жатқан күрестер олардың құлағына еміс-еміс естілетін. Сондықтан да Кеңес Одағының жасырын шақыруымен 1944 жылдың 14 қаңтарында Мәскеуге жеткен Моңғолия маршалы Чойбалсан Кремльде Сталиннің қабылдауында болды. Ұзаққа созылған әңгіме сол кездегі Шығыс Түркістандағы қозғалыстың жетекшілерінің бірі Оспан батыр төңірегінде болады. Сөздің бір кезегінде Сталин: «*...Сол Оспан қанша әскер жасақтай алады? Қанша қару-жарақ қажет?*» – дегенді сұрайды. Және армия генералы А.Антонов пен әскери қолбасшы И.Ковалевқа: Оспанға беретін 400 винтовка, ЧПШ 2000, сирақты пулеметтен 6 дана, жеңіл пулемет 30 дана, гранат 200 дана, винтовка оғы 400 000 дана, 5 дүрбіні Х.Чойбалсанның есебіне беруді тапсырады. Сөйтіп Сталиннің тікелей араласуымен Оспан мен Чойбалсан бірнеше мәрте кезігеді. Аталған қаруларды алып қана қоймай, Моңғолия арқылы жөнелтілген Кеңес Одағының соғыс ұшақтары Алтайдың Шіңгіл жеріндегі гоминдандық қытай армиясын бомбылайды. Әрі Оспанға Кеңес Одағында тәрбиеленген көптеген әскери ақылшылар жіберіледі. Осылайша онсыз да қылышынан қан тамған қазақ қосыны бір жыл ішінде бүкіл Алтай аумағын қытайлардан азат етеді [4].

1944 жылы 12 қарашада Іле де Шығыс Түркістан Республикасы үкіметі құрылды. Бұл үкімет Кеңес Одағы әскери істер ақылшыларының көмегінде оңтүстік, солтүстік және орта сынды үш шепте соғыс жүргізу жоспарын жасады. Солтүстік шеп Тарбағатай, Алтай екі аймақты азат етуге жауапты болды. Маусымның ортасында солтүстік шептің күресі алдымен басталды. Шілденің соңында Шәуешек тартып алынып, қыркүйектің соңында Алтай толық азат болды. Сөйтіп солтүстік түгелдей жеңіске жетті.

Сонымен «уақытша үкімет» Шыңжаңның солтүстік бөлігі мен Кеңес Одағына көршілес Іле, Тарбағатай, Алтай үш аймақты тіке тізгіндеді. Кейін «уақытша үкімет» тізгіндеген өңір дағды бойынша «үш аймақ» деп аталды. Бұл қозғалыстар Шың Сысай мен гоминдан кертартпа күштеріне қарсы қарулы күреске қосылып «үш аймақ» төңкерісі аталды да, «уақытша үкімет» «үш аймақ үкіметі» деп өзгерді. Бұл да кеңестіктердің ойыны еді. Орыс ғалымдары былай деп есептейді: Кеңес Одағы басшылығы көтерілісті ұйымдастыру жағында шешуші рөл атқарып қана қоймай, оның үстіне, әскери техника жағынан да көтерілісшілерге көмек берді. Үш аймақ көтерілісінің жеңісі көп жақтардан Кеңес Одағының белсене, жан-жақтылы көмек беруді қаулы алуынан болды. Көтеріліске дайындық көру кезінде: Кеңес Одағы басшылары ішкі істер халықтық комитеті бөлімі тыңшылар мекемесінің бастығы Иерганов генерал мен оның көмекшісі ішкі істер халықтық комитеті бөлімі бірінші мекемесі төртінші басқарманың бастығы Ранкфог генерал басшылық еткен ерекше әрекет группасын құрды. Бұл группаның басшылығы Алматы және Қорғаста құрылды. Мұнан тыс Өзбекстан мен Қырғызстан территориясынан да Шыңжаңның оңтүстік бөлігіндегі зор көлемді қызметке басшылық етті.

Ең алғашқы Құлжа көтерілісінің тіректі күші үш түрлі болатын. Бірі, Құлжа көтерілісіне бұйрық бойынша қатынасуға келген Нылқы партизандар отряды. Екіншісі, Кеңес Одағы командирі Александров бастап кірген саралаулы қосын және Кеңес Одағы командирі Полинов бастап кірген атты әскер батальоны. Құлжа көтерілісі жеңіске жеткеннен кейін, Кеңес Одағы 27 қарашада Құлжа да Владимир Козлов бастаған және Владимир Степанович бастаған екі ақылшылар үйірмесін құрды. Иерганов генерал әрі Кеңес Одағының әрекет группасына басшылық етті әрі Шығыс Түркістан Республикасы үкіметінде тұратын негізгі әскери кеңесші міндетін атқара бастады. Шекара сыртындағы әрекет группасының көпшілік қызметкерлері азат етілген әкімшілік өңірлерге кіріп қимыл жасады. Жаңадан құрылған Шығыс Түркістан Республикасы үкіметі бір жағынан Кеңес Одағының пәрменді қолдауына ие болса, сонымен бірге шектеуіне де ұшырады. Егер Кеңес Одағы сыртқы істер басшыларының немесе Шығыс Түркістан Республикасы үкіметінде тұратын өкілдерінің кеңесі болмаса, мейлі бұл үкіметтің құрамындағылар, әлде Әлихан төре өзі болсын, әскери істер саласында, әлде мемлекет құрылысы мәселесінде болсын, әрқандай маңызды ілгерілеушілікке қол жеткізе алмауы айдан анық еді [5,282-28-бб.]. Алғашқы жеңіс қол жеткізгеннен кейін Кеңес Одағы әскери істер жағында Үш аймақ төңкерісіне бұрынғыдан ары араласу және жан-жақтылы қолдау қарарын шығарды. 1945 жылы маусымда Кеңес Одағы коммунистік партиясы, орталық комитеті саяси бюросы мынадай бір ерекше қаулыны қабылдады: «*Шығыс Түркістан әскери қосынын бекемдеу үшін, Шыңжаңға 500 қызыл армия командирі мен 2000 сержант және жауынгерлер жіберіледі. Бұл қызмет жедел орындалсын, сондай-ақ ішкі істер халықтық комитеті бөлімінің бастығы Берия министрлер кеңесі төрағасының бірінші орынбасары, сыртқы істер халықтық комитетінің мүшесі Молотовқа қағаз жүзінде мәлімет беріп тұрады. Зеңбірек, оқ-дәрі, тасымал автомобилі және әскери істер хабарласу, қолбасшылық ету жабдықтары, түрлі жұмсала-тын заттарды қамтыған қару-жарақтар Шыңжаңға тасып әкелінеді. Кейбір шешуші сипат алатын күресерде Кеңес Одағы армиясы көтерілісшілермен тізе қоса соғыс жүргізеді*», – делінген [6,244-245-б.].

Кейбір құжаттарда “Шығыс Түркістан Республикасы армиясының жеңіске жетуіне тікелей Кеңес Одағы ықпал еткен делінген.

Дүние тарихы төңкеріліп түскен XX ғасырда империялық және ұлттық мүдделердің қақтығысы – әлем географиясынан бастап, ұлттар мен ұлыстардың, жеке адамдардың тағдырына түбегейлі өзгерістер әкелді. Түсіндіріп болмайтын «түсінікті мүдделер» бүтін елді бұтарлады. Бұтарланған жұртты бунақтады. «№453-Л» хаттама мен 1945 жылғы 11 ақпанда Ялтада өткен конференцияда И.Сталин, Ф.Рузвельт, У.Черчилль қол қойған «Үш ірі елдің Қиыр Шығыс мәселесі туралы бітім» бойынша, Шығыс Түркістан Қытайдың құрамына беріліп, сыртқы Моңғолия дербестігіне айырбасталды. Сөйтіп, олар тектік, діндік, тілдік негіздері мүлдем ұқсамайтын ұлттардың құрамына біріктірілді [7, 5-б.].

Империялық «бөліп ал да билей бер» деген өктемдіктің кесірінен тұтастай қазақ елі үшке бөлініп кетті. Қазақстан үшін сондай мүдделі, құпия да күрделі мәселе – ертеден бергі ата қонысында отырған Шығыс Түркістандағы қазақтардың тарихи тағдыры. Екінші дүниежүзілік соғыстың соңғы нүктесінің бірі болып табылатын, Империялық мүдделердің қақпасына түскен Шығыс Түркістан Республикасының құрылуы мен таратылуы – ұлттық тұтастық пен ұлттық ыдыраудың тарихи, саяси, рухани және территориялық түйіткілдерді тәуелсіздік алғанға дейін қазақ тарихнамасында өте аз зерттелді. Миллиондаған адамның тағдырына өзгеріс ұшыратқан бұл оқиға туралы қарама-қарсы мүдделер

мен пікірлерді зейін қойып зерделеу – тәуелсіз қазақ елі тарихшыларының міндеті болып саналады деп ойлаймын.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны основные причины и последствия участия казахского народа в движении в Восточном Туркестане.

The article describes the main causes and consequences of the participation of the Kazakh people in the movement in East Turkestan.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы көп томдық кітабы – Астана; Қазақстан 2009 – 21-22 бет.
2. **Қара Ә.** Азаттықтың өшпес рухы (Нұрғожа батырдың естеліктері және Оспан батыр). -Алматы, 2008
3. **Шоқай М.** Таңдамалы II томдық шығармалары. -Алматы, 1998, 359-491-беттер.
4. Оспан батыр». Батн Дорж естелігі.
5. «Жұңго Шыңжаңның тарихы және қазіргі жағдайы», Шыңжаң халық баспасы, 2006 ж.Үрімжі, 282-283-бет.
6. «Жұңго Шыңжаңның тарихы және қазіргі жағдайы», Шыңжаң халық баспасы, 2006 ж.Үрімжі, 244-245-бет.
- Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы көп томдық кітабы – Астана; Қазақстан 2009 – 5 бет.

АҚМОЛЛАНЫҢ РУХАНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ

(Қазақстан мен Ресей бойынша)

Жанат ШАЙМЕРДЕНОВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің қызметкері, БашМУ аспиранты,
Арман ХАБДУЛИН,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің қызметкері, ОМУ аспиранты

Қазақстанда азаматтардың діни сауаттылығын арттыру – бұрынғы посткеңестік мемлекеттердегідей маңызды мемлекеттік стратегиялық бағыттың бірі. Осыған байланысты рухани тұлғалардың қызметтерін, әсіресе, түркі халықтарының рухани мәдениетін сақтап және дамытудағы маңызды рөл атқарған мұсылман діні қайраткерлерін зерттеу өзекті мәселеге айналуда.

XIX ғасырдағы башқұрт поэзиясының ірі өкілі Ақмолла (Мифтахетдин Камалетдинұлы) – башқұрт, қазақ, татар халықтарына ортақ ақын. Ақмолланы аталған бауырлас үш халық та өзінің ағартушысы, әрі түркі-мұсылман халықтарының тарихындағы ислам мәдениетінің ірі тұлғасы ретінде таниды. Ол ежелгі түрік тілін жетік біліп қана қоймай, шығыс поэзиясының терең мағыналы, оқуға жеңіл шебер тілді жаңа түрлері мен үлгілерін жасап шығарды. Ақмолла Салауат Юлаевтан кейін халқының ауыр жағдайына көкірегі қан жұтып «Менің башқұрттарым!» деп жар салған ұлтының екінші перзенті. Ақмолла өзінің әлеуметтік жағдайымен, қызметінің шеңберімен және талантының ұлылығымен ерекше тұрған тұлға. Башқұрт пен қазаққа жақын, халықпен біртұтас болып біріккен дәл Ақмолладай басқа еш ақын жоқ шығар. Ол – нағыз халық шешені, ақын-импровизатор, дана, жетекші. Оны басқа атақты

шешендермен қатар қоюға болмайды, себебі Ақмолла оқыған адам, көп ғылымдармен таныс болған, араб, парсы тілдерін білген, өзінің тиянақты концепциясы бар, қоғамдық өмірдің көп жақтарына айқын көзқарасы қалыптасқан философ. Міне, осы аталғандардың бәрі оны XIX ғ. түркі-мұсылман халықтарының рухани тарихындағы ғұлама ойшылы тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Ақмолла аңызға толы еңбекқор ақынның, күрескер ақынның өмірін кешті. Оның өмірлік және шығармашылық жолы – өз халқына, өркениетті қоғамға деген шексіз қызмет етудің тамаша үлгісі. Халқы сүйіп Ақмолла (таза, ұлағатты ұстаз деген мағынада) деп атап кеткен **Мифтахетдин Камалетдинұлы 26 желтоқсанда 1831 жылы бұрынғы Орынбор губерниясының Белебей уезінің, Күлильменек болысында, Тоқсанбай ауылында** (қазіргі Башқұртстан Республикасының Миякин ауданының, Тоқсанбай ауылы) Камалетдин Ишқожа молланың отбасында дүниеге келген. Башқұртстанның оңтүстік-батысындағы Ақеділге барып құятын Дем өзені – табиғаты сұлу жерлердің бірі. Осы өлкеден талай ақындар мен жазушылар шыққан: С.Ақсақов, Мұса Жәлел, Сайфи Құдаш және Мұстай Кәрім.

Ақмолланың шығармашылық жолы XIX ғасырдың екінші жартысына сәйкес келеді. Оның тұлға ретінде көзқарасының қалыптасуына Башқұртстандағы (кантондық жүйе) және Қазақстандағы 30-40-жылдардағы отаршылдық саясаттың өршуінен туындаған өмір шындығы әсер етті. XIX ғасыр – Башқұртстан мен Қазақстан тарихындағы, башқұрт пен қазақ халықтарының тағдырындағы ең бір ауыр кезең еді. Бұл ең алдымен саяси тәуелсіздігінен айырылған башқұрттарды, қазақтарды экономикалық тұрғыдан одан әрі қарай отарлау ғана емес, сондай-ақ рухани-мәдени тұрғыдан отарлау, башқұрт және қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы қоғамдық ой иелерін, еркіндік идеяларын, ұлттық теңдік пен әлеуметтік гармонияны өз бойында сақтап қалған тұлғаларды басу дәуірі еді. Ақмолланың қоғамға деген көзқарастары, идеалдары, діни-философиялық ойлары феодалдық артта қалушылыққа, діни догматизм мен фанатизмге және ортағасырлық схоластикаға деген көзқарастары түркі-мұсылман халқының тағы бір тамаша өкілі, қырымдық Ғаспаралының көзқарастарымен үндесіп жатты. Оның азаматтық тұлғасы Башқұртстан мен Қазақстан халықтарының отаршылдық қанауға қарсы күрес барысында қалыптасты. Ақмолла өмір бойы адамзат тарихындағы Ұлы тұлғалар (Заратуштра, Будда, т.б.) тәрізді халықтың өмір ауыртпалығының себебін түсінуге тырысты, осыған діннен, ғылымнан жауап іздеді. Сондықтан, ол қараңғылықты жоюдың жалғыз жолын тек ағартушылықтан көрді. Жалпы, Ақмолланың философиялық көзқарастарында тек дін ғана емес, қоғамдық өмірде адамдардың барлық тіршілік-тағдырын өзгертуге қабілетті деп санаған ғылым-білім де маңызды орында тұрды.

Бізге жеткен Ақмолланың шығармашылық мұрасы өзінің көлемі жағынан көп емес. 1981 жылы ақынның мерейтойына орай Башқұрт кітап баспасы башқұрт тілінде арнайы шығармалар жинағын шығарды. Бұл кітап Ақмолланың алдыңғы жинақтарына қарағанда толық, оған үш мыңдай өлең жолдары кірген. Алайда, Ресейлік зерттеушілер *«ақынның көптеген шығармалары әлі де табылған жоқ, немесе, мүмкін мүлдем жоғалды»* деп есептейді. Бұған басты себептің бірі Ақмолла өзінің көптеген шығармаларын есте сақтаған, ауызша орындаған. Ақынның өлеңдері қолжазба ретінде таралған. 1892 жылы Қазанда жеке кітап болып «Шихабутдин Маржанидің естелегіне» арналған элегиясы шықты. Бұл кішкентай кітап ақынның көзі тірісіндегі алғашқы және ақырғы шығармаларының жарық көруі еді. 1904 және 1907 жылдары Қазанда Ақмолланың тағы да екі өлеңдер жинағы жарық көрді. Бұл жинақтар көлемі жағынан кішкене, мазмұны жағынан ұқсас. Оның бірінде Фатиха Каримнің мақаласы жарияланған, онда автор Ақмолла және оның ата-анасы туралы қызықты да құнды мәліметтер берген. Ақмолланың мұрасы туралы бірқатар құнды материалдарды революцияға дейін ақын ағартушы Хасан Гали жинаған. Х.Галидің материалдары Қазан университетінің кітапханасында сақталуда, ал «Ақмолланың шығармалары» деген атаумен қолжазбалары Алматыда Қазақстанның Ғылым Академиясында сақталуда. Оған кірген өлеңдердің бір бөлігін 1935 Алматыда басылып шыққан Ақмолланың жинақтарын шығарғанда Сәкен Сейфуллин қолданған болатын.

Ақмолланың шығармашылығын ғылыми тұрғыдан тереңірек зерттеу тек XX ғасырдың 60-жылдары ғана басталды. Ол башқұрт әдебиеттанымында Ақмолланың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге үлес қосқан башқұрттың ғалымы

А.Харисовтың еңбегінің арқасында еді. Оның монографиясының бір тарауы Ақмолланың шығармашылығын сараптауға арналған. Онда автор башқұрт халқының қоғамдық ойындағы, көркем әдебиетіндегі дамуындағы Ақмолланың рөлі мен орнын анықтаған. Ақмолланы революцияға дейінгі түркі халықтарының атақты сыншыл ақыны ретінде танытқан [1, 6-б.]. Әрі қарай 1978 жылы А.Х.Вильданов өзінің *«Башқұртстандағы ағартушылық әдебиеті және Мифтахетдин Ақмолланың поэзиясы»* атты кандидаттық диссертациясы мен кітабында Ақмолланың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы жазған. Бұл еңбегінде А.Х.Вильданов Ақмолланың дүниетанымы, ақындық шығармашылығы үш туысқан халықтың өмір шындығынан қалыптасқан, ол ағартушылық пен демократиялық ой-пікірлерге толы, шығыс классикалық поэзиясының тамаша дәстүрлеріне, өте бай ауыз әдебиетіне негізделген. Сондықтан Ақмолланың шығармашылығы қазақ, башқұрт, татар халықтарының бірқатар ақындары мен зерттеушілерінің Ф.Тоқайдың, С.Сейфуллиннің, М.Әуезовтың, С.Құдаштың, Р.Шакурдың, Р.Буқанованың, У.Қалижановтың назарын аударған. Әлі күнге дейін ақынның қызметін Қазақстан мен Ресей ғалымдары зерттеп, жазуда. А.Х.Вильданов «Ақмолла – сана және жарық жыршысы» атты кітап басып шығарды. Онда ақынның философиялық, қоғамдық-саяси, адамгершілік, этикалық көзқарастары қарастырылған [2, 166-б.]. Осы тақырып Р.Шакурдың «Руханилықтың шығу тегі» (Истоки духовности) зерттеулерінде жазылған [3, 295-б.]. Ақмолла шығармашылығына Г.Шафиковтың үш еңбегі арналған: «Башқұрт поэзиясының ақ сұңқары», «Жарықтың ақырғы ұшқыны», «Ақмолла» және т.б. Оларда Ақмолланың башқұрт халық философиялық ойының дамуындағы рөлі поэзиялық түрде берілген. Д.Ж.Валееваның монографиясында ықшамдалған түрде болса да Ақмолланың қоғамдық-философиялық көзқарастары қарастырылған. Жалпы Ақмолланың өлеңдер жинағын Сәкен Сейфуллин XX ғ. бірінші жартысында басып шығарса, кейінірек, М.А.Госманов, Ф.З.Лхин татар тілінде, А.М.Вилданов башқұрт тілінде басып шығарды.

Татар әдебиеттанушыларының ішінде де Ақмолланың шығармалары қазіргі көзқарас тұрғысынан қарастырылған. Мысалы, оның татар әдебиетіндегі рөлін 2007 жылы Тобылда Хамитуллина Зүлфия Сабиржановна *«М.Ақмолланың шығармашылығындағы XIX ғ. ағартушылық ойлары мен идеалдары»* деген кандидаттық диссертациясында қарастырған. XX ғ. 20-30-жылдары ғалымдар Ф.Ибрагимов, А.Сағди Ақмолла татар поэзиясының негізін қалаушы деп есептеген. Ақмолланың шығармашылығы мен қызметіне байланысты зерттеулер өткен ғасырдың 60-жылдары басталғанымен, қарқынды жұмыс 80-90-жылдары жалғастырылды. Қазанда Ақмолланың 175 жылдығына арналған «Ақмолла және қазіргі заман» атты ғылыми-тәжірибелік конференция өткізілсе, ал Уфада Ақмолла атындағы Башқұрт педагогикалық университетінде жылда «Ақмолла оқулары» өткізілуде. Қазір Ақмолланың өмірбаяны мен өмірлік жолы біршама зерттелгенімен, оның түрік дүниесіндегі, поэзиядағы ойшылдық, рухани-ағартушылық қызметтері, ұлы тұлғалармен қарым-қатынастары, тарихи-саяси оқиғалардағы рөлі толық зерттеулерді қажет етеді.

Қазақ әдебиеттанушыларынан Ақмолланың шығармашылығына қызығушылық танытып, терең зерттеген – Уәлихан Қалижанұлы. Ол кандидаттық диссертациялық жұмысы және «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» монографиясында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы

қазақ әдебиеті тарихының ең ұмыт қалған, зерделі зерттелмеген тұсы, яғни елдегі оянушылық, ұлттық санадағы жаңғырту, жаңа капиталистік қатынастар орныға бастаған қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ағымның тууы, дамуы, оның ұлт зиялыларына әсерін терең зерттей келе, діни-ағартушылық ағымның ірі өкілдері Мақыш Қалтаев, Әубәкір Кердері, Нұржан Наушабаев, Шәді төре Жәңгіров, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдеби мұралары, әсіресе, Ақмолла Мұхамедиярулының шығармашылығын бүгінгі күннің үрдістері негізінде талдаған [4, 32-131-б.]. Осы мақаланың авторлары қазіргі кезеңде ұлы ақынның, әсіресе, Қазақстандағы рухани-ағартушылық қызметін зерттеу жұмыстарын жалғастыруда. Осыған байланысты бірқатар ғылыми мақалалар жарияланды: Қазақстанда «*Выдающиеся мусульманские деятели из башкир XIX-XX вв.*» [5, 23-б.] «*Ақмолла – түркі-мұсылман халықтарының рухани тұлғасы*» [6, 225-б.], Ресейде «*Духовные просветители тюрко-мусульманского мира (Акмолла и Науан хазрет)*» [7, 184-б.].

Қысқасы, Ақмолла – XIX ғасырдағы түркі-мұсылман қайраткерлері ішіндегі айтулы тұлға және оның мол мұрасын зерттеу жалғасуда.

РЕЗЮМЕ

В статье описана актуальная проблема исследования духовно-просветительской деятельности Акмоллы в Казахстане и в России. Изучение борьбы народов за свою духовно-религиозную жизнь, особенно роль мусульманских духовных лидеров являются актуальным в современных реалиях, их вклад в просвещении народов Казахстана и Башкирии, изучение их творческой деятельности как достояние для всей мировой цивилизации, названы имена казахстанских и российских ученых, посвятившие свои научные труды и внесшие вклад в исследование творческого наследия Акмоллы.

The article describes essential problems of research of Akmulla's spiritual and educational activities in Kazakhstan and in Russia. The study of peoples' struggle for their spiritual and religious life, especially the role of Muslim religious leaders are relevant in modern realities, their contribution to the education of Kazakhstan and Bashkortostan people, the study of their creative activities as an asset for the entire world civilization, names of Kazakhstan and Russian scientists, dedicated to their scientific works and contributed to the study of the creative heritage of Akmulla.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Харисов А.И. Литературное наследие башкирского народа. – Уфа, 1965, -285 с.
2. Вильданов А.Х. Акмолла – певец света и разума. – Уфа, 1981, -166 с.
3. Шакур Р. Истоки духовности: Исследования. Публицистика. – Уфа, 2009, -519 с.
4. Қалижанұлы Уәлихан. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, 1998, -255 б.
5. Буканова Р.Г. Выдающиеся мусульманские деятели из башкир XIX-XX вв. // Материалы научно-практической конференции «Духовные личности ислама в истории Казахстана», Республика Казахстан, г. Кокшетау, 28 апреля 2015 г., -230 с.
6. Шаймерденова Ж.Қ. Акмолла – түркі-мұсылман халықтарының рухани тұлғасы // Материалы научно-практической конференции «Духовные личности ислама в истории Казахстана», Республика Казахстан, г. Кокшетау, 28 апреля 2015 г., -230 с.
7. Шаймерденова Ж.Қ. «Духовные просветители тюрко-мусульманского мира (Акмолла и Науан хазрет) // Всероссийской научно-практической конференции «Башкиры: история, современность, будущее». Республика Башкортостан, г.Сибай, 18 марта 2016 г., -218 с.

ПЕРВЫЕ СЕКРЕТАРИ АКМОЛИНСКОГО ОБКОМА ПАРТИИ и их роль в социально-экономическом и культурном развитии региона (1939-1991 гг.)

Акан ШАРИПОВ,
преподаватель Кокшетауского государственного
университета им. Ш.Уалиханова

В Послании Президента Республики Казахстан от 5 октября 2018 года было отмечено, что «качество» должно стать новым стилем жизни государственного служащего, а самосовершенствование – его главным принципом. Госслужание новой формации должны сократить дистанцию между государством и обществом. Это предусматривает постоянную обратную связь, живое обсуждение и разъяснение людям конкретных мер и результатов государственной политики [1]. Эти задачи Президент РК Н.А.Назарбаев ставит в наше время, в эпоху глобальных экономических перемен. Перед Акмолинской областью стоят важные задачи по наращиванию темпов экономического развития и модернизации производства. В регионе успешно выполняются все поручения Главы государства по укреплению фермерских хозяйств, активно идет строительство автомобильных дорог, жилья. Наша область является одним из крупных зерносеющих регионов, где производится четвертая часть общереспубликанского объема высококачественной продовольственной пшеницы. Еще в период освоения

целинных и залежных земель, Акмолинская область являлась крупным зерновым регионом, производителем хлеба для нужд всей страны. Кроме того, в области активно разрабатывались природные ресурсы и шло интенсивно строительство объектов жилья и транспорта. Изменилась инфраструктура городов Акмолинской области. Несмотря на разные исторические условия регион активно развивался. В этом велика заслуга первых руководителей Акмолинской области, которые работали и внесли свой вклад в развитие нашей области. Несмотря на трудности послевоенных лет, а также в годы освоения целины, мы можем с гордостью отметить их блестящие успехи и организаторские способности по укреплению материальной базы. Были созданы совхозы-миллионеры, предприятия по переработке сырья, увеличилось количество автомобильных дорог.

Акмолинская область является регионом с богатейшей историей. На ее территории происходили и происходят судьбоносные для всей страны изменения. Об этих исторических событиях имеются множество книг и публикации. Сегодня перед нами

стоит задача дополнить научную литературу новыми данными о первых руководителях Акмолинского облиаста, оценить их вклад в социально-экономическое и культурное развитие региона.

Только в XX веке происходили частые административно-территориальные реформы с изменением границ области и районов: **в 1939 году была создана Акмолинская область** [2], 26 декабря 1960 года был образован Целинный край и Акмолинская область была упразднена [3], 24 апреля 1961 года образуется Целиноградская область [4].

Постановлением Президиума Верховного Совета Республики Казахстан от 06 июля 1992 года – Целиноградская область была переименована в Акмолинскую область [5].

В советском периоде истории Казахстана первые руководители были представлены первыми секретарями Коммунистической партии в областях, городах и районах, а также председателями исполнительных комитетов Советов. Партия руководила всей экономической и культурной жизнью региона. Она воплощала свои решения через местные органы государственной власти. Для советского периода характерно, что значительное количество первых руководителей привлекались из других регионов СССР, особенно из России, Украины и Белоруссии. Многие биографии руководителей хранятся в областном архиве.

В данной публикации рассматривается деятельность первых секретарей Акмолинского облиаста партии в 1939-1991 годах, то есть с момента образования региона, до 1991 года. Когда Казахстан обрел Независимость и были созданы новые органы государственного управления.

В Акмолинской области должность Первого секретаря облиаста партии занимали 14 человек, которые сменяли друг друга в течении 1939-1991 гг. В 1939 году Первым секретарем Акмолинского облиаста партии стал Алексинцев Григорий Васильевич. Он проработал в этой должности три года [6]. Его приемником стал Купаев Алексей Трофимович. Он руководил областью в самые тяжелые времена – 1941-1944 годы. Затем его перевели на должность Первого секретаря Кокчетавского облиаста партии [7]. В 1944-1945 гг. Первым секретарем Акмолинского облиаста партии был Жанбаев Сагалбай [8]. В годы войны Акмолинская область поставляла на фронт продукты питания, встречала раненных бойцов. На войну отправились множество мужчин и женщин, которые яростно защищали нашу Родину от фашистской Германии и ее сателлитов. В Акмолинскую область прибывали эвакуированные с западной части СССР предприятия, которые смогли за короткий срок выдать необходимую стране промышленную продукцию. Осуществлялся сбор теплых вещей и денег в фонд обороны страны. В этом, несомненно, заслуга жителей Акмолинской области, а также первых секретарей Акмолинского облиаста партии Купаева А.Т., Жанбаева С. и других коммунистов, которые смогли организовать такую сложную работу.

В 1945-1950 годы руководителем Акмолинского региона был Луценко Михаил Николаевич, затем его резко повысили в должности, назначив заместителем Министра сельского хозяйства СССР [9]. В 1950-1951 гг. первым секретарем Акмолинского облиаста партии был Тайбеков Елубай Базимович. Он как и Луценко М.Н. был повышен в должности. 4 года занимал должность Председателя Совета Министров КазССР [10].

В 1951-1956 годах первым руководителем Акмолинской области был Журин Н.И. [11] Его сменил на этом посту Бородин Андрей Михайлович, который руководил

областью один год, затем он стал Министром сельского хозяйства КазССР [12]. Данные руководители работали в непростое время. Только завершилась война. В стране остро не хватало продовольствия. Многие наши земляки погибли на фронтах войны. Необходимо было в кратчайшие сроки поднимать сельское хозяйство. Люди фактически не имели собственного жилья. В годы войны все материальные и людские ресурсы направлялись на фронт. Акмолинская область была практически истощена. Кроме того, в годы войны, в регион массово направлялись депортированные народы из Кавказа, Поволжья – чеченцы, ингуши, немцы, поляки и др. Необходимо было их срочно размещать по районам области. Такую огромную работу выполняли местные руководители партии, исполкомов. Они были удостоены орденами и медалями за выдающийся вклад в развитие экономики республики и региона.

В 1950-е гг. Акмолинский регион стал центром грандиозных по масштабам преобразований, известных как целинная эпопея, выведших Казахстан в разряд зерновых держав. В целинные районы республики со всех концов страны прибывали тысячи молодых добровольцев. Только в первой половине 1954 г. в Акмолинскую область поднимать целину прибыло свыше 20 тыс. чел. Вместе с приезжими энтузиастами целину поднимали и местные жители. Организации и промышленные предприятия г. Акмолинска направляли на работу в село для освоения целины 1386 специалистов и механизаторов [13].

Весной 1954 г. в Акмолинской области было основано 27 новых совхозов, засеяно 30 827 га; всего по области в 1954 г. было засеяно 127 тыс. га. при плане 115 тыс. га. По инициативе коллектива завода «Казахсельмаш» в городах и рабочих поселках развернулось движение за оказание шефской помощи совхозам и МТС. 144 предприятия и организации области к апрелю 1954 г. взяли шефство над 125 колхозами, совхозами и МТС. В шефское движение включились ряд городов и республик страны. Москвичи взяли шефство над совхозами «Красногвардейский», «Бауманский» и «Московский»; Удмуртская АССР – над совхозом им. Н.Ф.Гастелло, г.Днепропетровск – над совхозом «Днепропетровский». В первом же году целинники Приишимья подняли 1622 тыс. га целинных и залежных земель, область сдала государству 40,5 млн. пудов хлеба, на 23,5 млн. пудов больше, чем в 1953 г. В целинных хозяйствах в 1954 г. на строительство были освоены капиталовложения на сумму 91 млн. руб. Осенью 1954 г. в области начали формироваться еще 50 новых совхозов. В 1955 г. акмолинцы должны были поднять 1300 тыс. га. целины. В 1956 г. область убрала урожай с 3850 тыс. га, государству было продано 180 млн. пудов хлеба [13].

Многие акмолинцы были удостоены звания Героя Социалистического Труда, десятки тыс. тружеников полей были награждены орденами и медалями. За выдающиеся успехи в развитии зернового хозяйства и весомый вклад в дело обеспечения страны хлебом в октябре 1958 г. Акмолинская область была награждена орденом Ленина.

Масштабные перемены в сельском хозяйстве целинных областей дали толчок развитию экономики региона в целом. Освоение целины обусловило высокие темпы развития промышленности, транспорта, строительной индустрии. В эти годы были построены вторые пути железнодорожной линии Акмолинск-Тобол, узкоколейные линии Атбасар-Тахтаброд, Атбасар-Краснознаменка, во временную эксплуатацию пущена линия Есиль-Аркалык. В целом пропускная способность железных дорог области увеличилась в 2,5

раза. Значительно увеличился автотранспортный парк Приишимья. Всего в области насчитывалось 23400 грузовых автомашин, грузоперевозки возросли в 25 раз. С завершением в 1949 г. сооружения высоковольтной линии, больницы, школы, а также жители пяти улиц Акмолинска получили электроосвещение. В Акмолинске открылась первая в Казахстане детская железная дорога. Получили дальнейшее развитие народное образование, наука, культура. Если в 1945 г. в области был всего 1 техникум, то в 1953 г. – 6 техникумов и училищ. Сеть школ расширилась с 498 до 644, в них обучалось 85,5 тыс. детей. В марте 1958 г. создается Акмолинский сельскохозяйственный институт – первый вуз в области. К этому времени здесь было 9 средних специальных учебных заведений. В первые годы освоения целинных и залежных земель создается Казахский, впоследствии Всесоюзный научно-исследовательский институт зернового хозяйства (ВНИИЗХ) в Шортанды, ставший центром научных исследований на целине.

В процессе осуществления семилетнего плана развития народного хозяйства (1959-1965 гг.) в Акмолинске в 1964 г. началось строительство завода противозероизийных машин (впоследствии завод «Казахсельмаш»). За эти годы было введено в эксплуатацию более 60 новых предприятий и цехов. Увеличилась производительность труда на 46% [13].

В годы 8-й пятилетки (1966-70 гг.) продолжалось сооружение завода «Казахсельмаш», был введен в эксплуатацию Целиноградский экспериментальный завод газовой аппаратуры, Вишневский завод железобетонных шпал. Началось сооружение первой в Казахстане ЛЭП напряжением 500 квт Целиноград – Ермак, Нуринаского группового водопровода. В 1966 г. труженики сельского хозяйства продали государству 173 млн. пудов зерна при плане 130 млн. пудов. В области были начаты работы по внедрению почвозащитной системы земледелия, разработанной коллективом ВНИИЗХ под руководством академика А.И. Бараева.

В семидесятые годы было налажено производство противозероизийной техники, развивались горнорудная, легкая и пищевая отрасли индустрии. Область наращивала промышленный потенциал: в 7-й пятилетке среднегодовое производство валовой продукции составляло 214 млн. руб., в 8-й – 343 млн. руб., в 9-й оно возросло до 538 млн. рублей. Были введены в эксплуатацию новые мощности на заводах «Целиноградсельмаш» и «Казахсельмаш», построены чугунолитейный и фарфоровый заводы, полиграфические и керамические комбинаты. Положительные сдвиги произошли в эти годы на транспорте, в связи. Емкость городских телефонных станций возросла более чем вдвое, в сельской местности – в 1,5 раза [13].

Первые секретари Акмолинского (Целиноградского) обкомов партии руководившие областью в 1960-1980-е годы проявили высокий талант организаторского искусства. Об этих людях должны знать все. Например, Г.А.Мельник, С.М.Новиков, С.Б.Ниязбеков, В.П.Демиденко, Н.Е.Кручина, Н.Е.Морозов, А.Г.Браун. Личные дела первых секретарей аккуратно хранятся в областном архиве. Интересным, является то, что многие руководители завершили свою карьеру в других республиках Советского Союза. В биографиях данных лиц отмечены их постоянные перемещения по работе, их регулярно направляли в разные города СССР для оказания практической помощи местным коммунистам. У каждого первого секретаря имеется солидный список наград, похвальных листов.

Большой вклад в развитие Акмолинской

области внесли не только первые секретари обкома партии, но и те, кто работал в совхозах, например, стоит отметить деятельность выдающихся людей, а именно председателя колхоза им. XVIII лет Казахстана – Кан де Хана. Ему было присвоено высокое звание Героя Социалистического Труда с вручением Ордена Ленина и золотой медали Серп и Молот. При нем в 1970-е гг. родной колхоз стал миллионером [14]. Другой аналогичный пример. Директору совхоза «Ижевский» И.Д.Жангуразову присвоили звание Героя Социалистического Труда с вручением Ордена Ленина и золотой медали Серп и Молот. В 1980 году коллектив совхоза под его руководством продал государству миллиард пудов зерна [15]. Существует еще множество видных деятелей Акмолинской области, которые внесли огромный вклад в развитие экономики региона. Тем не менее, председатели исполкомов, комсомольские деятели, председатели совхозов, директора предприятий, рабочие и крестьяне совместными усилиями добивались высоких результатов в социально-экономическом и культурном развитии региона под общим руководством первых секретарей Акмолинского обкома партии в 1939-1991 гг.

РЕЗЮМЕ

Осы мақалада Қазақстан тарихының кеңестік кезеңіндегі Ақмола облыстық партия комитеті бірінші хатшыларының қызметі зерттеледі.

This article examines the activities of the first secretaries of Akmola regional party Committee in the Soviet period of the history of Kazakhstan.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. www.akorda.kz
2. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. Москва. 1975. Том 1. С. 108.
3. Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. 1960 год. № 36-43. Л. 232-233.
4. Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. 1961 год. № 15-35. Л. 60.
5. Государственный архив Акмолинской области. Ф.258. ОП.9. Д. 566. Л.4.
6. Государственный архив Акмолинской области. Ф. П-1. ОП.2. Д. 3. Л. 161.
7. Государственный архив Акмолинской области. Ф. П-3260. ОП.4. Д. 398. Л.3-4; Акмолинская область. Энциклопедия. Алматы. Издательство «Қазақ энциклопедиясы», 2009 г. с. 362.
8. Государственный архив Акмолинской области. Ф. П-1. ОП.2. Д.51. Л. 30-49.
9. Государственный архив Акмолинской области. Ф. П-1. ОП. 12. Д. 30. Л. 97-100.
10. Акмолинская область. Энциклопедия. Алматы. Издательство «Қазақ энциклопедиясы», 2009 г. с. 480. / Почитаемые люди земли Казахской. Серия биографических сборников по Республике Казахстан. Книга третья. 2001 г. С. 55-59.
11. Государственный архив Акмолинской области. Ф. П-1. ОП.25. Д. 368.
12. Справочник. Акмолинская область – люди, события, история, память. К 70-летию Акмолинской области. Выпуск 4. Кокшетау, 2009 год. С. 10.
13. Акмолинская область. Энциклопедия. Алматы. Издательство «Қазақ энциклопедиясы», 2009 г. с.50.
14. Ведомости Верховного Совета СССР. 23.01.1957. СС.40-45.
15. Ведомости Верховного Совета СССР. 25.02.1981. С.144.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институты Үкіметтің 2008 жылғы 5 мамырдағы № 416 Қаулысымен құрылды. Институт директоры қызметіне ҚР Ұлттық кеңесінің мүшесі, ҚР Білім академиясының, ҚР Әлеуметтану академиясының, Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Бүркітбай Аязан тағайындалды. Ол бірнеше ғылыми еңбектерімен қатар, орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтардың, оқу құралдары мен монографиялардың, энциклопедиялар, ғылыми-көпшілік басылымдардың авторы ретінде көпшілікке танымал. Биыл аталған институттың құрылғанына аттай он жыл толып отыр. Редакция алқасы Мемлекет тарихы институтының ұжымын осынау мерейлі мерейтойымен құттықтап, өзара ҮНТҰММАҚ, еңбекте ПОЛАФАЙ ПЛАБЫС, жеке және отбасылық өмірде БЕРЕКЕЛІ, БАҚЫТТЫҒЫ ғұмыр тілейді.

Төменде Бүркітбай Ғылымның Аязан басқаратын Мемлекет тарихы институтының тыныс-тіршілігінен хабардар ететін бір топ мақала мен фотосурет оқырман назарына ұсынылып отыр.

АСТАНАЛЫҚ ТАРИХШЫЛАР ОРДАСЫ

Мемлекет тарихы институтының (МТИ) мақсаты – Қазақстанның қазіргі тарихындағы мемлекеттілік және тарихи сана қалыптастыру процесін ғылыми талдау, теориялық жүйелі түрде негіздеу, сараптамалық талдаумен қамтамасыз ету.

Мемлекет тарихы институты өздеріне тиесілі жұмысты атқару үшін, жоғары деңгейдегі кәсіби қызметкерлерден құралған кадрлармен жасақталған. МТИ жанында Ғылыми кеңес және Жас ғалымдар кеңестері қызмет жасайды. Кітапхана қоры жаңа ғылыми әдебиеттермен қамтылған. Институттың соңғы техникамен жабдықталған материалдық-техникалық қоры ғылыми қызметкерлерге жұмыс жасауға қолайлы жағдайлар туғызады.

Институт ұжымы 10 жылдың ішінде 80-нен аса ғылыми еңбектерді жарыққа шығарды.

Жарық көрген еңбектердің тізбесінде: «Қазақстанның қазіргі тарихы» оқулығы жоғары оқу орындарының тарих емес мамандықтардың (бакалавриат) студенттеріне арналған қазақ және орыс тілдерінде; Тәуелсіз Қазақстан тарихы туралы «Қазақстанның қазіргі тарихы» хрестоматиясы қазақ және орыс тілдерінде; «Қазақстан тарихы (қазіргі заман тарихы)» хрестоматиясы ағылшын тілінде; «Справочники о политических партиях современного Казахстана» қазақ және орыс тілдерінде; «Назарбаев Нурсултан Абишевич – основатель независимого государства» саяси технологиялар мен терминдер сөздігі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде; «Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства (исторический аспект)»; «Қазақстанның қазіргі заман тарихы (1991–2014)»; «Рассветы и сумерки казахской степи»; фотокітап «Ұлы Даланың қорғаушылары. Хранители Великой степи. A country of Great steppe»; «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы», «1932–1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты. Правда о голоде 1932–1933 годов» монографиялары қазақ және орыс тілдерінде; «Абырой мен парыз (Еуропа елдеріндегі Екінші Дүниежүзілік және Ұлы Отан соғысына қазақстандықтардың қатысуы) – Честь и долг (Участие казахстанцев во Второй мировой и Великой Отечественной войне в странах Европы)» қазақ және орыс тілдерінде; «Нурсултан Назарбаев: человек у власти»; «Президент Республики

Казахстан Н.А.Назарбаев и формирование исторического сознания казахстанцев», «Смутное время. Неизвестные страницы известной истории»; «Ұлы Дала тұлғалары» топтамасымен «Алимхан Ермаков», «Жұмабек Тәшенев», «Ильяс Есенберлин (1915-1983)», «Қалдырған ізі мәңгілік. Қазақтың тарих ғылымы: Академик Анна Панкратова», «Кәрім Мыңбаев», «Нұртас Оңдасынов», «Шәбден Ералиев» кітаптары жарық көрді.

Институт ғалымдары ВАК, РИНЦ базасындағы журналдарда ғылыми мақала жариялап тұрады. Республикалық, шет мемлекеттердегі халықаралық конференцияларға баяндама жасап, отандық тарих ғылымының әр түрлі мәселелерін сарапшылар ретінде талқылауға қатысады.

Институт отандық және шетелдік жетекші ғылыми-зерттеу, сараптамалық, білім беру орталықтарымен тұрақты байланыс орнатқан (АҚШ, Франция, Голландия, Ресей, Түркия, Польша, Румыния, Украина, Өзбекстан, Қырғызстан және т.б.). РҒА Жалпы тарих институтымен, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімшесінің Археология және этнография институтымен, Гугер соғыс, революция және бейбітшілік мұрағатымен (АҚШ), Украина тарихы институтымен, Қырғызстанның Дипломатиялық академиясы және жоғарыда аталған көптеген мемлекеттердің ғалымдарымен ынтымақтастық туралы шарт жасайды.

Институт жыл сайын ірі ғылыми форумдар, «Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытудың өзекті мәселелері», «Елбасының халыққа Жолдауы және саяси дамудың тарихи мәні», «Тәуелсіз Қазақстан: елестің соңы және тарихтың құрылуы», «XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы аштық: халық апаты және тарих сабақтары» атты Қазақстанның қазіргі дамуындағы өзекті мәселелерге арналған дөңгелек үстелдер, республикалық және халықаралық ғылыми конференциялар; Халықаралық Еуразиялық конгресс, «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» Назарбаев оқулары, «Қазақ хандығынан тәуелсіз Қазақстанға дейін» конференциясы, т.б. өткізді.

Мемлекет тарихы институты өміріндегі барлық жаңалықтар Институттың веб-сайты (www.history-state.kz) әлеуметтік желісінде көрініс тапқан.

Редакция алқасы.

ПОЗИЦИЯ ЛИДЕРОВ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ-ОРДЫ ПО СОЗДАНИЮ КАЗАХСКОЙ АВТОНОМИИ: новые оценки и материалы

Буркитбай АЯГАН,
доктор исторических наук, профессор
директор Института истории государства КН МОН РК

Методы. Методологическую основу исследования составляют различные виды исторического исследования: компаративный анализ, сличение архивных данных, воспоминания, труды ученых. Автор при исследовании использовал также системный подход, позволивший более глубоко рассмотреть данную тему. Им также использованы труды, подготовленные в процессе написания учебников и монографии.

Апробация и обсуждение. Различные идеи и концепции исследования были высказаны и прошли обсуждение на международных конференциях, состоявшихся в Москве «Российская революция 1917 года и её место в истории XX века» (27-28 сентября 2017 г.); в Бишкеке (ноябрь, 2017 г.) и в Астане, посвященной 100-летию движения «Алаш» (декабрь, 2017 г.). Статьи по данной теме нашли отражение в различных сборниках, интервью, публичных выступлениях. Обсуждение и участие в научных форумах и семинарах позволили автору развить свои знания по данной теме. В целях более полного исследования автор совершил поездки в г.Оренбург, Москва (Россия), Кызыл-Орда, Жымпиты (Зап.-Каз. обл.) и г.Шымкент (Туркестанская обл.) и Петропавловск. (Сев.-Каз. обл.) В г.Алматы просмотрены фонды Архива Президента РК.

Ключевые слова: Алаш, автономия, государство, «Қазақ», Алихан Букейхан, парламент, гражданская война, Учредительное собрание, символы, большевики, репрессии.

В своей фундаментальной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Казахстана Н.А.Назарбаев дал емкую и очень глубокую оценку политическим событиям XX века. **Он подчеркнул:** *«К сожалению, история дает нам немало примеров, когда целые нации, ведомые несбыточными идеологиями, терпели поражение. Мы видели крах трех главных идеологий прошлого века – коммунизма, фашизма и либерализма»* [1, с.34]. Из сказанного мы бы выделили, тот вывод, который касается «коммунизма» – главной идеологической платформы партии большевиков-левого крыла российских социал-демократов. Жертвой идеологии большевизма стали миллионы и миллионы граждан Советского Союза, без различия их социального статуса, и рабочие, и крестьяне, и представители интеллектуальных слоев; члены партии и беспартийные; без различия религиозных взглядов и этнической принадлежности – православные, католики, мусульмане и иудеи... В числе павших от рук большевиков и Советской власти были и безвинные представители движения Алаш-Орда и партийная элита Казахстана [2, с. 426-448]. Но до сих пор ряд важнейших научных проблем исследования политической программы участников Алаш-Орды по реформированию политических институтов остается

недостаточно изученной.

Поэтому, изучение их политических воззрений, этических правил судеб участников движения Алаш-Орда с одной стороны, а с другой, исследование идеологических установок, форм и методов работы царской администрации до 1917 года, руководителей Временного правительства, генералов Белой и Красной Армии, а также представителей власти большевиков является крайне важной и актуальной задачей.

Одна из малоизученных тем, представляющая собой важную научную проблему – это поиск путей государственного строительства в трудах лидеров и участников движения. В условиях жесточайшего террора и насилия, лидеры национально-демократического движения выдвинули концепцию создания «Казахской автономии», составной части и предтечи программы восстановления Казахской государственности.

Ни одна из национально-демократических движений азиатских окраин Российской империи не сумела в такой сжатой и доктринальной форме заявить о необходимости восстановления национальной государственности, как лидеры Алаш-Орды. Связанный с новыми преобразованиями общественной жизни, они своими практическими действиями, политическими лозунгами отстаивали этот путь.

Круг источников по теме исследования довольно разнообразен. Это и политические документы, Программы, донесения охраны и воспоминания участников движения, а также публикации о данной проблематике [3]. Большую значимость представляют собой архивные документы, представленные в различных фондах. (Более подробная оценка источникам дана в историографии). Ценность использованных материалов в том, что они дают нам возможность провести необходимое исследование и достичь реальных результатов.

Вместе с тем, в ряде случаев ощущается недостаток исчерпывающих и достоверных данных по отдельным вопросам темы, что не позволило вынести окончательное суждение по ним. Так, например, вопросы арестованных при всей их важности, в силу специфического характера, не дают полной картины политических действий арестованных; имеются «белые пятна» в биографии участников движения.

Размышляя о событиях XX века, периода революции 1917 года, Президент Казахстана Н.А.Назарбаев подчеркивает: *«Мы должны ясно понимать уроки истории. Эпоха революции не прошла. Они сильно изменились по форме и содержанию. Но вся наша недавняя история говорит прямо и не двусмысленно: только эволюционное развитие дает нации шанс на процветание. В противном случае мы снова попадем в исторический капкан»* [4, с. 38].

Отрывочная характеристика Алаш-Орды в тру-

дах партийных функционеров и Постановлениях партийных съездов и пленумов была крайне тенденциозной, политически мотивированной и не могла дать объективной оценки деятельности партии [5]. Терминология, используемая в таких документах, была скудной и, как правило, политически ангажированной. После укрепления власти большевиков в научный и общественный оборот были запущены такие определения, как «буржуазно-националистическая партия», «байские приспешники», «враги народа», «наймиты», «агенты иностранных держав». В частности, крайне негативная оценка движения Алаш была дана на I-ом Всекиргизском съезде и т.д. [6]. Секретарь Казкрайкома Ф.И. Голощекин в директивном письме в низовые организации требовал отчуждения представителей движения от политического процесса.

Несмотря на хрущевскую «оттепель» и времена «развитого социализма», политические ярлыки и политическая оценка деятельности Алаш-Орды не изменилась. Более того, в преподаваемых исторических дисциплинах это движение классифицировалось как «буржуазно-националистическая партия» со всеми вытекающими отсюда последствиями. Фонды архивов были закрыты.

Власть царского самодержавия, после отречения Николая Романова, была перехвачена лидерами наиболее радикальной части Российской социал-демократии. Безвольное, потерявшее авторитет в массах, Временное правительство было сметено большевиками. Но еще оставалась надежда на Учредительное собрание, где теоретически могла быть выбрана соответствующая модель государственного устройства после падения самодержавия.

Многие крупные партии – кадеты, эсеры, представители национальных окраин – Польши, Украины, Кавказа надеялись на решения Учредительного собрания. И только партия большевиков, и её лидеры – В.И. Ленин, Л.Д. Троцкий и его сторонники не собирались отдавать уже захваченную власть.

В стране царил хаос, везде организовывались новые правительства. Россия стала аренной политических битв, столкновений различных, зачастую, полярных сил.

Обеспокоенные наступившим хаосом, вакуумом власти, лидеры Алаш-Орды предприняли меры по разрешению создавшейся ситуации.

Наиболее крупным событием в общественно-политической жизни Казахского края стало проведение в декабре 1917 общекзахского съезда, на котором была принята Программа.

В газете «Казах» в преддверии съезда было опубликовано обращение «Алаш ұлына» Алихана (Букейхан), Мустафа (Шокай), Миржакипа (Дулатов), в котором опять повторялась мысль о наступлении свободы. Примечательно, что в этот период – с марта по ноябрь 1917 года, руководители движения считали, борьба за национально – демократическое движение должна проходить в русле общероссийских демократических процессов. В заявлении прямо указывалось, что поражение самодержавия стало результатом борьбы самих русских, чистосердечных (ақ жүрек, адам ниеті) и требующих справедливости. Авторы подчеркивали, что, как граждане, теперь казахи в одном корабле со свободной Россией [7, с 426-448]. Эти идеи, провозглашаемые руководителями,

ясно показывали, что в тот период не было речи о каком-либо национализме и сепаратизме. В выступлениях членов движения превалирует идея о возможной модернизации России.

В условиях огромных надежд, 1-го апреля состоялся первый общекзахский съезд. Как было отмечено в специальном сообщении, в работе съезда участвовало около 300 делегатов и они представляли Тургайскую и Уральскую области, а также Акмолинскую, Сырдарьинскую области; Семей, Букеевскую Орду, города Казань и Уфу. В работе съезда участвовал областной комиссар А. Букейханов, депутаты Думы Алпысбай Калменов, Ахмед Биржанов (так в тексте), студент Мустафа Шокаев, представители духовенства из Казани и Уфы. Представителем съезда был избран Ахмет Байтурсинов, двое заместителей и три секретаря. Съезд проходил при большом ожидании местных жителей.

Огромное значение съезда состояло в том, что в решениях высокого собрания были провозглашены и обозначены наиболее актуальные и животрепещущие проблемы. Более того, именно этот и другие съезды заложили начало казахской автономии. Так, например, в решениях этого собрания нашли отражение такие принципы, как создание собственных комитетов, участие в работе Учредительного собрания; проблемы взаимоотношения религии и государства, образования; земельный вопрос, устройство судов, печати, финансов. Было определено отношение к земству, к войне. Кроме всего прочего, проведение съезда и рассмотренные на нем вопросы показали возросшую политическую культуру как деятелей Алаш, так и тех, кто стал заниматься политикой.

Наиболее полное отражение концепция государственного устройства в Казахстане, предлагаемая лидерами партии «Алаш-Орда», нашла в Программе, принятой в декабре 1917 года.

Представления, идеи, концепции государственного развития Казахской степи в условиях разлагающейся Российской империи сошлись в принятой программе. Документ был составлен Алиханом Букейхановым (так в тексте), Байтурсиновым Ахметом, Дулатовым Мир-Якубом, Гумаровым Ильдесом, Есенгали Турмухамедовым, Хамидом Жундыбаевым, Галымжаном Биримжановым [8, с. 229-232].

В первом параграфе Программы торжественно объявлялось: *«Россия должна стать демократической федеративной республикой» и здесь авторы дали пояснение: (демократия – народная власть, федерация – союз мелких государств). Далее объявлялось: «Каждое отдельное государство в федеративной республике автономно и управляется само собой на одинаковых правах и интересах. Во главе правительства стоит учредительное собрание, в промежутках – президент, избираемый учредительным собранием и государственной думой на известный срок лет. Законодательная власть сосредоточена в руках только государственной думы, которой принадлежит право контроля над правительством. Правом выборов пользуются все без различия происхождения, вероисповедания и пола. Выборы депутатов производятся прямым, равным и тайным голосованием».*

Более детальный, с научными комментариями перевод был осуществлен доктором юридических наук, известным государственным деятелем Мухтаром Кул-Мухамедом. Объясняя использование

тех или иных терминов, М.Кул-Мухамед указывает: «В проекте раздел называется «Мемлекет калпы» в данном случае слово «калпы» используется в переносном значении, как «форма». «Надо учесть – подчеркивает он, – в начале XX века на казахском языке не было многих юридических терминов». И это вполне справедливое замечание.

Учитывая, что перевод, совершенный М.Кул-Мухамедом, более объективен и соответствует оригиналу, мы решили взять за основу анализа его текст.

Интересно, что термин «равные» в оригинале записан как «құрдас», т.е. «равный» или одинаковый по В.Далю. В реалиях времени смуты 1917 года термин «курдас» был вполне приемлемым определением. К тому же, авторы документа, это подчеркивали многие исследователи, прекрасно знали казахский и русский языки и к месту использовали те или иные термины.

В переводах, представленных нами, имеются различные толкования перевода (или может - текста), особенно это касается определений «стоит» или «будет». Эта двойственность, на наш взгляд, объясняется особенностью эпохи, ужасными событиями, глобальным противостоянием, в котором оказалась Россия и её национальные окраины к концу 1917 года.

Второй раздел обозначен в тексте как «Свобода на местах». Данный параграф объявляет: «Области, населенные казахами, объединятся в целое, будут самоуправляться и станут одним из членов Федерации Российской республики. Казахская автономия, если удастся, будет пока вместе с друженными народами».

Если в первом разделе авторы Программы прямо объявляют о разделении ветвей власти на законодательную и исполнительную в виде избираемой Государственной Думы и правительства, то во второй части вводится понятие «Казахская автономия». Так же подчеркивается – «Во главе правительства будет президент», тем самым в общественный и научный обиход одним из первых в Российской Империи XX века, вводилось понятие «президент», ответственность исполнительной власти – перед законодательной.

После победы большевизма, во главе государства стал не всенародно избираемый президент, а Генеральные или Первые секретари, избираемые партийной номенклатурой. К чему, в конечном счете, привела монополизация власти, написан много исследовании, в том числе и самого автора [9]. Но, так или иначе, лидеры партии Алаш оказались намного прозорливыми и глубокими в понимании роли государства в обществе. Они опережали время, уже в период распада СССР, в 90-ые годы XX века, как и было, принято во всем цивилизованном мире, в Советском Союзе (М.Горбачев), а также в независимых государствах была устранена монополия КПСС и стала вводиться должность Президента, а также правительство, подконтрольного парламенту.

Во втором разделе также была затронута проблема местного управления. Документ провозглашал, что партия будет стремиться к тому, чтобы «служащие в таких казахских органах, как бии, полостные старшины были людьми, полезными населению, готовыми всей душой служить людям. Имена людей, могущих добросовестно служить в управах земств и милиции земств, будут представлены на усмотрение народа. Партия «Алаш» – сторонник справедливости,

спутник (товарищ) бедняков, враг притеснений.

Критики программы партии Алаш нередко подчеркивали, что документ эклектичен, вобрал в себя различные пункты партии эсеров, трудовиков и т.д. [10].

На наш взгляд, составители программы действительно были знакомы с политическими программами партий России и могли взять из них, что считали наиболее передовыми и соответствующими духу времени.

Основные права граждан были прописаны в третьем и четвертом параграфах. В третьем параграфе четко прописано: «В Российской республике люди будут равными независимо от религии, происхождения и пола. Свобода собрания, создания организации, слова, выпуска газет, издания книг: государственный служащий без разрешения хозяина не должен входить в чье-либо жилище; государственный служащий не должен никого задерживать без законных оснований; без судебного рассмотрения и вынесения решения не лишать свободы». Аресты производятся только по приговору судьи. Как известно, большевизм тотально нарушал свободу личности, нередко приговоры выписывались не судебными органами, а решениями «троек» или же членов Политбюро, или же согласно воле партийной организации, то есть бюрократической номенклатуры.

В IV разделе «Религиозное дело» объявляется: «Религиозное дело» должно быть отделено от государственного дела. Всем существующим религиям равные права. У казахов должен быть самостоятельный муфтият.

Подчеркивая принцип отделения религии от государства, составители программы в то же время считали, что «брак, развод, похороны, наречение ребенка – подобные будут у муллы». Но при этом спор о вдове «будет рассматриваться судом». Возможно, составители программы в качестве базового послала взяли шариатский суд мусульманских народов, придерживавшихся норм ислама. Но время показало, что многие вопросы лучше было передать гражданским инстанциям, а процесс наречения имени ребенка – прерогатива родителей. Вместе с тем, эти народные традиции довольно эффективно и повсеместно существовали параллельно с обрядами советского периода и оказались более прочными.

Очень важное правило государственного управления заключается в принципе: «У каждого народа правосудие и суд учреждаются соответственно условиям жизни. Бии и судьи должны знать язык местного населения... Преступления, за которые предусматривается суровое наказание, будут рассматриваться судом присяжных... В аулах и волостях, в степи правосудие и суд осуществляются на основе правил ереже, одобряемого населением». В комментарии М.Кул-Мухамеда указывается, что определения «бии» и «ереже» – исторически сложившиеся локальные правовые названия и акты, которые утверждаются и разрабатываются коллегиально.

И эти нормы имеют древние основы и действуют во многих развитых странах Европы и Азии. В отличие от чрезмерно суровых и жестоких законов Советской власти, составители документа предлагают более современные и цивилизованные нормы наказания, опирающиеся на народные традиции. И проводимая в настоящее время политика либерализации судебной системы в независимом Казахстане как бы верну-

лась к провозглашенным принципам программы. Это такие нововведения, как либерализация наказания, введение института модераторства, более свободная классификация видов наказания.

В IV-ом разделе «Защита страны» было объявлено, что для защиты страны войска не сохраняются в современном виде. Молодые люди призывного возраста будут обучаться на месте проживания, так же служить. Возможно, эта норма была объявлена в противовес практике использования регулярных войск против местного населения, постоянного рекрутирования молодых людей для воинских повинностей и бесконечных войн, широко практиковавшихся в период Российской империи. Следующая норма – «при создании воинские группы делятся по родственным группам» – отражала как древние традиции, когда полки тюрок формировались по родовому признаку, так и желание тех, кто должен был нести воинские повинности недалеко от родных мест.

Депутаты избираются на основе равных, прямых и тайных выборов. Выборы проводятся независимо от (кан) происхождения или почва вероисповедания и пола.

Законы вправе издавать только Государственная Дума, она же вправе контролировать деятельность правительства и имеет право требовать отчета (запрос). Государственные налоги устанавливаются при участии Государственной Думы.

Во втором разделе особо подчеркивается, что казахские области (так в тексте) являются частью демократической Российской Федерации, но имеют право отделения.

Партия «Алаш», подчеркивается в документе, поддерживает меры, по назначению волостных, служащих радеющих за народ (жұрт). Служащие земств, милиции должны избираться местным населением.

В третьем разделе было подчеркнуто, что в России устанавливаются равные права личности (адам болу) независимо от вероисповедания, происхождения и пола.

К основным правам личности относятся свобода собраний, создания организации; свобода слова и книгопечатания.

Молодежь после соответствующей подготовки должна служить в родных местах; должна быть создана конная милиция. Созданная органами Алаш-Орды милиция сыграла важную роль в защите местного населения во время гражданской войны и хаоса 1917-1920-ых годов.

Налогообложение должно дифференцированным: богатый платит больше, а бедный люд по справедливости.

В Программе партии указаны, что права рабочих должны быть защищены законом, причем автономисты считали более приемлемым программу меньшевиков.

В IX-ом разделе объявляется, что образование должно быть бесплатным и доступным, в начальных школах образования получать на родном языке: казахи (так в тексте) должны получать образование в средних школах и университетах; а учебные заведения должны иметь самоуправление.

В последнем X-ом разделе, касаясь наиболее чувствительной темы – земельном авторы предлагают в первую очередь наделить землей коренное население, а изъятые в прошлом вернуть, и только после этого поделить земли для

переселенцев.

В законе о земле предлагается запретить продажу земли, богатства должны быть в государственной собственности, право собственности должны быть в руках земства. Также в ведении земств, т.е. государства должны быть крупные леса и крупные (великие) реки, т.е. они должны быть общенациональным достоянием.

В заключении нами была предпринята попытка сравнительного анализа между программами: Алаш-Орды (1917 г.) и Конституцией Республики Казахстан принятой на референдуме 30 августа 1995 года и вступившей в силу 5 сентября 1995 года. Окончательный текст с дополнениями был принят в 2011 году.

Конституция независимого Казахстана состоит из 9-ти разделов, каждый из которых посвящен отдельным положениям, где регламентируются отношения человека и его гражданских свобод. Отдельные разделы посвящены деятельности Президента и Парламента, правительства и Конституционного Совета, а также отправлению правосудия, механизму функционирования местного государственного управления и самоуправлению. При анализе этих важнейших документов, необходимо учесть, что Конституция Казахстана принималась уже в конце XX века, когда распался Советский Союз, и была распущена Коммунистическая партия (КПСС)-прямая преемница партии большевиков. Основным виновником разгрома, расстрела участников движения Алаш были руководители партии большевиков и их приспешники.

До последних дней существования страны Коммунистическая партия монопольно правила, пока не была убрана статья 6 Конституции СССР, провозглашавшая демократическое управление обществом.

Во-вторых, делегаты общекзахского съезда в Оренбурге (1917 г.) были сторонниками одного движения, бывших в полулегальном состоянии. Представители движения говорили от имени одной партии, но они, в обстановке сложного времени очертили основные принципы будущего общественного устройства казахского социума.

В-третьих, Конституция Казахстана принималась уже в рамках независимого государства, когда прошла угроза прямой интервенции и гражданской войны, столь характерной для конца 1917 года. Начиная с 1989 года в Казахстане функционировал полноценный институт Президентства, прошли всеобщие выборы Главы государства.

Как показывает проведенный нами анализ, участники движения в своем политическом документе, ставшими завещанием, обозначили многие цели и позиции, к которому должен стремиться Казахстан.

Анализ, проведенный нами, показывает, что значительно изменились лексика и терминология авторов статей, в их корреспонденциях часто используются такие понятия, как «свобода», «равноправие», «комитеты», «выборы», «Конституция». Причем идеи равенства и свободы часто преподносятся в виде стихов, обращений, комментариев, которые доходчиво разъясняют суть происходящих перемен.

Сильные духом лидеры Алаш-Орды, несмотря на тяжелейшие испытания, прошли нелегкий путь краткого и неравного Союза с Временным правительством, пытались найти контакты с Комучем, входили в отношения с Колчаком и другими си-

лами России и других зарубежных государств – Турции, Китая, народов Средней Азии. И главная идея, которая их вела это – было идея создания автономии. А.Букейхан и его соратники прекрасно понимали, что идеи автономии неприемлемы для тех, кто стоял за «неделимую и единую Россию». Их планы на мирный и эволюционный путь был нарушен приходом к власти большевиков.

Но большевики избравшие методы подавления и террора переняли многие идеи алашордынцев: автономия, открытие национальных школ и университетов, «корренизацию» аппарата. И даже границы Казахской автономии прошли в тех территориальных очертаниях, которые указывали Алихан Букейхан, Ахмет Байтұрсынов, Алихан Ермеков и их соратники.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. **Назарбаев Н.А.** «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». – Астана, 2017 г. - с. 34.
2. См. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.4. сс.426-448.
3. **Шоқай М.** Шығармаларының толық жинағы, 12 том, 1 – том, Алматы: Дайк – Пресс, 2012. с. 105.; Туркестанские ведомости. Прибавление к № 199, 1917 г., 10 сентября; Садыкова Б.И. Мустафа Чокай. – А.: «Алаш», 2004 г. – с. 18-19; См. «Красные и черные». – с. 42-44; Шоқай М. Шығармашылығының толық он екі томдық жинағы. Т.4, 407, 411 бб.; Абдығалиұлы Б. Войско Алаш. Казахские части в составе Белой армии (1918-1920 гг.) – Астана., Фолиант, 2017 – с.24.
4. **Назарбаев Н.А.** «Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания». – Астана, 2017 г с. 38.
5. КПСС и Советское правительство о Казахстане. 1917-1977 гг. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1978.
6. Оренбургский госуд'й архив социально-экономической истории (ОГАСПИ), ф.1, оп.д.168, лл 49-51; Кызыл-Ордынский облархив., ф.469, д.1, л.107; дело

фонда Р-1, ф.469, оп.1, п.9.

7. Газета «Казах» с.с 426-448; История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах Т.4. - Алматы: «Атамұра», 2010;

8. Программа партии Алаш была напечатана в газете «Казак», от 21 ноября 1917 года № 251 с использованием арабского шрифта. Оригинал хранится в фонде редких книг Национальной библиотеки Республики Казахстан. Источник: Ж.Бәйішев. Казахстан: мемлекеттік кезеңдері Конституциялық, акттер - Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты. - Алматы: «Жеті жарғы», 1997. - с. 229-232.

9. Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. Кн.2. Под ред. БТИГ Кунцова. - М.: Высшая школа, 1989; О чем не говорили. Документальные рассказы. - Алма-Ата, 1990; Трудные вопросы истории. Поиски. Размышления. Новый взгляд на события и факты. - М., 1991; Шокай М. Туркестан под властью Советов. (Переиздание). Алма-Ата, 1993; Журтбай Т. Боль моя, гордость моя - Алаш! Трилогия. - Астана: Аударма, 2016; Аққұлы С. Алихан Букейхан. Творец истории. - Шымкент: Изд-во «АЗИАТ», Т 1-2 2016; Абдығалиұлы Б. Войско Алаш. Казахские части в составе Белой Армии (1918-1920 гг.). - Астана: Фолиант, 2017; «Ақ жол» - Көп томдық.-Алматы: Арыс, 2013; Д.Қамзабекұлы. С.Садуақасұлы.-Алматы. Қазақстан, 1996; Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. - Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009; Шокай М. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 2012. Козыбаев М. Еліміз Алаш, керегеміз ағаш // Қазақ әдебиеті 16.XII, 1997; Нурпеис К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995; Қойгелдиев М.К., Алаш қозғалысы. А., Санат, 1995; Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 жж.). -А., 1997; К.Нурпеисов. Б.Аяган. Н.Жаксылыков. «История Казахстана» уч. для 11 класса средних школ. Алматы, 1993 г.

10. Оренбургский государственный архив социально-экономической истории (ОГАСПИ), ф.1, оп.д.168, лл 49-51.

ТАРИХТЫҢ КУАГЕРІ – АТБАСАР

Амангелді ҚАШҚЫМБАЕВ,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,

*«Туған елің дәулетті, туған жерің сәулетті болса,
сен де әулетті, әлеуетті боласың»*

Н.Назарбаев «Ұлы Дала ұлағаттары» кітабынан.

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жұртшылықты елең еткізген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы осы күндері көп айтылып жүргенімен, орындауға келгенде құнтсыздық танытып жатқанымыз рас. Яғни, ХХІ ғасырдағы сананы негізгі рухани код ретінде алға қоя отыра, оның соңында тұрған ұлттың Бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ұлттық Прагматизмге ден қоя келе, ұлттық Бірегейлік, салтанат құрған Білім, қазақ қоғамның революциялық емес эволюциялық жолмен дамуы «... еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз» деген мәселенің басты бағыттары ретінде анықталған. **Елбасының ойына қайтып оралсақ: «Қоғамдық сана жаңғыртудың негізгі қағидаларын қалыптастыруды ғана емес, соныменен бірге, біздің заман**

сынағына лайықты төтеп беруімізге қажетті нақты жобаларды жүзеге асыруымызды да талап етеді».

Яғни, көшегі мен бүгінгі, бүгінгі мен ертеңгі көріністердің арасындағы байланыс – елдің мәңгілік болашағы. «Эльдорадо» дейді бір тілде, «Земля обетованная» делінеді екінші бір тілде, «Жерұйық» дейді қазақтар.

Менің туған жерім – Атбасар. 5-сыныптан 10-сыныпқа дейін Атбасар қаласындағы қазақ мектеп-интернатында оқыдым. Мектептен сәл ғана қашықтықта ағып жататын, ағысы соншалықты қатты да емес, кейбір жерінен арғы жағалауына жаяулап кешіп өтетін өзен сол кездері біздерге «Жабай» деген атпен белгілі болған. Міне, жаз бен күз уақыттары ағысы білінер-білінбес өзеніміз көктем келе жан-жақтан аққан қар суларының күшінен қуат алып, мүлдем өзгеріп шыға келетін. Әсіресе, өзенге мектептің жанындағы сай арқылы ағып келетін қоңыр-қара лайлы судың екпіні өте қатты болатын. Аққан судың гүрілдеген дауысы бірнеше күн бойы алысқа

естіліп жататын еді. Нағыз – «жабайы»... Білмеппіз, айтатын адам болмапты. Келе-келе ел аузында «Жабай» атанып кеткен осы өзеннің соңында үлкен тарих тұрған екен...

Атбасар өзенінің (қазіргі Жабай өзені) Есіл өзеніне қосылатын тұсы. Сурет автордың жеке қорынан алынған.

Атбасар – әлемге өзінің «Көшпенділер» тарихи трилогиясымен белгілі болған жазушы Ілияс Есенберлиннің өмірлік жолына бастама берген қала. Қазіргі атбасарлықтар қазақ халқына белгілі жазушы Сейітжан Омаровты да қатты құрметтеп, қаладағы мектептердің біріне оның есімін беріп отыр.

Атбасар қаласы. Ілияс Есенберлин тұрған үй (сурет Есенберлин әдеби мұражайынан алынған).

Атбасар туралы сөз бастап, Ілияс Есенберлинге ауысуымның үлкен себебі бар. Кезінде тілшілердің бірі жазушының тарихи романдар жазуға баруына не түрткі болды деп сұрағанда Ілекең алдыменен Қазақ хандығының кіндігі Ұлытаудан басталғанын, оны Атбасар жерімен байланыстыра келе, талай тарихи оқиғаларды Кәкбай есімді ақынның орындауындағы дастандар арқылы көз алдына елестете алғанын айта келе, жазушы **Қазақ радиосының «Талант тағлымы»** атты хабарында былай дейді: *«Менің туған жерім Ұлытау мен Атбасардың ортасындағы Арғанаттың Қарақойын-Қашырлы деген жер болғандықтан, бір кездері бұл жерде Қазақ хандығын құратын ірі қайраткерлердің өмір сүретін жерлері*

болғандықтан бұл жерлердегі фольклормен жас кезімнен көп таныстым» (радиодан жазылып алынып, сол қалпында беріліп отыр. Астын сызған автор – Қ.А.).

«Атбасар» атауы XV ғасырдағы жазба деректерде де кездеседі. Атақты Керей мен Жәнібек сұлтандар Дәшті-Қыпшақтың жаңа билеушісі – Әбілхайыр ханның билікқұмар әрекеттеріне наразы болып, Қыпшақ даласынан Моғолстанға көшкенде Атбасар өзенінің төңірегінде де елеулі оқиғалар орын алған. **Ортағасырлық зерттеушілердің бірі Фатх-наме (кейде – Молла Шади) өз еңбегінде:** *«Хакан [подобный] Фаридуна, приведя в ту ночь войска в порядок, украсив центр и оба крыла войско отважными храбрецами и славными бахадурами, по обычаю, достойному царей, велел ногу твердого решения в стремя покорителя мира и с надеждой на бога направил поводья своего норовистого коня завоевателя мира в сторону АТ-БАСАР»*, – деп жазса, сол кезеңнің тағы бір авторы **Масуд бин**

Усман Кухистан «Тарих-и-Абылхайыр-хани» атты еңбегінде Мұстафа хан мен Уақас (Ваккас) бидің арасындағы шайқастың Атбасар өзенінің Есіл өзеніне барып қосылатын тұсында болғанын айтады (Атбасарлықтарға әбден таныс Орманбет деген жерде осы Мұстафа ханның ордасы болса керек). Орта ғасырлық деректерге сүйенсек: *«1. Атбасар – река, правый приток Ишима; 2. Мустафа хан – Узбек хан, Улус которого находился на реках Ишима и Атбасаре. В 1428 году состоял в союзе с Абулхайыр ханом, После поражения у Ат-басаре бежал в Мангышлак».*

Атбасар қаласынан 30 километрдей қашықтықтағы «Орманбет» деген жер атауының ел арасындағы әңгімелерде Алтын Орда хандарының бірі – Орыс ханның есімімен байланыстырылуы да бекер емес сияқты. Сол секілді, Орманбеттен сәл қашықтықта орналасқан Самарка елді мекенінің (Есілдің оң жағалауы) жанындағы қолдан көтерілген төбешіктің болуы (қарауылтөбе әлде сақтар қорғаны ма екен?!), дәл соған ұқсас төбешіктің Есілдің оң жағындағы (қарсы бетте) Қосбармақ

деген ауылдың жанында да болуы, батыс жақтағы Перекатная деген елді мекен жақтан да байқалуы – әлі талай зерттеулерді талап етітін жай.

Одан әрі – Қыйма (Қима деп жазылып жүр). Осы жылдың жазында Қазақстан халқы Ассамблеясы ұйымдастырған «Қазақтану» жобасы «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру аясында ұйымдасқан жұмыс тобының осы жолғы бағыты Атбасар, одан әрі қарай Жақсы ауданына қарасты – Қима ауылы болды. Топтың құрамына енген ҚР БҒМ Ғылым комитетіне қарасты Мемлекет тарихы институтының директоры, т.ғ.д., профессор Бүркітбай Аяған, Алматыдан арнайы келген Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, жазушы, ғалым, филология ғылымдарының кандидаты Яһуда Амандықов ақсақал, өлкетанушылар – Қайсар Түктібаев, Теміртас Құлжанов, Қайрат Амандықов және осы

жолдардың авторы үшін баратын бағыт алдын-ала келісілген болатын. Ол – соңғы уақыттары Есіл өзені төңірегінде табылды дегендері болмаса, ескерілмей, тек халықтың жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ғасырлардан бойы жалғасып келе жатқан кейбір тарихи орындарға назар аудару.

Алайда, бұл жерлер бізге бұрыннан таныс. 1998 жылы сол кездегі Сәкен Сейфуллин атындағы Ақмола педагогикалық институтының 30 студенті және бірнеше оқытушылар тарих ғылымдарының докторы, профессор В.З.Галиевтің жетекшілігімен Ақмола облысының бірнеше аудандарында болып, тарихи мәліметтер жинаған болатынбыз. Нәтижесінде, «Ақмолинская правда» газетінің екі номерінде менің «В истории края – история отечества», сол сияқты «Коммунизм нұры» бетінде «Ел тарихы – жер тари

Тоқтамыс ордасы – осындай үш төбе. Соның бірінің жалпы көрінісі. Сурет автордың жеке қорынан.

хы» атты мақалаларым жарық көрген еді. Осы экспедициядан кейін біз бір топ ғалымдарды (ф.ғ.д., профессор Т.Жұртбай, т.ғ.к., доцент Б.Құсайынов, белгілі түркітанушы Қ.Сартқожа, тарихтанушы Қ.Салғара) бастап Қима ауылына тағы апарғанымыз бар. Сол жолы марқұм Баянбай Құсайынұлы Қима маңында ескі қамалдың бар екендігі туралы әңгіме қозғағанымен, жауын жауып кетіп қызықтырған жерге жете алмадық.

Енді, міне, Қима ауданына қарасты «Кіндікті» ауылында 1949 жылы дүниеге келген Қайсар Түктібаевтың айтуынша осы ауылдың іргесінде көнеден келе жатқан бір құрылыстың орны болған. Және де оны жергілікті ақсақалдар әйгілі Тоқтамыс хан есімімен байланыстырады екен. Қайсардың айтуынша ауыл ақсақалдары жас балаларды Орданың үстіне (біз де солай деп санап отырмыз) барып ойнауға жиі жібереді екен. Сондағы айтатындары: «Ойнап жүріп, мүмкін, Тоқтамыстың алтындарын да табарсыңдар!».

Қайсардың айтуынша, балалар күмістен жасалған тиындарды көптеп тауыпты. Сол жердің бұрынғы тұрғыны Теміртас Құлжанов (1955 жылы туған) та осы мәліметті растап отыр. Табылған күмістерден қазақ қыздарына шолпы жасапты. «Солардың бірін апам Дәмеш көпке дейін тағып жүрді. Кейін қайда кеткені белгісіз», – дейді Теміртас. Міне, осы Кіндікті ауылының ескі жұртындамыз.

Қайрақты өзенінің Есіл өзеніне келіп қосылатын жеріндегі қыраттардың үстіне шығып, жан-жаққа көз салсаңыз, аяқ астыңызда жатқан бір-бірінен сәл қашықтықта орналасқан (қолдан көтерілгені көзге білініп тұр) үш төбені байқау қиынға соқпайды. Сол сияқты, Қазақтардың ортағасырлық тарихынан аздап та болса хабары бар адам бұл төбелердің әскери-соғыс талаптарына да сай салынғанын байқайды. Есіл өзені биіктігі 15-20 метрдей болып келетін қырдан бір шақырымдай жерде ағып жатыр. Әр төбенің жанынан айнала ағып жатқан судың бағытын көріп, ол да есеппен жасалған ба деген ойға келесіз.

«Тоқтамыс ордасынан» екі-үш шақырымдай жерде Есіл өзенінің сол жағалауына өтетін өткел бар екен. Елдің ішінде оның «Тасөткел» деп аталуы – өзеннің арғы-бергі жағына өтіп жүретін жері тасты да, саяздау болған сияқты. Біздің бұған дейін де байқап жүргеніміздей, Есіл өзенінің бойында асты тасты болып келетін, саяз жерлері көптеп кездеседі. Мысалы, жоғарыдағы айтылған Орманбет не болмаса Мұстафа ханның ордасы деген жерде (Атбасар қаласының жанындағы Сергеевка елді мекені) де өткел бар. Суы таяз, асты тас пен құмды болып келеді. Сол сияқты, Алғабас елді мекенінің маңында да осындай өткел бар. Ең қызығы, осындай өткелдердің тұсында, не оларға жақын жерлерде ортағасырларда түркі халықтары, одан бергі XIX ғасырда орыс үкіметі әскери бекеттер орналастыра бастаған. Соның көрінісін бұдан біршама уақыт бұрын Есіл өзенінің оң жағалауында, Алғабас ауылынан сәл қиыстау жерде орналасқан әскери бекеттің орналасқанынан байқағанымыз (ол маңда кезіндегі Қима ауданына қарасты Кеңарал сохозының Амангелді бөлімшесі орналасқан болатын). Ауыл қазір жоқ. Бізге ол жерді көрсеткен – Б.Құсайынов.

Жыланды төбесінің алыстан көрінісі. Сол жақтағы – Кіндікті ауылы. Сурет автордың жеке қорынан.

Теміртастың айтуынша, ауылдың жанындағы ең биік төбенің басында 40-50-жылдарға дейін биік тас белгі болған екен. Ел аузындағы әңгімеге сүйенсек, «Жыланды» деп аталатын бұл төбенің басында Тоқтамыс ханның батыры – Қосағал есімді кісі жерленген. Осы төбенің етегінде Атбасар-Державинка тас жолы жатыр. Сәл қашықтықта

– Новочудное елді мекені. Тың жерлерді игеру басталғанша бұл жердегі қазақ ауылының атауы «Қосағыл» екен. «Тоқтамыс ордасына» қайта оралсақ. 1930-шы жылдары бұл жерде Кіндікті деген ауыл орналасқан. Колхоздастыру кезінде Сталин атындағы колхозға қарасты № 6 ауылға айналған. Тұрғындарының айтуынша, тың игеру кезінде сол жердің адамдарына мекендерінен көшіп, жаңа елді мекен салуға үгіттеген. Қазақтар оған көнбеген. Тек Есіл өзенінің әрлі-берлі өтіп тұруға ыңғайлы, дәстүрлі мал шаруашылығына тамаша деген жерлерде шошқа шаруашылығы өсіріле бастағаннан кейін барып қана, тұрғылықты адамдар басқа жаққа көшіп кетуге мәжбүр болып, кеңестік шаруашылыққа кеңінен жол берілген

«Тасөткелдің» маңында (Есілдің оң жағалауы) ескі қорым бар екен. Оған да соқтық. Жолсеріктеріміздің айтуынша бұрын Қима-Жақсы өңірінде есімдері көпке белгілі болған Итен би, Боранбай би, Құнанбай би дегендер ел басқарған екен. «Новочудное» ауылының тұсындағы бұл қорымда Итен би жерленген. Оның басына қойылған таста *«Итен Құрымсыұлы (1794-1876 жж.). Руы тарақты. От ауызды, орақ тілді шешен, әділ би болған. Жаужүрек батырлығымен, терең ойлы ақындығымен халық жадында сақталған»*, – деген сөздерді оқыдық. Ал алдымыздағы басқа да құлпытастардағы жазуларды не құпиялар жатыр екен дегенге, мүмкін, арнаулы мамандар жауап бере алар деген үмітіміз де жоқ емес.

Қима. Қайрақты өзені. Құлпытас (әлде бегі тас)?! Бетінде бұғының мүйізіне ұқсас белгілер бар.

Кіндікті ауылының маңындағы ескі қорымнан түсірілген мола басына қойылған құлпытастың бірі. Таста 1347 деген сандар бар. Сурет автордың жеке қорынан.

Жол серіктеріміз Қайсар мен Теміртастың айтуынша, осыдан он жылдай бұрын бұл қорымның басында басқа да тас жатқан екен. Жазулары анықтау болған сияқты. Қайда кеткені белгісіз. Әйтеуір, ақшақұмар біреулердің қолында кетпесе екен деп тіледік...

Осы жолғы сапарымызда бізді «Запорожье» орта мектебінің директоры Ерлан Байдүйсенов те қарсы алып, біраз жерлерді көрсетті. Төмендегі суреттегі тасты кезіндегі тың және тыңайған жерлерді игерудің салдары деп қарауға болатын болар. Маңайы жыртылған жер. Қай жерде тұрғаны белгісіз.

Бір кездері жерді жыртқанда, трактордың күшімен орнынан қозғалған сияқты. Талай жыл бұрын жер жыртқанда орнынан қозғалған бұл тарихи құндылығы болуы мүмкін деген зат еш ескерусіз далада қалып, енді табылып отыр. Бірді-екілі болып Орталық Қазақстанда кездесетін мұндай белгі – еліміздің солтүстігінде алғашқы рет кездесті деседі оны көрген археологтар... Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің археологтары біздің алдымызда ғана сол манда қазба-ізвестіру жұмыстарын жүргізген екен. Ал Қима елді мекенінің төңірегінен табылған әйел бейнесінде осындай бір тас біздің көмегімізбен Астанаға жеткізіліп, қазір университеттің мұражайына орын тепті.

Қазақ ұлтының басына түскен тар жол, тайғақ кешулердің бәрінің де тарихта мәңгілік орын алуына зор себеп бар. Ол – ауырды жеңіп, болашаққа зор үмітпен қарауға жетелеп отырған – ҰЛТТЫҚ БІРЛІК. Шын мәнісінде, солай болып шықты да. Тағы да бір ауыр кезеңде жұдырықтай жұмыла білген Қазақ елі тарихта аты өшіп бара жатқан мемлекетті қалпына келтіріп, қазақ ұлтын әлемге таныта білді. Осы орайда Ұлыбританияның белгілі жазушысы әрі қоғам қайраткері Джонатан Айткеннің тәуелсіздікке жол бастаған Н.Ә.Назарбаев үшін де оңайға соқпағанын айта келе, экономикалық күйреудің ауқымы мен қарқыны халықтың бойындағы өзін-өзі сақтау инстинктін оятқанын, ал Президент болса өз халқының бойына біткен бұл қасиетті, оған тән төзімділік сипаты қоғамда кеңестік дәуірден қалған жағымсыз көріністерді толығынан жеңіп шығуға көмектеседі деп дұрыс есептеген деген қорытындысы ойға оралып отыр. Осыны ескерген Елбасының ойы: *«Болашақта ұлттық табыстың болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек»*.

Ал бабалардан мирас болып, ғасырлардан ғасырларға жетіп келе жатқан рухани байлығымызды заман талабына сай қолдана білу – болашаққа жетелейтін дара жолымыз деп түсінгеніміз абзал.

АТЫРАУ ОБЛЫСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

Аққали АХМЕТ,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Әділбек ӨМІРЗАҚОВ,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
мемлекеттік университетінің магистранты

Елбасы Н.Ә.Назарбаев ауыл шаруашылығын дамытуға қатысты өзінің Жолдауында: «Агроөнеркәсіптік кешен туралы айрықша айтқым келеді, оның дамуы арқасында біз бір мезгілде еліміз үшін аса маңызды екі міндетті – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді және экспортты әртараптандыруды шешеміз. Ауыл шаруашылығы субъектілерінің кооператив түрінде жұмыс істеуіне жан-жақты қолдау көрсету керек. Мемлекет бизнеспен бірлесіп, отандық өнімді халықаралық нарыққа шығарудың стратегиялық жолын тауып, ілгерілетуге тиіс. Ауыл шаруашылығын қарқынды дамыту өнімнің сапасы мен экологиялық тазалығын сақтай отырып жүргізілуі қажет. Бұл бүкіл әлемге танылатын «Қазақстанда жасалған» табиғи азық-түлік брендінің қалыптастырып, ілгерілетуге мүмкіндік береді», – деген еді [1].

Ауыл шаруашылығы саласының бүгінгі ел экономикасында жетекші салаға айналуында өткен тарихтың мол тәжірибесі бар. Атырау облысы бойынша ауыл шаруашылығының дамуы туралы архив деректеріне сүйенсек.

Атырау облысында 1965 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша 13 ауыл шаруашылығы кооперативі жұмыс жасаған. Индер ауданы, «Передовик» колхозы және 12 колхоз Маңғыстау ауданында орналасқан. Облыстағы ауыл шаруашылығының деңгейін көтеру мақсатында Гурьев облыстық атқару комитеті 1964 жылдың 9 қарашадағы №375 Қаулысында: «Гурьев облысында жаңа совхоздарды құру» жөнінде мәселе көтерілген. Қаулыда атап көрсетілгендей Индер және Маңғыстау аудандарында жаңадан 8 кооператив құру мәселесі қарастырылған. 1965 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша кіші шаруашылықтардың аумағы төмендегідей болған: №1, Сарытоғай поселкесінде – 708 га, №2, Гурьев қаласының шығыс бөлігінде – 4607 га жер болса, ал №3, Жұмыскер поселкесінде бекітілген жер болмаған [2, 8-п.].

1965 жылы облыс көлеміндегі көктемгі далалық жұмыстардың мәліметі бойынша жинау алаңы – 27871 га құраған. Қара бидай – 18234 га, жүгері және құмай жүгері – 2830 га, жоңышқа – 657 га, басқа да ауыл шаруашылығы дақылдары – 1643 га. Балықшы – 6 га, Қызылқоға – 4 га, көкөніс – 56 га, бау-бақша – 27 га. Картоп, көкөніс және бау-бақша өнімдерін 5614 тонна көлемінде тапсыру жоспарланған [2, 36-п.].

Гурьев облыстық статистика басқармасының есеп хатында 1965-66 жылдары мүйізді ірі қараны қысқы уақытта жем-шөппен қамтамасыз ету деңгейі облыс бойынша 9,5 центнерден 8,9 центнерге азайған [3, 3-п.].

Кеңес Одағы Коммунистік партиясының XXIII съезінде ауыл шаруашылығының 1966-70 жылдарға арналған бес жылдық жоспары жасақталды. Қабылданған жоспарға облыстық атқару комитетінің ерекше көңіл бөлуі мен қадағалауының нәтижесінде ауыл шаруашылығы саласының мамандары жұмыла қызмет атқарып, саяси және шаруашылық тапсырмаларды уақытында және мал

шаруашылығы бойынша мемлекеттік жоспарларды талапқа сай орындап, ауыл шаруашылығы өнімдерін алуда қомақты табыстарға жетті. 1966 жылғы облыстағы ауыл шаруашылығы көрсеткіштеріне назар аударсақ, 30 совхоз, 13 колхоз және облыстық ауыл шаруашылығы басқармасына қарайтын мемлекеттік тәжірибелік станциясы болған. Облыста бесжылдық жоспардың орындалуы нақты бағыттарға бөлінді: Қаракөл қой шаруашылығы бағытында – 25 совхоз және колхоз болды. Негізінен облыста мал шаруашылығы саласында қаракөл қой шаруашылығын дамыту ерекше бақылауда болды. Осы мақсатта Қазақ ғылыми-зерттеу институты 1968 жылы Гурьев (Атырау) қаласында өз бөлімшесін құрды. Бөлімше Батыс Қазақстан өңіріндегі үш облыстағы қаракөл қой шаруашылығын зерттеумен ғылыми тұрғыда айналысты. Мамандар қаракөл қойының санын көбейтіп, тұқымын асылдандыру және өнім сапасын жақсартумен шұғылданды. Қойды будандастыру, өсіріп-өрбіту әдістерін, малды күтіп-бағудың озық технологияларына талдау жасауды қолға алды. Облыс көлемінде қой шаруашылығы бағытында – 9 совхоз, ірі қара малы бағытында – 4 совхоз, көкөніс-сүт бағытында – 3 совхоз, түйе шаруашылығында – 1 совхоз, жеміс-жидек бағыты бойынша – 1 совхоз жұмыс жасады [4,1-п.].

Облыс бойынша колхоздар мен совхоздарда 2338,7 мың мүйізді ірі қара болып, мал шаруашылығының 73 % құрады. Аудандардағы үлес салмағын сараласақ, Теңіз ауданында – 36%, Махамбет ауданында – 17,7%, Индер ауданында – 25%, Қызылқоға ауданында – 34,5%, Ембі ауданында – 8,2%, Маңғыстау ауданында – 8% болды. 1966 жылы совхоздар мен колхоздардың жалпы ішкі өнімі – 44206 мың сом қаражатты (74,8 %) құраған. Мал шаруашылығы облыстың жетекші саласы ретінде 76,7 % құраса, тауарлық қатынас деңгейінде 94,9 %-ға жеткен [4,3-п.].

1965 жылы СОКП Орталық Комитетінің наурызда өткен Пленумының шешімдерін орындау мақсатында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің XIII Пленумы өтті. Пленум жұмысы барысында тың облыстарында егіншілік саланы жақсарту, суармалы жерді барынша пайдалану, еңбекшілер арасында ұйымдастырушылық жұмыстарын күшейту күн тәртібіне қойылды. Республиканың экономикалық жағдайында шаруашылықтың ең оңтайлы түрі совхоздар деген қағидат қалыптасты. 1966 жылғы есеп бойынша облыста ірі қара мал – 6192 (8 % өскен), мүйізді ірі қара – 4632 (21 % өскен), қой – 119851 (9 % өскен). Ірі қара мал – 104 %, қой – 103%, жылқы – 101, түйе – 98 % құраған. Ірі қара малы бойынша Теңіз ауданы (қазіргі Құрманғазы ауданы) жоғары жетістіктерге жетті [4,16-п.]. Облыстағы 6 аудан, 28 шаруашылық бойынша мүйізді ірі қара малды көбейтуде Теңіз және Қызылқоға аудандары көш бастады [4,17-п.].

Мал өнімдерін мемлекетке өткізуде совхоз бен колхоздар мемлекетке 4839 тонна ет, сүт – 740 т, жүн – 456 т,

46,6 мың дана қаракөл терісін тапсырды. Ет – 71%, сүт – 91,2%, жүн – 68,1, қаракөл терісі – 71,1 % құраған [4, 29-п.].

1966 жылы облыстық тәжірибелік станция және совхоздардың өндірістік-қаржылық жоспарында көрсетілгендей, ауыл шаруашылығы саласының барлық дәрежелі қызметкерлерінің саны 17200 адамды құрады. Мал шаруашылығында 7996 қызметкер болған. Тұрғылықты қызметкерлердің саны – 13222 адам, 83,6 % құраған. Мал шаруашылығында – 7999(47 %) адам, соның ішінде шопандар саны – 5014 адам болды. Шопан отарларындағы қойлар – 275-300 бас болған. Жоспар бойынша – 250-275 бас болса, бір бақташыға 47 бас мүйізді ірі қара берілген. Бұл жылдары облыста суармалы жердің аумағы – 914 гектарға ұлғайған. «1 мамыр» және «Теңдік» совхоздарына суармалы 3,4 га жер берілсе, жоспар бойынша 2,28 га жерді құраған [4, 76-п.].

1967 жылы сәуірде СОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесі «Совхоздар мен басқа да мемлекеттік ауылшаруашылық кәсіпорындарын толық шаруашылық есепке көшіру туралы» қаулы қабылдады. Қазақстанда осы қаулы негізінде 18 совхоз шаруашылық есепке тәжірибе ретінде көшірілді. Қаулыда жоспардың бірқатар көрсеткіштері азайтылды. Шаруашылықтар өндірістік негізгі қорлар үшін түскен пайдадан қор құнының бір процентіндей бюджетке қаржы төлеуге тиісті болды. Бюджетке төлем көлемі анықталғаннан кейін шаруашылық есепке толық көшіп шаруашылық кәсіпорындарына материалдық ынталандыру, әлеуметтік-мәдени шараларды жүргізу, шаруашылықты нығайту және кеңейту мақсатында пайданың жалпы көлемінен белгілі бір соманы өздеріне қалдыруға рұқсат етілді. Қуаңшылыққа қарамастан 1967 жылы облыстағы шаруашылық есепке толық көшкен совхоздарда жалпы өнім айтарлықтай артты. Сөйтіп астықтың, сүттің, еттің, жұмыртқаның өзіндік құны едәуір кеміді, ал 1968 жылы Қазақ КСР-ның 32 совхозы шаруашылық есеппен жұмыс жасаудың нәтижесінде жылды 37,8 миллион сом таза пайдамен аяқтады.

Шаруашылықта колхоздар мен совхоздардың жағдайын нығайту, техникамен жабдықтау күн тәртібінде тұрған өткір мәселе болды. Сонымен қатар, жабдықталғаннан кейінгі маңызды шаралардың бірі – білікті мамандарды жұмысқа тарту мәселесі еді.

1967 жылдың 1 қаңтардағы есеп бойынша совхоздар мен тәжірибелік станцияның механизатор мамандарының қамтамасыз етілуі төмендегі көрсеткіштерді көрсетті. 2127 тракторға 1885 тракторист-машинист, 1480 автокөлікке 1233 автожүргізуші бөлінген. Облыстың 13 колхозында колхоздың еңбекке жарамды 6668 адамы болса, колхоздағы өндіріске 6284 адам қатысқан. Олардың ішінде 2207 шопан, 13 бақташы, 216 табыншы болған. Механизатор мамандардың саны 4435 адам, тракторшы 651 адамды құраған. 1967 жылы облыстың шаруашылық саласында 721 маман қызмет атқарды. Оның 193-і жоғары білімді, 528-і орта білімді болған. Кейінгі жылдары жоғары білімді – 45, орта білімді – 95 маман қатарға қосылған. Мамандарды жұмысқа тарту арқылы совхоздар мен колхоздарда жұмыс жасау сапасы артты. Облыстағы 30 совхоз директорының – 26 (86 %), 13 колхоз төрағасы – 12 (92,3 %) арнайы ауыл шаруашылығы білімін игерсе, 107 ферма және совхоз бөлімшелерін басқарушы адамның 77 (72 %), 13 ферма-колхоз меңгерушісінің 28 (67 %) арнайы білімдері болды [4, 77-п.].

Партия, кеңес органдары тарапынан колхоздар мен совхоздар үшін мамандар дайындау және біліктілігін арттыру бойынша көптеген мақсатты курстар ұйымдастырылған. 1966 жылы өткен қысқа мерзімді курста 356 тракторшы, 78 шофер дайындалған. 243 маман біліктілігін арттырған. Біліктілікті арттыру курстары бойынша шаруашылық саласында экономика-бухгалтер мамандары же-

тіспейтіндігі байқалды [4, 78-п.].

Гурьев (Атырау) облысында ауыл шаруашылығын дамыту туралы мәлімет бойынша облыста ірілендірілген колхоздар мен совхоздардағы еңбек өнімділігінің нәтижесінде бір жыл уақыт ішінде жем-шөп өндірісі мал шаруашылығының негізіне айналатынын дәлелдеген. Облыстағы күн тәртібіндегі өткір мәселелердің бірі суармалы шаруашылық болатын. Сондықтан суармалы шаруашылықтың атқаратын маңызды міндеттерінің бірі – жем-шөп өндірісін жандандырып, көкөніс базасын қалыптастыру болды. Суармалы алқаптарда жем-шөп өндіру және мелиорация лабораториясы өлкедегі өзен аңғарларындағы топырақты суландырудың ғылыми негіздеріне талдау жасап, жем-шөптік дақылдардан мол өнім алу, жайылымдар мен шабындықтарда өсіруге жарамды жем-шөптік дақылдардың жергілікті сорттарын айқындау негізін жасақтады [2, 1-п.].

Шаруашылықта маңдай терін төгіп, еңбек еткен қарапайым еңбек адамдарының жеткен жетістіктері сол кезеңдегі үкімет органдары тарапынан жоғары бағаланып, марапатталды. Мысалы, Махамбет ауданы, «1 мамыр» совхозында Юн Ен Гер бригадасы әр гектардан 61 центнер (ц) картоп алған, звено жетекшісі Пак Су Юн, егін суарушы Сұңғалиева Айниз 6 гектардан – 310 центнер капуста жинаған. Ян Чун Сен 4,5 га – 95 ц картоп, бригадир Шин Си Хен 17 га – 353 ц пияз алған. Звено жетекшісі Ким Чин Хва 8 га – 478 ц пияз өнімін алған. Жұмысшылар Ким Дю Го, Хван Хи Син, Хван Ден Сун, Пак Инноксений, Пак Тай Сун, Ким Илья, Хван Вера, Ким Екатерина 500 ц пияз алған. Жеміс-жидек совхозында Өткелбаев Ақсан 330 ц капуста өнімін алған. Бригадир Қазиев Кенжеғали 4 га – 262 ц капуста, 5 га – 240 ц қарбыз алған. «Теңдік» көкөніс-сүт совхозының суарушысы Дүйсалина Нұрпаш 5 га – 250 ц, ал Одашев Балзыбай 2,5 га – 250 ц қызанақтың өнімін жинаған. «Индер» көкөніс-сүт совхозының суарушысы Қоңғыбаева Жұма 4,8 га – 108 ц картоп алған [2, 4-п.].

Теңіз ауданы, «Калинин» совхозының звено жетекшісі Қапрединова Сәбила 50 га – 250 ц жасыл пияз сабақтарын жинаған. Облыс бойынша сол жылдары егістіктен көкөніс, бау-бақша өнімдері картоп, жүгері жоғары деңгейде алынған [2,5-п.].

Атырау облысы аумағында құрылған совхоздар мен колхоздардың жетістіктері бүгінгі таңда өлке тарихының бір бөлшегіне айналды.

РЕЗЮМЕ

В этой статье освещены темпы и динамика развития сельского хозяйства в Атырауской области. Изучается ход планов сельскохозяйственного сектора. Представлены показатели кооперативов в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, план, совхоз, колхоз, Гурьев.

This article highlights the pace and dynamics of agricultural development in the Atyrau region. The course of the plans of the agricultural sector is being studied. Indicators of cooperatives in agriculture are presented.

Key words: agriculture, plan, state farm, collective farm, Guryev.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, 10.01.2018 ж.
2. Атырау облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі АтОМА), 194-қор, 1-тізбе, 1332 іс, 51 п.
3. АтОМА, 194-қор, 1-тізбе, 1231-іс, 57-п.
4. АтОМА, 194-қор, 1-тізбе, 1331-іс, 111-п.

АТЫРАУ ӨЛКЕСІНЕ ӨЗГЕ ЭТНОСТАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ

Жұмазия ЖҰМАБАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов
атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры,
Самал МОЛДАШЕВА,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің 2-курс магистранты

Бүгінгі таңда Атырау облысында тұратын орыс, украин, беларус, болгар, кәріс, ингуш, татар, әзірбайжан, неміс сияқты ұлттар мен топтар Атырау жеріне әр қилы заманда, әр түрлі жағдайға байланысты келіп қоныстанған. Бұл мәселеге тоқталмас бұрын қазақ жерінің көпұлтты болып қалыптасу тарихына шолу жасаған жөн. Мұның өзі тарихи шындықты бұрмаламау үшін қажет.

Жалпы қазақ жеріне басқа ұлт өкілдерінің келе бастауы Алтын Орданың ыдырау кезеңінен басталып, орыс-казак отарлауымен тығыз байланысты. Дон казактарының Жайық өңіріне келуін ғалымдар XVI ғасырмен шектейді [1.19]. Бұл мәлімет Сарайшықты казактардың қиратуы деген тарихи оқиғамен дәлелденеді [2.295]. Кейін осы Дон казактарының Москва княздігінің қол астына өтіп, шекараларға орналастырылуы қазақ жерінің біртұтас этникалық құрамына өзгеріс енгізді. Әсіресе, Ноғай Ордасының бекзадаларының Ресейге бағынып, ноғайлардың бір бөлігінің қазақтарға қосылып, қалғандарының қалмақтармен соғыста бытырап кетуі бұл аймақта орыс отарлауының ерте басталуына ықпал етті.

Мәселен, қазақ жерінің орыс қарамағына өтуі XVIII ғасырда, Кіші Жүздің ханы Әбілқайырдың 1731 жылы орыс бодандығын қабылдауынан басталғанын жақсы білеміз. Онда осы аймақтағы қазіргі өзіміз тұрып жатқан Атырау қаласының 1640 жылы орыс патшасының рұқсатымен ярославльдік көпестер Михаил Гурийдің салуын қалайша түсіндіреміз? Яғни қазақ жерінің Ресей қарамағына өтуінен бір ғасыр бұрын неліктен қала салынды? Бұл орайда **Атыраудың өлке тарихшысы, белгілі ғалым Х.Б.Табылдыев мұны былайша түсіндіреді:** «XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында IV Иван патшалық құрған кезеңде Дон және Еділ бойынан, Москва мемлекетінің түкпір-түкпірінен қашқан басыбайлы шаруалар, қала кедейлері, т.б., Жайық жағасын паналай бастады. Осылай Жайық бойына казак-орыстар мекен тепті. Казактардың келуі патша өкіметінің Қазақстанның батыс бөлігінде позициясын нығайтып, әскери отарлаушылық саясатын жүргізуіне, казактардың Жайықтың оң қанатындағы қолайлы жерлерін басып алуына мүмкіндік туғызды. Гурьев қаласының салынуы Орта Азия, Үндістан, Қытай, т.б. жерлермен сауда байланысын жасайтын құрғақтағы және су жолын қорғауға, дипломатиялық қарым-қатынасты жақсартуға қызмет етті» [3.17-21]. Міне, осы уақыттан бастап қазақ жерінің этникалық құрамында өзге этностар пайда болды.

1861 жылғы крепостнойлықты жою, шаруаларға жер беру заңынан кейін орыс және украин шаруаларының (крестьян) алғашқы топтары қазақ даласына қоныстандырылды. Сөйтіп 1868-1870 жж. реформалар негізінде орыс отарлауы кең

ауқымда жүргізіле бастады. Қазақ жеріне алғаш елшілер, сенімді өкілдер келіп, жан-жақты бақылау жасады. Патша өкіметі өзінің отарлық саясатын толықанды жүзеге асыру мақсатында қазақ жеріне бекіністер салып, қазақтың шұрайлы жерлеріне орыс шаруаларын қоныстандыруы қазақ даласын отарлауға ықпал етті. XVIII ғасырда халық санағы болмағандықтан, қазақтардың дәл санын көрсете алмаймыз, ал этникалық құрамының біртекті болғаны еш күмән тудырмайды, өйткені Жайық бойындағы орыс казактар мен азын-аулақ саудагер өзбектер, татарлар өте аз болды.

Тек XIX ғасырдың соңындағы Ресей мен Қытайдың шекара белгілеу науқанынан соң Шығыс Түркістаннан 1880 жылы Жетісуға 45373 ұйғыр, 4682 дүңген көшірілді. 1897 ж., санақ кезінде олардың саны өсіп, ұйғыр 55999-ға және дүңген 14130-ға жетті [4.495]. Қазақ жеріндегі тұрғындар саны 1897 ж., санақтан кейінгі 20 жылда 4 147000-нан 5 045 200-ге жетті. Егер 1897 ж., санақта қазақтар өз жерінде халықтың 81,7%-ы болса, 1917 ж. 59,8 % -ды құрап, 22% -ға кеміді. Ал осы жылдарда Ақмола облысындағы орыстар мен украиндардың үлес салмағы 33%-дан 55,7 %-ға жетті, яғни, өзге ұлттардың осы жылдар ішіндегі өсімі анағұрлым жоғары болды [4.567].

Қазақтардың саны 1897-1915 жж., 3. 881800-нан - 4.753600-ға жеткенмен, атажұрттағы халықтың үлес салмағы үнемі азайғанын көруге болады: Сырдария облысында 88,8%-дан 59,7%-ға, Семейде 88,3%-дан 57,3%-ға, Жетісуда 77,6%-дан 42,4%-ға, Торғайда 90,6%-дан 58,2%-ға, Оралда 71,3%-дан 52,5%-ға төмендеген. Тіпті қазақтар тығыз орналасқан Бөкей Ордасы (96,5%-84,3%) мен Маңғыстауға (93%-82,7%) да азаю тенденциясы тән [4.569]. Әрине, мұның өзі қоныстандыру, яғни отарлау үдерісінің салдары болғаны белгілі. Қазақстанға Ресейден шеткері аймақтарға қоныс аударылғандардың 25%-ы келген.

Қазақ жеріне орыстарды қоныстандыру үдерісі Столыпин реформасы кезінде одан әрі жалғасты. 1906-1912 жж. қоныстанушылардың 80,6%-ы Украинадан, 19,4%-ы Воронеж, Саратов губернияларынан келді. Осылайша 1917 жылға қарай Қазақстан тұрғындарының үштен бірін (29,4%) орыстар мен украиндар құрады. Сонымен қатар татар, мордва, ұйғыр, дүңген, өзбек сияқты аз халықтар саны 1897-1917 жж. аралығында 2 есеге жуық өсті [4.570].

Кеңес өкіметі жылдарында Қазақ жеріне орыс шаруаларын қоныстандыру 1921-1925 жж. тоқтатылып, отырықшы халықтар қалаға шоғырланғанмен [1.95], 1925-1928 жж. голощекиндік «Кіші Оқтябрь» мен қазақтың көшпелі мал шаруашылығын жаппай ұжымдастыру мен жедел отырықшыландыру науқандары демографиялық қырғынға әкеп соқты.

Қазақтың саны, 1915 жылы 4.753 600, 1917 ж. 4 061 300 болса, 1959 ж., 2 млн шамасында қалып, XX ғ. 50-80 жж. мемлекет құрушы қазақ ұлты атамекенінде азшылық болды. Бұған жоғарыдағы себептерден басқа Кеңес өкіметінің қазақ жеріне өзге ұлттарды қоныстандыруды жалғастыруы да ықпал етті. 1935-1940 жж. Қазақстанға бірнеше миллион өзге ұлт өкілдері депортацияланды: Батыс Украина, Белоруссия мен Литвадан 120 мың поляк, 1937 ж. Қиыр Шығыстан – кәрістер, Волга бойынан – немістер, Кавказдан – шешендер, ингуш, түрік-месхеттер, қарашай-балқарлар, барлығы бір миллионнан аса адамдер аударылса, 1954-1956 жж. тың және тыңайған жерлерді игеру науқанында тағы да бір миллионнан аса адам жұмысқа келді. Нәтижесінде 1926 ж. 57,1 % болған қазақтардың саны ресми мәліметтер бойынша 1939 ж. 38 %, ал 1959 ж. санақта халықтың туу көрсеткіші жоғары болғанына қарамастан 30 %-тен аспады. Бұл жерде 1939 жылғы қазақтардың саны 38 % деген көрсеткіш күдік тудырады.

Белгілі демограф Мақаш Тәтімовтің есебі бойынша 30 ж., аштықта 2,4 миллион адам опат болыпты [5.27]. Қазақстандық тарихшылар да өз зерттеулерінде 1,5-2 млн. қазақтың өлгенін келтіреді [6.108]. Оның пікірінше, XX ғасырдағы Азамат соғысы, қолдан жасалған ашаршылық, қуғын-сүргін кездерінде, II дүниежүзілік соғыста бас-аяғы 30 жылда 3 миллион 850 мыңға жуық қазақ қырғынға ұшыраған. Ол 31 мамыр – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні тек атылғандар мен айдалғандар ғана еске алынатынын айтып, бұл күні ашаршылықтан қырылғандар ұмыт қалатындығына қынжылыс білдірді: «25 мың адам атылды. Бұл көрсеткіш ашаршылықтан қырылғандардың мыңнан бірін ғана құрайды. Айдалған 105 мың адам аштан қырылғандардың 5 пайызын құрайды. Ал негізгі трагедия қазақ халқында әлі күнге дейін ұмыт қалып келеді», – дейді ғалым. Соның салдарынан тек 1990 жылы ғана Қазақстандағы қазақтар ел тұрғындарының 50 %-на жетті. Бұл мәліметтер Қазақстан халқының әуелі бодандық кезеңдегі қоныстандырудан (XIX ғ., соңы) бастау алып, кейін кеңестік тоталитаризм саясатынан депортацияланған халықтар өкілдері есебінен (1937-1954 жж.) қалыптасқанынан көрсетеді.

Қазақ елі сол халықтардың біреуін де сыртқа тпепей, бауырына басып, туысындай көріп, бір нанды бөле жеген қиыншылық кезеңді бастан кешірді. Осындай қиын сәтте оларға қолдау көрсетіп, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың салиқалы да, сарабал саясаты арқасында бір тудың астында бейбіт өмір сүрудеміз. «Біздер, қазақстандықтар – бір халықпыз! Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан!» [7.43], – деп өз жолдауында көрсеткен болатын.

Енді Атырау облысындағы этнодемографиялық даму үдерісіне назар аударсақ. **Бүгінде Атырау тұрғындардың 92% қазақтар, 33723 (5,67%) орыс, 3145 (0,53%) кәріс, 2329 (0,39%) татар және 1459 (0,25%) өзбек ұлты өкілдерін құрайды,** қалғандары – украин, неміс, армян, болгар, еврей, азербайжан, шешен-ингуш, дағыстан, ұйғыр, түрік, қарақалпақтар, саны жағынан бір мыңнан төмен [8.5]. Көріп отырғанымыздай, бұл аймақ өзінің автохтонды этникалық құрылымын негізінен сақтап қалған. Өзге ұлт өкілдерінің аз болуы бұл өлкенің жағымсыз климаттық ерекшеліктеріне орай болса керек. Қазақ жерінің аридтік, шөл шөлейт зонасы ретінде мұнда егін өспейді. Сондықтан орыс шекараларына ең

жақын орналасқанына қарамастан, мұнда орыс шаруаларын қоныстандыру үдерісі жүрген жоқ. Мұны статистикалық деректерге сүйеніп талдауға болады. Атырау жеріне келген орыс-казактар XVII ғасырдан бастап, қоныстанып, отарлаушы рөлін атқарып, Жайық өзенінде балық кәсіпшілігін дамытты.

1897 жылы Гурьев уезі бойынша 9316 халық болса, оның 2106-сы қазақ (22,6%) болған. Ал облыс құрылған 1940 жылмен салыстырғанда халықтың саны 247,4 адамға көбейген. Жалпы Гурьевке басқа жақтан келушілер көп болды да, олар халықтың 33,9% пайызын құрады. Ресей мен Украинадан келген қоныс аударушылардың келу есебінен халықтың ұлттық құрамы өзгерді. Қазақтармен бірге орыстар, украиндар, татарлар, тәжіктер, түрікмендер, башқұрттар, чуваштар, армяндар саны өсе түсті. XIX ғасырдың 70 жылдары орыстар мен украиндар қазақ тұрғындарының 8 пайызын (246,9) құрады. **Қазан революциясына дейінгі Гурьев облысы тұрғындарының өсу динамикасы төмендегідей болды [9.30].**

Жылдар	1885	1895	1898	1908	1911	1913	1915
Тұрғын	5910	6199	9562	10,169	10.598	10.992	11.311

XX ғасыр Қазақстан халқының полиэтникалық құрамының өте күшті өзгерген тарихи кезеңі болды. Бұл кезде кеңестік кезеңге дейінгі ел бойынша еуропалық этностардың көбеюі мен жергілікті тұрғындар санының азайып кету үдерісіне Қазақстанға келген қоныс аударған орыстар мен украиндар миграциясының оң салдосы ықпал етті [10.95].

30-жылдары Қазақстанға сан түрлі халықтар арнайы көшірілді немесе депортацияланды. Бұл қазақ халқының өсу динамикасына қатты әсер етті. 1937 жылдың күзінде тоталитарлық саясаттың құрбанына айналған тұтас халықтар өз жұртынан қазақ жеріне күштеп көшірілді. Кеңес Үкіметінің күштеп қоныс аудару саясатына алдымен корейлер ілікті.

1937 жылдары Қиыр Шығыстан «жапонның шпиондары» деген жаламен бірнеше күн бойы қақаған аязда есеңгіреп қалған корейлерді Үйшік қаласына (қазіргі Атырау) әкеліп тастайды. Өзге ұлт өкілдерінің өңменінен қақпай, бір тілім нанымен бөліскен қазақтардың ақжарқын мінезі мен қонақжай қасиеттерінің арқасында тарихи отандарынан еріксіз жер аударылғандар жергілікті халықпен біте қайнасып кетеді. Осылайша Құрманғазы ауданында «Сучан», «Труд-рыба», ал Махамбет ауданында «Авангард» секілді алғашқы корей ұжымшарлары өмірге келді. Өзен жағалағанның өзегі талмай, жермен жұмыс жасағандардың жағдайлары жаман болмайтынын нақты істерімен дәлелдеген сан ұлт өкілдері күні бүгін өркен жайып, ұрпақ өсіріп, бақытты ғұмыр кешуде. Олар жаңа жердегі өз өмірлерін дән өсірумен бастап, алқапты суландыратын арналарды, арықтарды қолмен қазды. Сөйтіп, Қиыр Шығыстан әкелінген дән қазақ топырағына жерсініп, өсіп шықты. Жайық бойына жүгері, беде, соя сияқты дәнді-дақылдардың түр-түрін өсірген еңбекқор халық көкөністен көп өнім алып, азық-түлік молшылығын жасап, халықтың ризашылығына бөленіп жүр. Олардың, өсіресе, корей салаттарының сан алуандығына қарап, нағыз еңбектің үлгісін көріп, үлгі аласың. Қазіргі уақытта 3000-нан астам корей ұлтының өкілдері өздерінің ұлттық салт-дәстүрлерін ұстанып, тату-тәтті де бейбіт өмір сүруде.

Ұлы Отан соғысы жылдары Солтүстік Кав-

каз халықтары, қалмақтар, Ресей немістері, әзірбайжандар, болгарлар, түріктер, XX ғасырдың 50-60-жылдары армяндар, ұйғырлар қоныс аударылды. 1991 жылы 7 наурызда КСРО Жоғары Кеңесі депортацияланған халықтарды өз Отанына оралу құқығын бергеннен кейін ұлттардың саны біршама азайды. 1999 жылғы санақ деректеріне сәйкес, гректер 72,5%-ға, немістер 62,7%-ға, шешендер 35,2%-ға, поляктар 20,3%-ға, ингуштар 13,5%-ға, әзірбайжандар 12%-ға азайды[11.16]. Кейбіреулері қазақ жерінде қалды. Олардың көбі жұмыс барысымен, кәсіпшілігін дамыту мақсатында көшіп келгендер. Олар Қазақстанды екінші Отаным деп біледі және Атырау облысының экономикасының дамуына сүбелі үлес қосып, өз кәсіпшіліктерін дамытуда.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі Атырау облысының этникалық халықтардың өсу динамикасын 3кезеңге бөліп қарастыруға болады.

1991-1999 ж.ж., 2000-2008 ж.ж., 2009-2017 ж.ж.

1999 жылы Қазақстанда өткізілген халық санағы бойынша облыс халқы 440286 құраса, 2009 жылы 70091-ге көбейіп, 510377 адамды құраған. Қазіргі уақытта облыс халқының 89%-ынан астамын (607528, 2017ж.) және Атырау қаласы тұрғындарының 78,3%-ға жуығын (314161, 2017 ж.) қазақтар құраған.

Этникалық құрамына тоқталсақ, бұл мәселеде айтарлықтай өзгерістер болып, ұлттардың көбі Жылыой, Индер аудандарында көп шоғырланған. Ал, Құрманғазы, Қызылқоға, Исатай аудандарында үлес салмағы аздау. 2010-2018 жылдардағы мәліметтер бойынша облыста тұратын этностардың өсу динамикасын төмендегі кестеден байқауға болады [12].

1-кесте.

ұлт	2010 ж.	2015 ж.	2017 ж.	2018 ж. шілде
қазақ	475519	534706	560699	573723
орыс	33613	33695	33602	33521
корей	2974	3160	3156	3158
татар	2308	2334	2304	2325
өзбек	1142	1399	1504	1543
украин	805	792	763	769
неміс	467	475	478	478
әзірбайжан	393	473	509	520
қарақалпақ	349	608	704	793
армян	310	333	354	358
болгар	258	244	228	227
дағыстан	257	263	262	263
беларус	215	210	217	208
шешен	166	172	174	171
грузин	86	112	114	171
Барлығы	520988	581389	607528	627202

Кестеде көріп отырғандай, 2009 жылғы санақпен салыстырғанда облыстағы этникалық халықтардың саны табиғи және механикалық тұрғыда өсу жолында тұр. 2009 жылы үлес саны көп этникалық ұлттар орыс (23,7 %), өзбек (2,9%), украин (2,1%), татар (1,3%) құраса, соңғы онжылдықта да бұл көрсеткіштер 5,14% пайызға өсіп, облыс демографиясына әсер етіп, халық санын толықтырып тұр. Бұл этникалық халықтардың басым бөлігі облысымыздың мұнайлы мекені Жылыой, Мақат, Индер тұзды кен орнында қоныстанған.

2-кесте: 2017 ж. Атырау облысы халқының жекелеген этностары бойынша саны [13].

	қазақ	орыс	корей	татар	украин	неміс	өзбек	қарақалпақ	әзірбайжан
Жылыой	79323	678	41	196	-	13	135	100	28
Индер	30940	940	1	82	5	13	48	11	1
Исатай	26669	21	2	3	6	-	7	12	0
Құрманғазы	56819	1165	31	25	3	4	4	8	4
Қызылқоға	31320	9	0	4	-	1	7	4	0
Мақат	29496	447	4	29	2	7	80	38	1
Махамбет	33280	621	119	44	13	28	46	9	0

Аудандар бойынша бұл көрсеткіш әр түрлі тарихи себептерге байланысты тоғысқан. Әсіресе, өзбек, қарақалпақ этникалық ұлттардың санының көп болуын репатриациялық үдеріспен байланыстыруға болады.

2010-2017 жылдар аралығында қала тұрғындарының саны 61451-ге көбейген. Бұл, әрине, ауыл тұрғындарының көшуінің күрт өсуіне байланысты болды. Соған сәйкес облыстың барлық аудандарында дерлік тұрғындар саны қысқарды. Мұның демографиялық себептерімен қатар, әлеуметтік, экономикалық және мәдени себептері бар.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются политические и демографические изменения между XIX и XXI веками (2017) Атырауской области, свидетельствующие об относительной важности этно-демографического развития региона и численности населения.

The article considers political and demographic changes between the XIX and XXI centuries (2017) of the Atyrau region, testifying the importance of the ethno-demographic development of the region and population.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назаров А.И. Очерки по истории фамилий уральских (яицких) казаков. – Алматы: Комплекс, 2003. – 180 б.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. – 295 б.
3. Табылдиев. Атырау қаласының тарихы. Алматы, 2018. – 21 б.
4. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В5 тт. Том 3. Алматы, 2000. – 768 б.
5. М.Тәтім. Қазақ әлемі. Алматы: Қазақстан-Атамұра, – 1993. – 27 б.
6. Т.Омарбеков. Зобалаң. Алматы: Санат, 1994. – 108 б.
7. Н.Ә.Назарбаев. «Қазақстан – 2050» – стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы: Білім, 2012. – 43 б.
8. Атырау облыстық статистика басқармасының жылнамалығы. Атырау, 2016. – 5б.
9. Х.Табылдиев. Атырау қаласының тарихы. Алматы, 2018. – 30 б.
10. М.Қойгелдиев. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ.-XXI ғ. басы). Алматы: Дәстүр, 2014. – 95 б.
11. Атырау этностары. Алматы: Тау қайнар, 2015. – 16 б.
12. www.stat.gov.kz
13. www.stat.gov.kz.

АБАЙ ЕҢБЕГІНДЕГІ ЖЕКЕ ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ

Айжамал САРБАСОВА,
М.Тынышбаев атындағы қазақ көлік және коммуникациялар
академиясы Қазақстан тарихы және әлеуметтік-
гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Абай дүниетанымындағы ең өзекті мәселелердің бірі – жеке тұлға мәселесі. Аталмыш мәселе әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан емес. Расымен де арада қаншама жыл өтсе де бұл мәселенің маңыздылығы жойылған жоқ. Осы ретте тақырыпты тереңірек зерттемес бұрын, ең әуелі жеке тұлға ұғымына ғылыми анықтама берейік. Жеке тұлға дегеніміз – азаматтық құқықтың субъектісі.

Азаматтық кодекстің 12-бабына сәйкес, **жеке тұлға дегеніміз – Қазақстан Республикасының, басқа мемлекеттердің азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар.** Азаматтық алған адам сол мемлекеттің құқық субъектісі болады. Сондықтан да азаматтық заңда жеке тұлғалардың құқықтық қабілеттіктері туралы емес, азаматтардың құқық қабілеттілігі туралы ғана айтылған. Құқық қабілеттілігі ең алдымен, толық түрде Қазақстан Республикасының азаматтарына беріледі.

«Жеке тұлға – белгілі бір әлеуметтік қоғамның өкілі болатын (ұлты, топ, ұжым, т.б.), белгілі бір іс-әрекет түрімен айналысатын, қоршаған ортаға деген өзінің қатынасын мойындайтын және өзінің дара ерекшеліктері бар нақты адам». Яғни, “жеке тұлға” ұғымы “азамат” деген ұғымға тең мағынада қолданылады. Азамат (Жеке тұлға) – құқықтың жеке субъектісі, оның құқықтық қабілеті (құқыққа қабілеттілігі), яғни азаматтық міндет атқару қабілеті бар [1, 29-б.].

Сонымен, жеке тұлға – жеке адамның өзіндік адамгершілік, әлеуметтік, психологиялық қырларын ашып, адамды саналы іс-әрекет иесі және қоғам мүшесі ретінде жан-жақты сипаттайтын ұғым. Адамның әлеуметтік қасиеттерінің жиынтығы, қоғамның даму жемісі және белсенді қызмет ету мен қарым-қатынас орнату арқылы жеке адамды әлеуметтік қатынастар жүйесіне енгізудің жемісі.

Жеке тұлға – адамның қоғамдық санасы мен мінез-құлықты, адамзаттың қоғамдық-тарихи тәжірибесін меңгеруде қалыптасқан адамның әлеуметтік-психологиялық мәні. Тұлға қоғамдық қатынастың объектісі мен жемісі ғана емес, сонымен бірге іс-әрекет, қатынас, сана, өзіндік сананың белсенді субъектісі. Ендеше, адам бірден тұлға болып туылмайды, ол әлеуметтік, мәдени даму нәтижесінде туындайды.

Ұлы Абайды өмір, қоршаған дүние, табиғат, болмыс сыры, олардың заңдылықтары көп ойландырған, ол дүние сырына бойлап, өзін мазалаған сауалдарға жауап табуға тырысқан. Мен осы кіммін? Жан иелері өмірінің түпкі мәні неде? Барлық адам баласы, жан-жануарлар да тамақтанады, ұйықтайды, қорғанады, артына ұрпақ қалдырады. Сонда адам баласының басқа жан иелерінен айырмашылығы неде? Міне, Абай әркімді де толғандыратын терең сырлы сұрақтарға жауап іздеді. Ол өзінің ілімінде, пәлсапалық шығармаларында **жеке тұлғаның өмір сүру мақсатын, сол мұратына жету жолын, әлемдегі болмыстың мәні мен өзіндік ішкі байланысты,**

жалпы заңдылықтарын ашып көрсетеді.

Абай өз еңбектерінде кемелдену, жетілу жеке тұлғаның негізгі мақсаты екенін айтады. Жетілу дегеніміз не? Түрлі жетілулер бар. Мысалы, спортпен шұғылданып, өзіміздің денемізді, күш-қуатымызды жетілдірсек, ал ғылым-білім, өнерге үйрену арқылы ой-өрісімізді жетілдіреміз. Абай осыларды айта отырып, бұлардан гөрі маңыздырақ жетілу барын, ол – рухани жетілу, яғни жанды жетілдіру деп көрсетеді.

Абайдың айтуынша, жан жүрекке орналасқан. Сондықтан, ол адамның тыныс-тіршілігін, іс-әрекетін жүрек арқылы басқарады. Егер жан жетілмесе, онда адамның іс-әрекетінде де кемшілік болады. Ішкі дүниесі тазарып, жетілген адам ғана қателікке ұрынбай, өмірде жаңсақ баспай, дұрыс өмір сүре алады. Адам баласының бақыты оның жүрегінің тазалығымен тығыз байланысты деп үйретеді Абай. Сонымен, жетілудің негізі – жанды, жүректі жетілдіру екен. Бұл – адамның ішкі нәзік болмысын тазарту деген сөз.

Ғұлама Абай, әсіресе, қара сөздерінде **“Жеке тұлға деген не? Тұлғаның қоршаған ортаны танып білу механизмі қандай? Таным процесіндегі қарым-қатынастың маңызы қандай? Жеке тұлғаның қоғамдағы орны қаншалықты?”**, т.б. мәселелер философиялық тұрғыда жан-жақты талданғанын аңғаруға болады. Сонымен, Абай еңбектеріне сүйене отырып, жеке тұлға деген не, оның тұлғалық ерекшеліктері неге байланысты, әр адамның айналасын танып білуінің сыры неде деген мәселелерге тоқталайық.

Біріншіден, адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етеді де, өзі өмір сүріп отырған қоғамның, ұжымның, ұлттың, рудың мүшесі ретінде өзіндік ақыл-парасатымен, жеке бастың өзіне тән ақыл-ой, ерік-жігер, мінез-құлық ерекшелігімен көрінуге тырысады. Қоғам мүшелерінің бәріне ортақ біркелкі мінез-құлықтық қасиеттің болуы мүмкін емес. Әр адам өзінше жеке тұлға.

Екіншіден, адам тұлға болып, өзіндік жеке бас ерекшелігі бірден дүниеге келмейді. Әрбір жеке тұлғаны қалыптастыру, тәрбиелеп жетілдіру қажет. Өзіне немқұрайды қарайтын кейбір қоғам мүшелері басқалар қалай өмір сүрсе, мен де солай өмір сүремін деген принципті ұстанғанымен, шын мәнінде өмірде олай емес.

Жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі дегеніміз – ол оның өзіне тән мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі, көзқарасындағы ерекшелігімен даралануы.

Қоғамдық тұлғаларға ортақ этикалық бірыңғай талаптардың болуына қарамастан, қоршаған орта жөнінде әр адамның қалыптасқан өзіндік ой-пікірі, көзқарасы болуы, олардың өзі көріп білген құбылысқа деген көзқарасын, ой-пікірін білдіруі заңды құбылыс. Мәселен, біреулер айналасындағы құбылысқа таңдана тамашалай қараса, енді біреулер сын көзімен қарап, қорытуы, сын-пікірлер айтуы мүмкін.

Адамдардың қоршаған ортадағы құбылыстарды түсініп қабылдауы да әр түрлі. Ол әр адамның жеке басына физиологиялық, психологиялық, биологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Мәселен, біреулердің нәрсені жасауға іскерлік қабілеті болса, екінші адамда оның болмауы, біреудің ұйымдастырушылық қабілеті күшті болса, екінші бір адамның ұйымдастыру ісіне қабілетсіз болуы, біреуі білімді тез қабылдаса, кей адамның білімді сылбыр, баяу қабылдауы, біреудің дене күші мығым болса, екінші адамның абстракциялық ойлау қабілетінің баяу дамуы, біреулер сурет салуға немесе ән салуға бейімділігі болуы мүмкін. Жеке бастың бұл ерекшеліктері адамдардың басқалармен ұжымдық қарым-қатынасында байқалады.

Жеке тұлғаның ой-санасының, білім көлемінің толысуына байланысты оның өмірге көзқарасы, белгілі құбылыстарға баға беруінде өзгерістердің болуы, толысып жаңарып отыруы заңды құбылыс. Бұған қоса, әлеуметтік ортаның, отбасы мүшелерінің, жолдас-жораларының, таныстары мен достарының да белгілі мөлшерде әсер ететінін ескерсек, жеке тұлғаның ерекшелігінің басым болуына оның да ықпалының зор болатынын байқаймыз.

Адам өмірде өзі жіберген қателіктерден де, басқалардың қателіктерінен де сабақ алады. Оны қайталамауға тырысады. Мұны педагогикада адамның өзін-өзі тәрбиелеуі деп атайды. Басқалардың өнегелі іс-әрекетінен үйрену, оны өз бойының жақсы қасиетіне айналдыру – өмір заңы. Осы қасиетті көре білген Абай:

Болмасаң да ұқсап бақ,

Бір ғалымды көрсеңіз,

Ондай болмақ қайда деп,

Айтпа ғылым сүйсеңіз, – деп текке айтпаса керек. Адамның есі оның ішкі ой-сезімімен тығыз байланысты.

Сезімнің сыртқа шықпас әлі бар ма.

Оны ұғарлық адамда сана барда, – деген Абай сөзі де осыны растайды [3, 107-б.].

Мысалы, суретші алдымен өз ойында қорытылған ішкі сезімді жинақтап, қыл қаламмен, бояу құдіретімен айналасындағыларға сурет арқылы бейнелеп береді немесе ақын, жазушы өз замандастары туралы эссе жазу арқылы олардың жақсы, я жаман қасиеттерін оқырмандарға білдіреді.

Абайды тану – жалпы қазақ әдебиетін тану тәрізді ғылым. Бұл ауқымды жұмысқа тек әдебиетшілер ғана емес, тарихшылар мен тілшілер, көркемөнер зерттеушілері мен педагогтар, тағы да осыларға жалғас әр саланың мамандары үлес қосып келеді [8, 71-б.].

Абай мұрасы – адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырудың қайнары. Абай мұраларының танымдық-тағылымдық мәнін зерттеу тың мәселе.

Ұлылардың өмірі мен тағылымы арқылы ұрпағын тәрбиелеу – әсіресе, қазақ халқында ежелден-ақ келе жатқан үрдіс. Бұл жерде сөз өнерінің атқарған орны ерекше болған. Ұлтымыздың осы бір жақсы әдет-салты бүгінгі тәрбие үдерісінде тиімді екені даусыз мәселе.

Адамзат ақыл-ойы, ақындығының ірі тұлғасы Абай тағылымы білімнің де, тәрбиенің де қайнар бұлағы екені түсінікті. Ұлы дананың қай шығармасын алмайық, оның алтын қазығы – Адам. Ол толыққанды жеке тұлға қандай болу керек деген сұраққа жауап іздейді, әрі оған жауап береді. Мысалы, «Атымды Адам қойған соң қайтып надан болайын», «Адамды сүй, Алланың хикметін сез, не қызық бар өмірде одан

басқа», – дейді. «Адамды сүйуден басқа қызық жоқ» деген пікірінде қазір көп айтылып жүрген гуманды педагогика ұстанымдары жатыр. Осы жерде жас ұрпақты тәрбиелеу ісі ең алдымен, оларды адамды сүйуге баулудан басталуы керек деген тұжырым шығады. Абай мұрасы, тағылымының өміршеңдігін бүгінгі тәрбие үдерісінің алдында тұрған мақсаттар мен міндеттер арқылы дәлелдеуге болады [11, 83-б.].

Қорыта келгенде, Абай шығармашылығы – уақыт озған сайын дәуір талабына сай әр қырынан өсіп, өркендеп отыратын асыл мұра. «Соқтықпалы, соқпақсыз» заманда өскен, «Атаның баласы емес, адамның баласы болуды» уағыздайтын ғұлама, хәкім «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым» деп толғанады. Оның ойынша, адамзатты, әділетті сүйу – толық тұлғаға тән басты кісілік қасиет екенін түсіндіреді.

Адамды сүйіп, құрметтеуге үндеген кемеңгер ақын поэзиясы түпкі негізі – адам, өз алдына бір жеке тұлға. Абай арманындағы толыққанды жеке тұлға *өнерлі, білімді, еңбекқор, адал, әділ, жылы жүректі, ыстық қайратты, ғылым жолына түскен ізденімпаз* болуы керек. Ал, махаббатпен сүйу, адамды сүйу, Алланы сүйу, әділетті сүйу – Абай шығармаларының биік мұраты.

РЕЗЮМЕ

Духовный мир Абая – это особая тыл, незаменимая ценность. Его общая философская проблема как мудрость – формирование личности. Абай понимал свой гражданский долг, сознательно совершал новые поиски и особые действия, открывал много нового в учении быть человеком. Основная цель философии Абая заключается в том, чтобы донести человека к максимуму, раскрыть онтологически-аксиологическое значение совершенства.

The spiritual world of Abay is a special rear, an irreplaceable value. His General philosophical problem of how wisdom – the formation of personality. Abay understood his civic duty, consciously made new searches and special actions, opened a lot of new in the doctrine of being a man. The main purpose of Abay's philosophy is to bring a person to the maximum, to reveal the ontological and axiological meaning of perfection.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі. Азаматтық кодекс, 2018 ж.
2. **А.Абдрахманова.** «Абай – дана ақын». Алматы // Ұлағат, № 6, 2007 ж.
3. **Р.Сыздық.** «Абайдың сөз өрнегі». Алматы, «Санат», 1995 ж.
4. **Д.Омаров.** Абайтану «Білім алу». Алматы, 2002 ж., 155 б.
5. **Дербісәлиев Ә.** Қазақ даласының жұлдыздары. - Алматы, 1995.
6. **Н.Назарбаев.** «Абай и наше время». Абай, наследники на перепутье», маты, 1995 г.
7. **М.Әуезов.** Абай Құнанбаев. Алматы: Санат 1995 ж.
8. **И.Григорьев.** «Прометей великой степи». Усть-Каменогорск, 2005 год.
9. **Қ.Бітібаева.** Абай шығармаларын оқыту. Алматы: Атамұра, 2003.
10. **Б.Майтанов.** Абай. Тарих, тұлға, уақыт. Алматы: «Аруна» баспасы. 2010. 92 бет. «Шығыстың ұлылары» топтамасы.
11. **Мырзахметұлы М.** Абайтанудың бүгінгі міндеттері. // «Абай», №4, 2005.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУ және ауызша тарих дәстүрі

Гүлнар МОМЫНОВА,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университетінің докторанты

Ауызша тарих дәстүріндегі Қазақстанның тарихи географиясын зерттеудің маңыздылығы артуда. Зерттеудің құндылығын арттыру үшін «ауызша тарих» және «тарихи география» ұғымдарын талдау қажет. Ғылыми терминологияда «ауызша тарих» ұғымына Пол Томпсон: «бұл адамдарды айнала қоршаған тарих» [1, 336-б.] десе, С.Шмидт: «Ауызша мәліметтерді оқиғаға куә болған немесе қатысқан адамдардан сұрап, мамандардың хатқа тіркеуі» [2], – деп анықтама берген. Отандық тарихтануда күні бүгінге дейін термині мен дәл ұғымы бірізділікке түспей тұрған мәселенің бірі – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ауызша тарихи білім. Қазақ және орыс тіліндегі тарихи зерттеулерде бұл мұра – «фольклорлық деректер», «тарихи аңыздар», «қария сөздері», «далалық ауызша тарихнама», «ауызша тарих» және т.б. атаулармен көрсетіліп келеді [3, 24-б.].

Батыстық елдерде «Oral History» терминіне қатысты түрлі пікірлер бар. Ағылшын тарихшылары аталған терминнің алдын ала теориялық-методологиялық негіздеулерсіз, қолданысқа асығыс енгізілгенін айтады. Сондықтан да ол сәтсіз қойылған термин деп есептейді. Себебі, ол бүгінде «Ауызша тарих»: Oral History, «Ауызша деректер»: Oral Sources, «Ауызша дәстүр»: Oral tradition және «Ауызша куәліктер»... Ал кейде бұл ұғымдар бір-біріне қайшы келетін тұстары да бар көрінеді. Бұл тығырықтан шығудың амалы ретінде бельгиялық антрополог-африканист Ян Вансина «Тарих айту дәстүрі» («Устная традиция как история») еңбегінде екі терминді «тарих айту дәстүрі» мен «айтылған тарихты» («устная традиция историй» және «устная история») қатар пайдалануды ұсынады [4, 18-б.]. Қорыта келе, ауызша тарих өткен тарихи кезең туралы халық арасында ауыздан-ауызға жеткен ақпарат. Оған дәлел шежіре, тарихи өңгімелер, тарихи жырлар, тарихи дастандар, жер-су атаулары, батырлар жыры. Қазақ халқында ауызша тарих дәстүрі атадан балаға мұра болып, сақталып отырған. Алдымен «тарих» сөзінің түпкі мағынасының өзіне қарасақ, «баяндау», «өңгімелеу» дегенді білдіреді. Демек, ауызша тарих қазақ қоғамында ерекше дамыған дәстүр екені сөзсіз.

Ян Вансина «Ауызша дәстүр» ұғымына байланысты бес күрделі категорияны енгізеді. Соның екіншісі – тарихи географиялық атаулар мен адам аттары [5, 112-б.]. Ауызша тарихи дәстүр тарихи географиямен тығыз байланыста зерттеледі. Себебі белгілі бір географиялық «ойкуменада» қалыптасқан жер-су атаулары, сол халықтың тарихи жадында ауызша деректер ретінде сақталған. Тарихи-географияға белгілі тарихшы В.К.Яцунский: «тарихи география – қоғам мен табиғаттың, уақыт пен кеңістіктің өзара байланысы мен арақатынасының заңдылықтарын зерттейтін, тарих пен география ғылымдарының тоғысында

қалыптасқан ғылым» [6, 20-б.],– деген анықтама береді. Ал 1932 жылы британдық географ Гилберт (Gilbert): «Термин «историческая география» не имеет вполне определенного значения для историка и для географа. Работы, обозначаемые этим термином, включают большое разнообразие тем, которые значительно различаются между собой по характеру и цели» [7, 47-б.]. Орыс тарихшысы С.М.Середонин: «...весьма полно характеризует проблемы исторической географии в понимании представителей исторического направления не только дореволюционного, но и современного времени. В приведенных определениях подкупает постановка общей весьма значительной задачи исторической географии — изучение взаимоотношения между человеком и природой в разные исторические периоды» [8, 2-б.],– деп жазады. Адамзаттың табиғатпен тығыз қарым-қатынаста өмір сүруі – ежелден келе жатқан табиғи заңдылық. Бұл туралы белгілі шежіреші М.Ж.Көпейұлы өзінің «Қазақстан тарихы және географиясы деректері» атты еңбегінде: «Заман дегеніміз – әр уақыт жаңарып тұратын бір нәрсе. Оның жаңаруымен басқа нәрселер де жаңарып тұрады... Ауалар өзгеріп, теңіз сулары кеуіп, теңіз түбіндегі жерлер үстіге шығып, адамдар тіршілік етуге жараған»,– дей келе, «жағырафия – бек кең ғылым болып бірнеше бөлімге айырылады. Атақты бөлімдері мыналар: жағырафия риазы, жағырафия табиғи, жағырафия сабасы, жағырафия тарихы» [9, 221-б.],– деп көрсеткен. Сонымен «тарихи география» ұғымы XII ғасырда қалыптасып, XVI-XIX ғасыр аралығында кең мағынада ғылымда қолданылды.

Жоғарыда келтірілген ауызша тарихи дәстүрді алғашқы болып өз еңбегіне пайдаланған Герадот. Ол өзінің «Тарих» атты еңбегінде сақтардың шығу тарихы жайында аңыздар келтіреді. Ал орта ғасырларда М.Х.Дулати, Қ.Жалайри, Әбілғазы баһадүр еңбектерінен ауызша тарихты тарихнамалық дерек ретінде пайдаланғанын көреміз. Сондай-ақ ең құнды мәлімет қалдырған – Ш.Уәлиханов. Ол «халық жады» деген атаумен зерттеулер жүргізген. Ауызша деректің шежірелік нұсқасы Қ.Халид, Ш.Құдайбердіұлы, М.Ж.Көпеев еңбектерінде жарияланды. Тәуелсіздік жылдарында қазақ қоғамындағы тарих айту дәстүрі тақырыбы М.Әбусейітова, А.Сейдімбек, Ж.Артықбаев, Г.Жүгенбаева, М.Алпысбес сияқты зерттеушілердің монографиялық еңбектерінде көрініс тапты.

Ресей зерттеушілерінен ауызша тарих және тарихи география бойынша зерттеу жүргізген А.И.Левшин, Н.А.Аристов, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Г.Н.Потанин, В.К.Яцунский, П.И.Рычков, П.С.Паллас Л.П.Мейер, Л.Н.Гумилев еңбектерінің маңызы зор.

Шетелдік зерттеушілерден Ян Вансина, Пол Томп-

сон, Карл Райхл, Вакер еңбектерінде ауызша тарихтың ғылымдағы орнын айқындап, тарих ғылымының негізі деп қарастырды.

Қазақ халқының ауызша тарихи дәстүрін танып білуге үлес қосқан көрнекті ғалым Ш.Уәлиханов ауызша тарихи дәстүрдің жалғасы жайында: «Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрпының қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары, адам аттары, тағы да басқалары есте сақталып, атадан балаға ауызша дәстүрмен жалғасып жатады» [10, 7-б.],– дейді. Сондай-ақ ғалым қазақ халқының ауызша тарихын, ұлттық жадын жоғалтпай сақтағанын жазады. Халықтың жыр-дастандарды, тарихи шығармаларды соншалықты мол мұраны ауыздан-ауызға жазбасыз, ғасырлар бойы ойда сақтап келгендігін айтады. Мысалы, Ш.Уәлихановтың өзі ел арасынан жазып алған «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жыры. Жырда кездесетін Құрдым, Өлеңті, Ақкөл-Жайылма – қазақтың ауызша дәстүрінде ең ежелгі кезеңдерге қатысты аталатын топонимдер [11, 83-б.].

«Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырында суреттелген топонимикалық атаулар деректік мағына дарытумен қатар, кейіпкерлердің жолға шығу мотивін және жол сапарының бағытын, алыста орналасқанын білдіреді. Сонымен қатар географиялық объектілердің кеңістікте орналасу тәртібінен де мағлұмат береді. Баян Сұлу бой жеткенде Қозы Көрпешке арнап Айбастан әдемі дүниелер беріп отырған. Оның ішінде Алтын сандық (Жамшы өзеніне таяу жердің аты), Қарқара (бас киім, Қарқаралы), Домбыра, Моншақ (Моншақты), Қызыл белбеу, Құбажон, т.б. болды. Бұларды Г.Н.Потанин «Айбастың іздері» деп атаған [12, 28-б.].

Жырда Қызылбелбеу, Құбажон, Шұбарайғыр жорға, Мейізек, Абыралы жалаулы, Қарқаралы, Шідерлі топонимдері кездеседі.

*Көктай мен батыр Айбас төмен шапты,
Мәнісін тама жолдың оймен тапты.
Қыздың берген белбеуі түсіп қалып,
«Қызылбелбеу, Құбажон» қоя сапты.
...Бір суытқан айғыры шығып кетіп,
«Шұбарайғыр жорға» қоя сапты.
...Қыздың берген мейізі түсіп қалып,
«Мейізек» деп тау атын қоя сапты.
...Жанындағы жалауы түсіп қалып,
«Абыралы, Жалаулы» қоя сапты.
...Қыздың берген қарқарасы түсіп қалып,
«Қарқаралы» тау атын қоя сапты [12, 28-б.],–* деп осылай әрбір белгіге өзіндік сипатына сай жер атауы қойылып кете берген. Ал жырдың Шоқан нұсқасында Көксеңгір, Аягөз, Ақшәулі, Мұқаншы, Жайтөбе, Есіл, Асқаралы тауы, Телікөл, Шоқтерек топонимдері кездеседі.

*«...Аягөздің бойынан ел ауыпты,
Қылады екен Сарыбай бір қауіпті...»,
«...Қарабайдың жайлауы Телікөл-ді,
Ауыл көшсе, сол Баян жорға мінді...»,
«...О бастан Қозыкек өзi сұм-ды,
Шоқтеректі барды да мекен қылды...» [12, 13, 33, 41-бб.],–* деген жолдар кездеседі.

Ауызша тарихи дәстүрдің ерекшелігі сол тарихи географиямен тығыз байланыстылығында. Кез келген топонимикалық атаулардың тарихында ауызша деректер маңызды орын алады. **Жоғарыда келтірілген жырда кездесетін Аягөз атауы туралы**

мынадай дерек бар: «Ерте замандардың бірінде ел болып әлпештеген, ақылына көркі сай, сұлулығын суреттеуге тіл жетпейтін бір қыз өмір сүріпті. Ол қыздың аты Аяу екен. Бой жетіп, толған айдай толықсыған шағында сол елдің жігіті Жайсаңмен тіл табысып, көңіл қосады. Екеуі бірге өмір сүруге сөз байласады. Күндердің бір күнінде ниеті қара Нойыс деген бір жігіт Аяуды айттырып алмаққа құдалық кәдесімен келіп, ауылына түседі. Бұған Жайсаңның туған-туысқандары араласып, іс насырға шабады. Әбден шиеленіскен кезде бір қапысын тауып, Нойыс Жайсаңды мерт қылады. Осындай қайғылы оқиғаның күәсі болған Аяу нәр сызбайды, ботадай боздаған күйінде жатып алыпты. Үлкеннің сөзіне құлақ аспайды, кішіні тыңдамайды. Құрбы-құрдас-тарымен де қатыспайды. Сөйтіп, қайғының салдарынан Аяу қаза тауыпты. Көзінен аққан жас сарқыраған өзенге айналыпты. Сонан ел жаңағы өзенді Аяудың көзінен аққан жас, Аяудың көзі деп атап, кейін келе «Аягөз» болып кетіпті» [13, 55-б.]. Бұл «Аягөз» атауының бір нұсқасы ғана. Дулат ақынның мынадай өлең жолдары бар:

*Тауды екіге жарасың,
Тастың қашап арасын.
Кесіп өтіп кезеңді,
Аягөз қайда барасың?*

Жырда кездесетін келесі бір атау – Телікөл. Ол – Сарысу алабындағы өзен. Қарағанды, Қызылорда облыстары жерімен ағады. Жырдың Шоқан нұсқасы бойынша, Қарабайдың жайлауы болған жер. Көл жағалауы шабындықты және жайылымға өте қолайлы. «Бір заманда екі өзен құйған (Шу мен Сарысу) ортақ көл» мәніндегі атау. **Шоқтерек – эпикалық топоним, аңыз бойынша Қозы мен Баян осы теректің түбінде кездесіп жүрген.** «Қозы Көрпеш Қодар бастаған батырлармен күреске түседі... Баян Сұлу күйеуге қауіп төнгенін білген соң оған асыранды торғайын жібереді. Бірақ қарсы жақтың әйелдерінің бірі торғайды ұстап алып, оны сұрақтың астына алады. Бүкіл қауырсынын жұлып алғанда үндемеген торғай төбе жүнін жұлғанда шыдамай «шоқ» дейді де өліп кетеді. Жұрт Қозы Көрпештің Шоқтеректе екенін біледі» [11, 82-б.].

Қазақтарда жер-су, тау-тас, елді мекен, өзен-көл жайында ауызша айтылатын әңгімелер өте көп. Ол түсінікті де. Бүкіл өмірін табиғат аясында өткізген ел өзін қоршаған әлем туралы білгісі келіп, сол дүниенің ерекшелігін ескеріп, немесе тіршілігінің қажеттігіне байланысты, я болмаса қиялға ерік беріп, неше түрлі миф, әпсана, аңыздар шығарған [14, 19-б.]. Ауызша тарихи дәстүрде жер-су атауларымен байланысты жырлар көп. Бірақ «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырының ерекшелігі сол 20-дан астам нұсқасы бар. Әрбір нұсқасынан жаңаша бір жер-су аттарын кездестіреміз. Қазақ халқына тән топонимикалық атаулардың тарихын біз осындай жырларды тәпсірлеу арқылы қалпына келтіреміз. Ендігі кезекте, ауызша тараған эпостық үлгілерде кездесетін жер-су атауларын тарихи география тұрғысынан жүйелі зерттеу қажет.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается историческая география Казахстана в устной исторической традиции. Вместе с тем по мнениям исследователей определяется понятие термина «устная история» и «историческая география». В статье источниками

является названием топонимов выписанных из устного народного творчества, в том числе анализируется название мест из эпоса «Козы Корпеш – Баян Сулу».

This article discusses the historical geography of Kazakhstan in an oral historical tradition. However, according to the researchers defined the concept of the term «oral history» and «historical geography». The article sources the name of place names written out of oral folk art, including the name of places from the epic «Kozy Korpesh – Bayan Sulu».

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Томпсон П.** Голос прошлого. Устная история. Пер. с. англ. М., 2003.
2. **С.О.Шмидт.** Предпосылки «устной истории» в историографической культуре России// Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма: Чтения, посвященные памяти А.Л. Станиславского. Тезисы докладов и сообщений. М., 1991. - С. 262.
3. **Г.С.Жүгенбаева.** Қазақ халқының дәстүрлі ауызша тарихы:теориялық-методологиялық негіздері және дерек-

темелік орны. Тарих ғыл.докторы дәреж. үшін дайын.дис-сертация. Алматы, 2009.- 291 бет.

4. **М.Қойгелдиев.** Айтылған тарих. Оқу құралы. Алматы, 2015. -240 бет.
5. **Vansina J.** Oral Tradition. A Study in historical methodology. Chicago, 1965.
6. **Яценский В.К.** Историческая география. Изд.: Академия наук ССР. М., 1955. 328 с.
7. **Gilbert.** What is historical geography? «Scottish Geographical Magazine». 1932. №3
8. **С.М.Середонин.** Историческая география. СПб, 1916
9. **М.Ж.Көпейұлы.** Шығармалары. 9 том. – Павлодар, 2006 ж. -366 бет.
10. **Қазақтар.** VIII том. Алматы, 2003. – 381 бет.
11. **Артықбаев Ж.О.** Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. – Астана: «Фолиант», 2015. -496 бет.
12. **Пангереев А.Ш.** Қазақтың топонимдік фольклоры. Автореферат. Алматы, 2010. -42 бет.
13. **Бабалар сөзі:** Жүзтомдық. -Астана: «Фолиант», 2009. Т. 54: Ғашықтық жырлар. -456 бет.
14. **Бабалар сөзі:** Жүзтомдық. -Астана: «Фолиант», 2011. Т. 80: Топонимдік аңыздар. -416 бет.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС: құқықтық қалыптасуы мен дамуы

**Тұрғынбек БОШЫБАЕВ,
Гүлзада БИЖАНОВА,
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық
институтының аға оқытушылары, заң ғылымдарының магистрлері**

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан бері құқықтық мемлекет құру үстінде. Осы кезеңде еліміздің жеткен жетістіктері, алған асулары көп болғанымен, өкінішке орай, кейбір әлеуметтік құбылыстардың да орын алып отырғаны тарихи шындық. Сондай келеңсіз құбылыстардың қатарына саналы адамдар мен жалынды жастар арасында қоғамға қауіпті әрекеттер жасау жыл сайын өсіп келеді. Осындай қылмыстардың қатарына сыбайлас жемқорлық мәселесін жатқызуға болады. Бұл келеңсіз әлеуметтік-құқықтық құбылыспен елімізде белсенді күрес жүргізіліп жатса да, оның тамырына балта шабу оңай емес екені анық байқалып отыр.

Қазақстан Республикасы жүйелі және мақсатты түрде сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын жүзеге асырып келеді. Әлемдік саяси кеңістікте дербес мемлекет ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте іс-қимыл жүйесін жасауда, заңнамалық база әзірлеуде елімізде қыруар жұмыстар атқарылды. Сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күреске арналған бірқатар нормативтік актілер қабылданды. 1992 жылғы 17 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы» Жарлығы шықты, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің ұйымдастырушылық және өзге де алғышарттарын қалыптастырды.

Сыбайлас қылмысқа ықпал ету шаралары айқындалды, оның ішінде тәртіптік, мүліктік және әкімшілік сипаттағы қылмыстың алдын алу шаралары бекітілді. Жарлыққа сәйкес еліміздегі қылмыстың ұйымдасқан сипатқа ие болмау тәсілдерін күшейту көзделген

болатын. **Осы Жарлықтан кейін мынадай қаулылар қабылданды:** 1992 жылғы 4 желтоқсандағы «Мемлекеттік басқару органдарындағы лауазымды тұлғалардың тәртіп, қоғамдық тәртіп және қауіпсіздік ахуалы үшін жауаптылығын арттыру туралы» қаулы, 1994 жылғы 11 ақпандағы «Қылмысқа қарсы күресті күшейту туралы» қаулы, сондай-ақ 1994 жылғы 9 маусымдағы «Заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша қосымша шаралар туралы» қаулы және тағы басқалары [1; 10-б.]. Осы заң актілерінің барлығында жемқорлық пен парақорлық қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне қайшы келетіндігінен мемлекеттің Ата заңының негізгі қағидаттарына қайшы келетіндігі ерекше түрде аталып өтті.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 5 қарашадағы «Ұлттық қауіпсіздікті нығайту, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті одан әрі күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы» Жарлығы ұлттық қауіпсіздік органдарына, дәстүрлі міндеттерін шешуімен қатар, сыбайлас жемқорлық жолына түскен жоғары қызметтегі шенеуніктерге, әскери қызметкерлерге, прокурорларға, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, арнаулы қызмет пен судьяларға, сондай-ақ контрабанда және есірткі бизнесіне қарсы күреске барлық күштерін жұмылдыруды міндеттеді [2; 14-б.]. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодексі сыбайлас жемқорлық қылмыстардың құрамын ашып берді [3].

1998 жылы 2 шілдеде Қазақстан Республикасы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңды қабылдады, онда мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиялық саясаттары белгіленді [4; 2-б.].

Аталған заңның негізіне БҰҰ және ТМД-ның Парламентаралық Ассамблеясының аясындағы халықаралық ұйымдар әзірлеген модельді актілер алынған [5; 3-6.].

Содан бері заңға бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, заман талабына сай күресудің жаңа жолдары қарастырылды. Осы заңда алғаш рет сыбайлас жемқорлық пен құқық бұзушылыққа заңдық ұғым ретінде анықтама беріледі, олардың субъектілері айқындалады. Заңда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі бағыттары тұжырымдалған, олардың ең бастысы Қазақстан Республикасы Конституциясы 39-бабының 1-тармағына сәйкес мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілдік берілген лауазымды адамдардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге жол бермеушілік болып табылады [6; 15-6.].

Сыбайлас жемқорлық пен құқық бұзушылық үшін тәртіптік, азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауаптылық көзделген. Сыбайлас жемқорлық мәселесі заңмен қоса, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 13-тарауының 41-бабында, сондай-ақ 176-бабының 3-тармағында: жеке меншікке қарсы қылмыстар; 193-бабының 3-тармағы мен 209-бабында: экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар; 307-315-баптарында: мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы бағытталған жемқорлық әрекеттер, 380-бапта: әскери қылмыстар жайы. Ал, Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жемқорлық мәселесі 532-537-баптар аралығында айтылған.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңды орындау үшін Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 7 желтоқсандағы Жарлығымен 1999-2000 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің алғашқы Мемлекеттік бағдарламасы бекітілген [7.]. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 20 шілдедегі №1015 қаулысымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрудың әлеуметтік-экономикалық және қаржылық шараларын жүзеге асыру бойынша Үкімет іс-қимылының бағдарламасы бекітілген.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын [8; 96-6.], **«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы»** заңын [9], Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі стратегиясын іске асыру мақсатында 2001 жылғы 5 қаңтарда 2001-2005 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің екінші мемлекеттік бағдарламасы бекітілді [10]. Аталған бағдарлама алдыңғы бағдарламаның логикалық жалғасы болып, сыбайлас жемқорлықты, әсіресе, экономика саласындағы сыбайлас жемқорлықты туғызатын жағдайларды айқындаудың және жолын кесудің тиімділігін одан әрі арттыруға бағытталған шараларды көздейді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына 2005 жылғы 18 ақпандағы Жолдауында сыбайлас жемқорлыққа және қылмысқа қарсы күрестің нәтижелері мен мәселелерін қозғай отырып, Қазақстанның халықаралық конвенцияларға қосылғанын атап өтті. Осы жылдың 4 мамырында біз БҰҰ-ның «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы» Конвенциясының мүше-мемлекеті болып кірдік. 140 мемлекет қосылған Конвенция елімізге сыбайлас жемқорлықпен күресте жаңа міндеттер белгілейді [11].

2006-2010 жылдарға арналған сыбайлас жемқор-

лыққа қарсы күрестің мемлекеттік бағдарламасында (үшінші бағдарлама) сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму, нарықтық экономикаға көшу, инвестициялар тарту процестерін тежейді, демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына жағымсыз әсер етіп, еліміздің болашақта дамуына қауіп төндіретіні айтылған [12].

Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына 2006 жылғы 1 наурыздағы Жолдауында мемлекеттік саясаттың басымдықтарының бірі ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес белгіленді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 14 сәуірдегі **«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметіндегі тәртіпті нығайту бойынша шаралар туралы»** Жарлығы жүзеге асырылуда. Осы Жарлықты орындау үшін әкімдердің, мемлекеттік органдар қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заңды бұзғаны үшін жауапкершілікті арттыру бойынша шаралар қолданылуда.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 25 ақпандағы **«Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігін (қаржы полициясы) қайта ұйымдастыру туралы»** Жарлығы қабылданып, агенттіктің Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік орган етіп қайта құру жолымен қайта ұйымдастыруын жүктеді. Осы органның жұмысы экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмыстың себептерін анықтауға, осындай құбылысты туғызатын жағдайлардың жолын кесуге бағытталған [13].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 3 мамырдағы Жарлығымен **«Мемлекеттік қызметшілердің ар-намысы кодексі»** бекітілген [14]. Бұнда әлемдік тәжірибе ескеріліп, мемлекеттік билік органдарының беделін арттыруға бағытталған мінез-құлықтың негізгі этикалық нормалары белгіленген. Елбасы жанында консультативті-кеңестік орган – Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және мемлекеттік қызметшілердің қызметтік этикасын сақтау мәселелері жөніндегі комиссия құрылып, жұмыс жүргізуде. Осы орган өзін тек талдау органы ғана емес, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесі бойынша нақты істер атқаратын орган ретінде де орнықтырды.

Мемлекет басшысының **«Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты»** атты 2008 жылғы 6 ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған шараларды жүзеге асыруға орай және әкімшілік реформаның мақсаттарынан туындайтын мемлекеттік басқару жүйесін оңтайландыру міндеттері қойылған.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму процесін, нарықтық экономика құруды, инвестиция тарту процесін тежеп, демократиялық мемлекеттің қоғамдық және саяси институттарына теріс әсер етеді, елдің болашағына елеулі қатер төндіреді. Осы мәселені шешу үшін бірнеше арнайы заңдар мен нормативтік-құқықтық актілер әзірленді және қабылданды. Олар: **«Қазақстан Республикасында қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту және құқық қорғау қызметін одан әрі жетілдіру жөніндегі қосымша шаралар туралы»** Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 22 сәуірдегі №793

Жарлығы; «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 18 маусымдағы Жарлығы; «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы; Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі 2011-2015 жылдарға арналған салалық бағдарламасы.

Қылмыскердің өздері мен пиғылдарын аша отырып, оларды анықтау, қылмыстардың жолын кесу шараларын қолдануға және қылмыскерлерді қылмыс жасаған орында ұстай білуге жұмыс істеуді Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы №922 Жарлығында бизнес ортаны жақсарту саласында «Стратегиялық жоспар – 2020» іске асырудың алғашқы жылдары мемлекет отандық кәсіпкерлер үшін де және халықаралық инвесторлар үшін де бизнес жүргізудің құнын азайтуға бағытталған белсенді шараларға бастама жасайды. Әкімшілік рәсімдердің шеңберін белгілей және оларды жүзеге асырудың ашықтығын арттыра отырып, мемлекет төрешілдік пен сыбайлас жемқорлықтың Қазақстандағы іскерлік ахуалдың маңызды аспектілеріне ықпал етуін төмендетуге ұмтылатын болады», – деп айтылған [15].

«Қазақстан – 2050» Стратегиясының мақсаттарына сыбайлас жемқорлықпен ымырасыз күрес жүргізу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Елбасы айтып өткендей: «Мемлекет пен қоғам біртұтас майдан құрып жемқорлыққа қарсы шығуы тиіс. Жемқорлық – жай құқық бұзушылық емес. Ол мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді сөтінетеді және ұлттық қауіпсіздікке төнген тікелей қатер болып табылады» [16].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың іргелі негіздері «Қазақстан – 2050» Стратегиясында, Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі дамудың Стратегиялық жоспарында, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі Стратегиясында, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған стратегиясында көрініс тапты.

«Мемлекет пен қоғам жемқорлыққа қарсы күресетін бір күш болуға тиіс. Жемқорлық – жай құқық бұзушылық емес. Ол мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді ұлатады және ұлттық қауіпсіздікке төнген тікелей қатер болып саналады. Біздің түпкі мақсатымыз – жемқорлықты құбылыс ретінде жою үшін жемқорлыққа қарсы заңнамаларды жетілдіру арқылы жемқорлықпен күресті қатты күшейтуіміз керек», – деп атап көрсетілген [16].

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді, әлемдік стандарттарға сай институттары мен тетіктерін құру бағытымен мақсатты және кезең-кезеңімен дамып келеді.

РЕЗЮМЕ

Проблемы образования тесно связаны с проблемами общественного развития. Важная роль в становлении личности отводится институту. Воспитание неприятия молодым поколением коррупции как явления, абсолютно несовместимого с

ценностями современного правового государства, – важнейшая задача института.

Problems of education are closely connected with the problems of social development. An important role in formation of the personality is due to the institute. Training of younger generation that corruption is an evil in modern legislative state is an important task of the of institute.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Аленчинов Ж.** Исторические предпосылки формирования коррупционного правосознания в Казахстане. // Фемид. №2. 2007. – С 11.
2. **Құттаяқов Ш.** Қазаннан қапқақ кетсе... Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы ой - толғамдар. – Астана: Елорда, 2000. – Б.14.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. 2003ж. 25 қыркүйек. – № 484. 41, 176, 193, 209,307-315-баптар.
4. **Мәмет С.** Сыбайлас жемқорлықпен күрес науқандық шаруа емес. //Егемен Қазақстан. - №135-136.2008. – Б. 2.
5. Қазақстан Республикасының «Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас Жемқорлыққа Қарсы конвенциясын ратификациялау туралы» 2008 ж. 4 мамырдағы №31– Заңы. //Егемен Қазақстан. – 2008ж. 6 мамырдағы №130-131.
6. Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бап. 1995 ж 30 тамыз //Алматы: Жеті жарғы, Б. 15.
7. Қазақстан Республикасы Президентінің «1999-2000 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің алғашқы мемлекеттік бағдарламасы туралы» 1998 ж. 7 желтоқсандағы №1696 Жарлығы. Күші жойылды - ҚР Президентінің 2006.01.09. №1696 Жарлығымен.
8. **Назарбаев Н.Ә.** Қазақстан – 2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Алматы: Білім, 2001. – Б. 96.
9. Өзгерістер мен толықтырулар енгізілген Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» 2007 ж. 21 шілдедегі №308 Заңы, 1 бап //Казахстанская правда. – 2007 ж. 27 шілдедегі №315.
10. Қазақстан Республикасы Президентінің «2001-2005 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік бағдарламасы туралы» 2001 жыл 5 қаңтардағы №534 Жарлығы. // ПҰАЖ-ы, 2001 ж.
11. Біріккен Ұлттар Ұйымының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы» Нью-Йорк, 2003 ж. 31 қазандағы Конвенциясы.
12. Қазақстан Республикасы Президентінің «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің 2006-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» 2005 ж. 23 желтоқсандағы №1686 Жарлығы. //Егемен Қазақстан. – 2005 ж. 30 желтоқсандағы № 292-295.
13. Қазақстан Республикасы Экономикалық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігінің (қаржы полициясының) Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының 2010 жылдың 30 желтоқсанындағы № 01-30.147 бұйрығымен бекітілген 2011-2015 жылдарға арналған стратегиялық жоспардың іске асыру туралы Жедел есебі Есеп кезеңі: 2012 жылдың қорытындысы <http://finpol.gov.kz>
14. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет-шілерінің ар-намыс кодексі туралы» 2005 ж. 3 мамырдағы №1567 Жарлығы. // Егемен Қазақстан. - 2005 ж. 5 мамырдағы № 94.
15. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы//іс. параграф.
16. «Қазақстан–2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» 14 желтоқсан, 2012 жыл. akorda.kz

SYNCRETISM OF THE RELIGIOUS OUTLOOK OF THE KAZAKHS OF THE STEPPE REGION

By Gulnaz RAZDYKOVA,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
of Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan

Introduction. The spread of Islam on the territory of modern Kazakhstan was a process that dragged on for several centuries. At first, Islam penetrated into the southern regions of Kazakhstan. By the end of the 10th c. Islam established itself among the settled population of Semirechye and the Syr Darya. Islam became the religion of the Turkic empire of the Karakhanids, which arose in Semirechye in the 10th century. The spread of Islam in the Middle Ages was slowed down by the Mongol conquest. However, in the conditions of Central Asia the Mongolian tribes assimilated with the local ethnic population, having lost their language and spiritual culture, including religion. Already the great-grandson of Chagatai, Mubarak Shah, who ruled a short time in 1266, was a Muslim. His successor, Berke Khan, also converted to Islam at the end of his life. He not only surrounded himself with theologians-theologians, but he helped to build mosques and madrassas. Gradually the Muslim dogma became dominant not only among the nomadic elite. According to contemporaries, in the second half of the XV century the population of Mogulistan was Muslim. In the spread of Islam in Mogulistan, the active role was played by Chaghataid Toghluk-Timur who soon, after his election as a khan in 1348, converted to Islam. Under Muhammad Khan, the majority of Mogul tribes became Muslims[1, p. 77-78].

Main part. During the Middle Ages, Islam progressed steadily to the nomadic steppe, capturing new ethnic groups. Strengthening the position of Islam among nomads is due, above all, to the influence of Central Asian states. Central Asia and Kazakhstan had long-standing close political, economic and cultural ties with the Front East. When, starting from the 7th-8th centuries, the East became the center of the Muslim world, the Central Asian states virtually had no choice: not to accept Islam meant opposing themselves to the military might of Muslim countries, putting their trade at risk with them. The nomadic steppe largely lived its own life, but it also had economic ties with the oases of Central Asia, which contributed to the penetration of Islam.

Another source of influence of Islam on the steppes' inhabitants was the Muslim states of the Volga region. Purposeful propaganda of Islam among nomads of Desht-and Kypchak began under the Golden Horde Khan Berke (1255-1266) and intensified under the Uzbek Khan (1312-1340). Preachers of Islam went to the steppe not only from the Volga region, Central Asia, Iran, Syria. A great contribution to the spread of Islam among the nomadic Kazakh population was made by the founder of the Sufi order, a native of Sayram Khoja, Ahmed Yasavi. He was a talented poet, and his dastans, preaching the greatness of God and the need for humility, played a huge role in spreading the Muslim worldview.

Muslims expressed the spiritual needs of the Kazakh society. According to the thought of the pre-revolutionary researcher S.Checherina, Islam attracted by external attributes: "by its washing, orderliness in worship, devout legends, external piety in manners and speeches" [2, p. 235-296].

Being "the northern outpost of Islamic civilization» (Tomilov, Seleznev 1994: 128), the Muslims of the Kazakhs had their own historical and ethnographic features. This specificity to a certain extent determined the spread of ideas about the Kazakhs as a people distant from the norms of Islam.

Tsarist officials, researchers who observed and described the life of the Kazakhs, usually emphasized that Islam was assimilated by the Kazakhs superficially, and noted their indifference. The Minister of Education enlightened the educational institutions of the Orenburg region, wrote to the Governor-General in December 1877: "The Kirghiz, although they call themselves Mohammedans, but in their private lives, religiously and civically and morally, they are not guided nor the Koran, nor the Shari'ah, nor any other rulings of the Mohammedan religion" [3, p. 48].

The Tsar's officer S.B.Broniewski believed: "Kirghiz-kaisaks, although they profess the law of Mohammed, but the essence of ignorance in it; Akhunov, Mulov and Khoja are kept in the volosts, but they have no mosques, no rites of faith, constantly sent"[4, p. 95]. In the late XIX century Cossack petty officer F. Usov wrote: "Although the entire Kyrgyz people consider themselves, and is officially recognized as professing Islam, the mass of Kirghiz is marked by profound indifference; all their concepts about deity and religion are limited to different beliefs, and in important cases of life (at birth, death, etc.) by some rituals, more pagan than Mohammedan" [5, p. 88].

The pre-revolutionary ethnographer N.Zeland came to the conclusion that "the Kirghiz consider themselves Sunni Muslims, but in general they are indifferent to dogmatic questions and are little acquainted with him. The main rituals, however, they perform, they perform prayer according to Muslim rules and keep great posts, too, however, not always accurately, the mullahs are in the steppe, but they are few and they are not literate" [6, p. 31-32].

According to K.Gubarev, Kazakhs "mullahs and akhuns do not have in their eyes the sanctity and infallibility that are attributed to these people by the Tatars" [7]. It was written in the «Notes on the Religion of the Kirghiz» that: "The Kirghiz differ religiously with complete indifference. The dogmatic side of the Mohammedan religion among the Kirghiz is very poorly developed: the most vague and vague concept of the supreme being who created the world (Allah) and his prophet Magomed. This indefinite concept of Allah and his prophet, assimilated during the initial adoption of the Mohammedan religion, was so frozen among the Kirghiz at the first stage, because perhaps the literacy is between them in the weakest degree: in the yurts of the rich Kirghiz, it is rare to find Alkoran " (Note on Kyrgyz religion: 1). "True religious belief in them is imperceptible," – is written in the article "Kirghiz" [8]. A.Levshin spoke about this feature. According to him, among the Kazakhs "some do not observe any rituals of religion" [9, p. 314]. M.Krasovsky wrote that "only

the hypocritical Kirghiz, having wealth, willingly perform Mohammedan rites for the sake of boredom." Further, he recognized that *"Mohammedanism, so close to the view of the ignorant Asiatic, so accessible to his lazy mind ... little by little, nevertheless spreads into the steppe, to the detriment of the possibility of penetrating the light of the Christian teaching"* [10, p. 452].

A deeper study of various sources makes it possible to question the view that Islam among the Kazakhs during this period was superficial. For example, Orientalist V.V.Radlov argued that the Kirghiz have for centuries been completely converted to Islam [11, p. 323].

Pre-revolutionary researcher R.Karutz, joining him, argued that the Kazakhs *"have the right to recognize themselves as strict Mohammedans. They shave their head, destroy the hair on the body, cut off the mustache, which should not cover the lips, and leave the rest of the beard untouched, pulling out the hair only on the chin; they arrange a door in the direction of Mecca, perform their prescribed prayers, and follow certain rules more strictly than I have seen elsewhere"* [7, p. 123]. The prominent Kazakh historian E.B. Bekmakhanov wrote: *"If the Kirghiz, as in the past, so still in the present century, are not so religiously outwardly, like the Tatars, this does not mean that they were not Mohammedans"* [13, p. 400].

The nomadic way of life did not create any special obstacles to the fulfillment of the Shariah regulations, the spread of enlightenment. Yurt could serve as a temple, a mobile school. According to Sh. Valikhanov, there was a mullah in each aul, the entire adult population observed a thirty-day uruza and five times prayer [14, p. 71-76].

As the study showed, in the late XIX - early XX centuries Kazakhs not only knew the basics of Muslim teaching and followed its instructions, but also taught their children in Muslim schools, visited mosques and therefore, they were Muslims without any reservations with a rather intense religious life supported by the activities of the Muslim clergy.

Scholar of the religion-researchers have shown that in Central Asia Islam is concentrated in everyday life, or rather, absorbed into it, and called it everyday Islam. Household Islam or people's Islam is Islam, strongly «diluted» by pre-Islamic beliefs. These are the customs and rules of behavior in everyday life, dictated by Islam, more precisely, the Sharia, who paints the «script» of a person's life from his birth to his burial and even sets the algorithm for his «afterlife». In ordinary consciousness, a Muslim is first and foremost one who lives precisely in this scenario. Proceeding from this, it can be considered that the religiosity of the population of Central Asia is expressed, mainly, in observance of the rules of everyday Islam. In this case, the observance of any single rule can serve as an indicator of religiosity. Restricted daily forms and rituals of Muslims, domestic Islam was characterized by a mixture in the popular consciousness of pre-Islamic and Islamic traditions. The ancient pagan beliefs and rituals with Muslims merged during the period of Islamization.

The remnants of archaic beliefs were especially strong in the life of the Kazakhs, and this, of course, could not but affect the emergence of everyday Islam. The peculiarities of the domestic way of life, especially the nomadic way of life, determined the originality of Islam among the Kazakhs. Nomadic way of life created incredible difficulties for religions, whose rituals were complicated and demanded the presence of various cult attributes. Islam, which arose on a similar nomadic socio-economic basis, was the most adapted to local conditions, so it organically entered the life of the population quite

organically. The fusion of «normative» Islam with a local ethnographic substrate led to the formation of a phenomenon that some studies call «steppe Islam,» or a version of Kazakh folk Islam.

In the XIX century, connecting with pre-Islamic beliefs, Islam was firmly established in Kazakhstan. In the "Proceedings of the Orenburg Scientific Archive Commission" it was noted: *"Islam is sweeping the broad wave in the Kirghiz steppe. At the same time, Muslim rituals and customs in many cases are mixed with the remnants of paganism"* [15, p. 34]. The preservation of pagan predilections among Kazakhs against the background of the spread of Islam is reported in the writings of many pre-revolutionary researchers.

Kazakhs paid much attention to the starry sky, they checked their plans and dreams with it. M. Shormanov left interesting information about how the Kazakhs gave a forecast about the upcoming changes in nature by means of the stars. He wrote: *"Wonderful stars from the Kirghiz: "urker" (pleiad), a group of stars in one place, which is hidden in May, and for 40 days it can not be seen; and after this time it goes to the east and moves to the south side of the milky way, called "kuszhol" (bird's way); when there is an urker, at that time there will certainly be rain and wind; if a lot of rain comes, it is good for the correction of livestock, and if there is little rain, then the grass turns yellow from heat and for cattle is not very favorable. After the departure of the urker, after 20 days, another constellation appears, called Taraz (scales), three stars in a row, according to the ascent there is also rain ..."* [16, p. 59].

The Kazakh people preserved the religious rites of their ancestors for a long time. In the XIX - early XX centuries the historical-ideological picture of the Steppe region was a complex interlacing of shamanistic religious views with an ever-increasing official Islamic ideology. The ethnographer A.T. Toleubaev wrote that by adapting their religion to ethnic culture, the official and unofficial Muslim clergy adopted many local cults, as a result of which the religious consciousness of the people acquired a syncretic, polystructural character [17, c 6].

The religiousness of the Kazakhs was distinguished by a bright syncretism, that is, by non-dissociation. Islam, denying pre-Islamic beliefs as false, at the same time absorbed them into themselves. In fact, such archaic cults as animism, magic, totemism, fetishism, shamanism entered Islam in a modified form. The same can be said about many folk traditions and rituals. In many cases it can be said that the oldest traditions were given a new life, as a result of the fact that they were sanctified by Islam as worthy of existence.

The idea of the ancient deity of Tengri gradually became identified with Allah. This phenomenon is noted by the historian F.T.Valeev: *"In the popular-spoken language, all groups of West Siberian Tatars retained the term "tengre" "in the meaning of" god ", " deity ". The terms "tangri" - "sky", "kok tangri" - "blue sky", "tangri-dai" - "god", "deity" are often found in the monuments of ancient Turkic writing. Almost always, along with the word "tengri", the Siberian Tatars, as well as many other Turkic-speaking peoples, use the word "hodai" ("kudai") also in the meaning of "god" [18, p. 197].*

The cult of the sun, moon, stars has survived in some rituals. Sh. Valikhanov wrote that secondary deities, *"and especially those who had images, for example, idols of the gods of the earth, were completely forgotten, probably because they were more persecuted when introducing Islam as idols so hated by Muslims"* [14, 70].

Thus, in the late XIX - early XX centuries the religious

outlook of the Kazakhs had two layers: the remainder of the ancient shamanistic religion and the element of the Muslim. Especially the repression of paganism was influenced by such active conductors of the Muslim religion as fanatical Tatars and Sarts. Orthodox Islam has become a typical feature of Kazakh religiosity. Book scholarship was in the background as compared to popular Islam.

The cult of fire was strongly developed in the life of the Kazakhs. This cult is understood, first of all, as attribution to the fire of supernatural properties, using it in magical rites. The fire, for example, manifested itself in the ancient rite of purification. It was also presented in the ritual of marriage. The bride entering the house of the new family had to bow to the hearth with fire. According to ancient beliefs, it was forbidden to step over fire, and also to attack the hearth and extinguish the fire with water. Fire drove out evil spirits, disease. In the performance of these rituals, people pronounced the name of Allah, turned to him prayer requests. Thus, for example, the informant Aitimova Matai claimed that the best way to expel evil spirits in a new house is the purification of fire with the help of the branch «arsha» (juniper), accompanied by the uttering of suras from the Koran.

In the veneration of the saints, one can see another facet of religious syncretism within the framework of popular Islam.

In the culture of the Kazakh society, an important place is occupied by such a spiritual and moral value as respect for the older generation, veneration of the deceased ancestors. The informant Yegeubai Raiynbekuly reported that the Kazakhs had a belief: if a deceased person does not make a funeral accompanied by festivities, he will have to starve and suffer, and the house of a son who has not fulfilled his duty towards his father will suffer illness and poverty. It was written in one of the articles of the journal "Proceedings of the Orenburg Scientific Archive Commission" (1905) that: *"The cult of ancestors was mixed here with the fervent imagination of a timid, inert and superstitious nomad. If some misfortune happens to Kirghiz, he says: "Arvak Urda", i.e. the spirit of the dead ancestors beats him"* [15, p. 34].

Every nomad's family worshiped the cult of their ancestor. In all difficult everyday situations, the Kazakhs turned to "Aruah" - the spirits of their ancestors and at the same time, according to the informer Rashida Ilyasova, they said: «Aruahs, hold my hand and support under my armies», «Eli razmai, tiri baiymaidy» (« will be satisfied, the living will not get rich »).

The Kazakhs treated the graves respectfully. They repented at the graves, they swore an oath. If a traveler found a night in the steppe, the custom recommended him to spend the night near the grave, because he could feel protected from violence here. With the spread of Islam, the custom to stop and to read a prayer while passing a Muslim cemetery appeared among the Kazakhs. Gradually, the cult of ancestors received an Islamized shell.

One of the characteristic features of the existence of Islam in Kazakhstan is the presence in this region of a huge number of holy places (mazars), directly related myths, rituals, pilgrimages to them. However, in some regions, ignorance of prayers from the Koran in the Kazakh environment is still allowed to tie up pieces of white matter to the grave. Also sacred stones, trees, springs are worshiped. Not always the Muslim form of veneration of the saints was needed in order to preserve the old religious traditions in Islam. Sometimes they

could continue to exist in popular beliefs and without connection with Islam. They are manifested, for example, in the cult of sacred trees. Religious veneration of sacred trees has been preserved among the Kazakhs from time immemorial, as, indeed, other objects that stood out against the background of a monotonous steppe landscape. Sh.Valikhanov writes: *"All unusual phenomena of nature are considered sacred places consecrated by the stay of auliye (Mohammedan (holy))"* [19, p. 208-215]. A local historian, member of the Semipalatinsk sub-department of IRGO N.Konshin wrote: *"by Bukeykhanov, the Kirghiz call the saints (aulie) all for some reason conspicuous, all outstanding in the steppe, whether it is a mountain of a particularly bizarre form, a cave, a stone, even a tree"*. [22, p. 26].

Chagibay Tasybayev, Kazakh from Bayanaul, who lived at the end of the XIX century, said that *"In Bayanaul sick and just poor Kirghiz, and mostly childless women go to pray on Aulie-tas. They usually arrive in the evening, and spend the night in a cave, or somewhere near. The rich slaughter the ram and cook it, laying a fire at the entrance to the cave. Meat is cooked by all means in the cauldron in the water from the cave; from there they take water for ablution, drink it and especially pour on it the sick parts of the body. This water has healing properties"* [20, p. 25].

The outstanding educator of the Kazakh people Sh. Valikhanov in the article «Traces of shamanism in the Kirghiz» wrote: *"All writers about the Kirghiz say that the Kirghiz are Mohammedans, but they keep shamanistic rites or that they mix Muslim rituals with shamanic superstition. This is true ... All shamanistic rites, concepts, legends, so closely connected with everyday life nomadic, were preserved by the Kirghiz in perfect integrity ..."* [14, p. 48-70].

The pre-revolutionary historian A.Levshin, on the basis of his observations, distinguished several types of sorcerers and fortunetellers. *"The most numerous of them are called jaurunchi, or yaurunchi. They wonder at mutton bones, which are first cleaned of meat, then put into the fire and burn until they burn and crack. In the cracks thus produced, they see everything in the world, they tell the past and foreshadow the future. Dzhulduzchi are astrologers, predicting and guessing on the stars in which they live spirits they know"* [9, p. 317]. The well-known ethnographer A.Kharuzin singles out another type of fortuneteller - *"ramchi (soothsayers), which predict by the color of the flame, which burns the lamb thrown into the fire"* [26, p. 94].

A.Levshin writes the following about them: *"All the more fun and scary bucks, very similar to the Siberian shamans. The bucks, which I happened to see, entered the carriage by the most silent step, with downcast eyes, an important face, and in rags. Taking the kobyz into his hands, he began to play, began to sing and began to rock softly. He fought like a furious Throwing the kobyz, jumped up, shook his head, began to scream in a shrill voice and call the spirits. Finally, exhausted, he fell silent like a dead man. After a few minutes, having risen, he read the prayer and began to predict, based on the vision that he had then"* [9, p. 317].

In close connection with the profession of bucks was the activity of the duan. «The original activity of the duan was aimed at the benefit of the neighbor. They marched with a spiritual purpose and helped, in word and deed, the poor and orphans. The founder of the Order of the Duan was Shaikhi-Burkhi, whom the Kazakh duans considered their patron.

In the countryside, the duan are found before the

70 s of the 20 th century. This is evidenced by field ethnographic and archival materials, in which the names of some of the so-called «wandering mullahs» or duans in Pavlodar and Semipalatinsk Priirtyshye are preserved - these are Beysembayev Akau, Bakirov Gabbas, Isaev Shayakhmet, Tokmaldinov Tleubai, Toporbaev Altynbek and others (ZDNI EKR).

Conclusion. Thus, extensive study of sources proves the illegitimacy of the judgment about the indifference of the Kazakhs to Islam. The nomadic way of life was not an obstacle to the spread of Islam among the Kazakhs. In place of paganism with numerous gods, Islam came with monotheism and simple ritual ceremonies. Adaptation of Islam was manifested even in the fact that in the steppe conditions, where there was a deficit of water, it was allowed to wash with sand. Islam took root in the minds of the Kazakhs. In the late XIX - early XX centuries there was a rather intense religious life, observing the rules of everyday Islam in the Steppe region.

ТҮЙІН

Мақалада Дала өлкесінің исламды жаңғырту контекстіндегі тарихы сипатталады. Бұл зерттеуге XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиеттер мен XX ғасырдың басындағы революцияға дейінгі әдебиеттер негіз болған. Қазіргі Қазақстан аумағына ислам бірнеше ғасырлар бойы таралған. Мақалада сипатталғандай, басында Ислам Қазақстанның оңтүстік аймақтарына енген. X ғасырдың соңына қарай бұл дін Жетісу мен Сырдарияны қоныстанған халықтар арасында таралған. Ал оныншы ғасырда Жетісуда пайда болған Қарахандықтардың түркі империясының діні болды. Орта ғасырларда Исламның таралуы моңғол жаулап алуымен баяулады.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается в целом об истории Степного края в контексте модернизации ислама. В данной исследовательской работе представлены различные источники и литература, в том числе литература второй половины XIX века и дореволюционная литература начала XX-го века. В новом этнографическом материале, природе ислама, на казахском языке можно представить широкий спектр историй. Распространение ислама на территории современного Казахстана было процессом, затянувшимся на несколько столетий. Как описывается в статье, в начале мусульманство проникло в южные районы Казахстана. Уже к концу X в. ислам утвердился среди оседлого населения Семиречья и на Сырдарье. Ислам стал религией

тюркской империи Караханидов, возникшей в Семиречье в X веке. Распространение ислама на территории современного Казахстана было процессом, затянувшимся на несколько столетий.

REFERENCES

1. **V.V.Bartold.** Essay on the history of the Semirechie // Works. - T. 2. - Part 1.
2. **Checherina S.** How did the cause of enlightenment of Oriental aliens begin? // Izvestiya po narodnogo obrazovaniya. - St. Petersburg, 1907. - P. 235-296.
3. Cental State Archive (CSA) of the RK. - F. 369. - O. 1. - D. 2040a. - L. 48.
4. **S.B.Bronevsky.** Notes of Major-General Bronevsky on Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde // 5. Statistical Description of the Siberian Cossack Army / Comp. F. Usov. - St. Petersburg., 1879.
6. **N. Zeeland.** Kirghiz: Ethnological essay // Notes of the West Siberian Department of the IRGO. - 1885. - Prince. 7. - Issue. 2.
7. **K.Gubarev.** Kirghiz Steppe / Contemporary. - 1864. - № 6.
8. Kirghiz // Notes of the West Siberian Department of the IRGO. - 1886. - Prince. 7. - Issue. 2.
9. **A.I.Levshin.** Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak, hordes and steppes / Under the general. Ed. by acad. M.K. Kozybayev. - Almaty: Sanat, 1996.
10. **M.Krasovsky.** Area of the Siberian Kirghiz ... - P. 452.
11. **V.V.Radlov.** From Siberia: pages from the diary. - M., 1989. - P. 323.
12. **R.Karuts.** Among the Kirghiz and Turkmens in Mangyshlak. - St. Petersburg, 1810.-715 p.
13. **E.B.Bekmakhanov.** Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century. - Alma-Ata, 1992. - 400 p.
14. **Ch.Ch.Valikhanov.** Traces of shamanism among the Kirghiz // Collected. Works: 5 t. - Alma-Ata: Science, 1985. - T. 4. - P. 48-70.
15. **L.A.Slovohotov.** People's Court of customary law of the Kirghiz of the Little Horde // Proceedings of the Orenburg Scientific Archive Commission. - Issue 15. - Orenburg: Turgai regional printing house, 1905.
16. **M.Shormanov.** Kazakh folk customs. - Pavlodar: ECO LLP, 2005. -250 s.
17. **A.T.Toleubaev.** Relics of pre-Islamic beliefs in the family rites of Kazakhs (XIX - early XX centuries). - Alma-Ata: Halym, 1972. - P. 6.
18. **F.T.Valeev.** West Siberian Tatars in the second half of the XIX - early XX centuries (historical and ethnographic essays). - Kazan: The Tatar book. Publishing House, 1980. - p. 197.
19. **Ch.Ch.Valikhanov.** About Islam in the steppe // Collected. Works: tome 5. - Alma-Ata: Science, 1985. - T. 4. - P. 71-76.
20. **N.Konshin.** From Pavlodar to Karkaralinsk. Track sketches // The Memory Book of the Semipalatinsk region. - Semipalatinsk, 1901. - P. 26.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен **ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының** іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы

2-3 жылдағы жетістіктері туралы **0.5–1 беттік мәлімет**, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының **2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.**

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

АТЫРАУ ӨңІРІНДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕР

Динара ХАМИДУЛЛИНА,
PhD доктор,
Мөлдір МАҚЖАНОВА, магистрант,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтап, есепке алып, қорғап, сақтау және насихаттау мақсатында көптеген іс-шаралар жасады. Оның ішінде, тарих және мәдениет ескерткіштерінің жай-күйіне мониторинг жүргізу, олардың қорғау аймақтарын белгілеу, жаңадан ескерткіштер анықтау бағытында ұйымдастырылған экспедициялар және тарихи-мәдени мұраларды насихаттау жұмыстары да бар.

Облыс аумағындағы жаңа тарихи-мәдени мұра нысандарды анықтау мен оларды есепке алу – инспекцияның басты жұмысы. Мекеме мамандары жыл сайын тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтау мақсатында экспедициялар ұйымдастырады. Мұндай экспедициялар бұрын зерттелмеген аумақтарға жүргізіледі. Олар:

- өлкенің Батыс Қазақстан, Ақтөбе және Маңғыстау облыстарымен шекаралас жатқан аумақтарынан жаңадан тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтау бағытында ұйымдастырылған экспедиция;

- Бөкей мен Жәңгір хандардың есіміне және Бөкей Ордасына қатысты тарихи орындарды іздеу және анықтау мақсатында далалық зерттеу экспедиция;

- облыс аумағынан жаңадан тарихи-мәдени мұра нысандары саналатын археологиялық ескерткіштерді (қорғандар) анықтау бағытында далалық ғылыми-зерттеу экспедициясы;

- өлкеміздің оңтүстік-шығыс аумағындағы Доңызтау, Желтау таулы аумақтарына жүргізілген экспедиция және т.б.

Осындай зерттеу экспедициялары нәтижесінде 2016 жылы 106 (143 нысан) нысан, 2017 жылы 71 нысан анықталып, есепке алынды. Нәтижесінде, қазіргі таңда облыстағы тарихи-мәдени мұра нысандарын алдын-ала есепке алу тізіміндегі нысандардың жалпы саны 675-ке (1156 нысан) жетті (196 ансамбль, 318 археология, 161 қала құрылысы және сәулет). Одан басқа Республикалық 4 және жергілікті дәрежедегі 313 тарих және мәдениет ескерткіштері мемлекеттік тізімге енгізілді. Сонда, барлығын қосқанда облыс бойынша барлығы 992 (1681 нысан) ескерткіш (255 ансамбль, 491 археология, 246 қала құрылысы және сәулет) есепке алынды [1].

Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімінде тұрған Қайнар, Ақмешіт және Ұшқан ата ансамбльдерін толық құжаттау бағытында да жұмыстар атқарылды. Соның нәтижесінде, Қайнар қорымынан 586 нысан, Ақмешіт қорымынан 36 нысан және Ұшқан ата қорымынан 75 нысанның сызбалары сызылып, құжаттары жасақталды.

Инспекция тарих және мәдениет ескерткіштерінің сақталуын қамтамасыз ету мақсатында Атырау облысындағы жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне қорғау тақталарын орнатып (2016 жы-

лы – 63, 2017 жылы – 40), соңғы екі жылда облыс аумағындағы 11 ескерткіштің қорғау аймағын анықтау жұмыстарын жүргізді. Облыстағы тарихи-мәдени мұра нысандарына аэрофототүсірілімдер жасап, олардың жай-күйіне мониторинг жүргізді.

Атырау қаласы Жұмыскер кентіндегі Ұлы Отан соғысында қаза болған жауынгерлерге арналған обелискідегі боздақтар есімінің қате жазылғанына байланысты, оны қайтадан қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Тарих және мәдениет ескерткіштерін жандандыру мақсатында меншік иелері тарапынан Жылыой ауданындағы Дүйсеке мешітіне және Атырау қаласындағы Орал мейрамханасы ғимаратына реставрация жұмыстары жүргізілді.

Мекеменің жылдық жоспарына сәйкес өткен жылы «Құлпытастар – Атырау көшпелілерінің тарихы мен мәдениетінің дереккөзі» сериясымен кітаптар шығару үшін араб эпиграфикасымен жазылған құлпытастарды арнайы оқу және зерттеу мақсатында мекеме мамандары Махамбет, Индер аудандарында далалық іссапарда болды. Іссапар барысында Махамбет ауданындағы Алтын қорымындағы 75 құлпытас, Индер ауданындағы Дөрі қорымындағы 49 құлпытас зерттелді [2].

Сонымен бірге Батыс Қазақстан облысының Орал қаласының мұрағат қорынан Алашордаға қатысты Атырау жеріндегі тарихи орындар туралы деректер іздестірілді. Атырау жеріндегі Бөкей Ордасына қатысты тарихи-мәдени орындар туралы деректерді іздестіру және көшірмелерін алу мақсатында Алматы қаласындағы орталық мемлекеттік архив пен ұлттық кітапханада археографиялық ізденіс жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ, Атырау облысының аумағындағы тарихи-мәдени мұра нысандарының тарихына қатысты (ақпараттық, фотосуреттік, иллюстрациялық және картографиялық материалдарды) деректерді іздестіру және анықтау мақсатында Алматы қаласының ғылыми ұйымдарының қорларына тарихи-архивтік, тарихи-библиографиялық зерттеу жұмыстары ұйымдастырылды.

Ортағасырлық Сарайшық қалашығына және Ақтөбе-Лаэти қалашығына Атырау облысының музейінің ұйымдастыруымен археологиялық қазба жұмыстары жүрді. Х.Досмұхамедов университетінен М.Қасеновтің жетекшілігімен Қызылқоға ауданындағы Қарабау 3 қорғанына қазба жұмыстары жүргізілді.

Өткен жылы атқарылған жұмыстар туралы «Ескерткіш – ел мұрасы» атты фотокөрмесі мен «Тарихи-мәдени мұра нысандарын қорғаудың өзекті мәселелері» тақырыбында семинар-кеңес ұйымдастырылып, облыстағы тарих және мәдениет ескерткіштері мен тарихи-мәдени мұра нысандарының сақталуын, зерттелуін және насихатталуын талқылау мақсатында «Атырау даласының тарихи-мәдени мұрасын сақтау ісі» тақырыбында дөңгелек үстел өткізілді. Шара аясында инспекция тарапынан шығарылған Қазақ хандығының 550 жылдығына орай жарық көрген Алтын Орда мен Ноғай Ордасының бас қаласы, Қазақ

хандығының астанасы болған Сарайшық қалашығына қатысты XIV-XX ғасырдың 80-жылдарына дейін жазылған деректер жинақталған «Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайчик – наследие предков» кітабының тұсаукесер рәсімі өткізілді [3].

Сондай-ақ, мекеме басшысы М.Кипиев Атырау өңірінің тарихи-мәдени мұрасына қатысты деректер іздестіру үшін Ресей Федерациясының Санкт-Петербург қаласындағы архивтеріне барған. Соның нәтижесінде «История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.)» атты деректер жинағының 5 томдық басылымы дайындалып, жарық көрді. Бұған дейін 4 томдық тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы басылымға шығарылған еді.

2017 жылы «Атырау даласының тарихи-мәдени мұрасы» атты кітап-альбом мен «Атырау қазақтарының эпиграфикалық ескерткіштері» жарық көрген болатын [4].

Елбасымыздың бастамасымен басталған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында Атырау облысы әкімінің орынбасары Ә.Нәутиевпен «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын Атырау облысы бойынша жүзеге асыру жөніндегі облыстық жұмыс тобының құрамы бекітілді. Бағдарлама аясында, өлкенің киелі жерлері саналатын қасиетті орындарын зерттеу және насихаттау бағытында көптеген шаралар жоспарланды.

Қазіргі таңда 7 киелі орын саналатын нысандар республикалық маңызы бар макронысандар тізіміне енгізілді. Олар: Сарайшық қалашығы, 1836–1838 жылдардағы көтеріліс басшысы, ақын Махамбет Өтемісовтің жерленген орны, Ақмешіт, Ұшқан ата қорымы, Иманқара кешені, Аралтөбе қорғаны және Құлшан ата жер асты мешіті. Сонымен қатар, жергілікті маңызы бар киелі жерлер тізіміне енгізу үшін 40-қа жуық қасиетті орындар тізбесі ұсынылған болатын [5].

Өлкеміздегі киелі жерлерді насихаттау мақсатында «Атырау облысының киелі жерлері» тақырыбында қазақ және орыс тілдерінде ашықхат (открытка) шығарылды.

Міне, осындай жұмыстармен қатар тарих және мәдениет ескерткіштері мен киелі жерлерді жандандыру, сақтау және насихаттау бағытында көптеген іс-шараларды жүзеге асыру жоспарлануда.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы об охране историко-культурных памятников, о выявление ранее неизвестных памятников старины, их пропаганда, реставрации и использование историко-культурного наследия Атырауской области в рамках программы «Рухани жаңғыру».

Ключевые слова: Атырау, археология, некрополь, священные места, охрана.

The article deals with work carried out by the Atyrau region state inspection for the protection, restoration and use of historical and cultural heritage, as the part of the programme «Rukhani zhangyru», exploring and promoting sacred places of our area and discovering neohistorical-cultural heritage sites in the region.

Keykords: Atyrau, archeology, burial place, sacred place, preservation.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының 2016-2017 жылдардағы ғылыми есебі.

2. Атырау қазақтарының эпиграфикалық ескерткіштері: Ақмешіт, Алтын, Дәрі, Ұшқан ата қорымдары. Том I. – Атырау: «Ағатай» ЖК, 2017. -152 б.

Эпиграфические памятники атырауских казахов: Некрополи Акмечеть, Алтын, Дари, Ушкан ата. Т. I. – Атырау: ИП «Ағатай», 2017. -152 с.

3. Отчет археологической экспедиции (рук. З. Самашев) Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. 1990.; Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции (рук. З. Самашев) Института им. А. Маргулана. 1991. Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры.

4. Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант. 2017. – 496 б.

Сакральные нысаны Казахстана общенационального значения. - Астана: Фолиант, 2017. – 496 с.

The Kazakhstan sacred objects of whole national importance. – Astana: Foliant. 2017. – 496.

5. «Ескерткіштер паспорттары» Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының архиві.

ПРЕЗИДЕНТСКАЯ ПРОГРАММА «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

– это новый этап в историческом развитии современного Казахстана

Керимсал ЖУБАТКАНОВ,
кандидат исторических наук, доцент
Казахско-Русского Международного Университета

В своем фундаментальном труде «Эра независимости» Елбасы пишет, что «вслед за конституционной реформой и Посланием был поставлен вопрос о модернизации общественного сознания. Программа, получившая звучное имя «Рухани жаңғыру», задумывалась мной давно. Своими размышлениями я поделился в развернутой статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», опубликованной 12 апреля 2017 года».

Центральной и основополагающей мыслью этой программной статьи являлось то, что «начатые в суверенном Казахстане процессы политической и экономической модернизации должны сопровождаться опережающей модернизацией общественного

сознания, которая станет их сердцевинной».

Главным условием этой модернизации, как пишет наш Лидер: это – есть сохранение своей культуры, собственного национального кода. «Именно поэтому новая модернизация – это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа. Кроме того, важнейшая миссия духовной модернизации заключается в примирении различных полюсов национального сознания».

Президентская программа «Рухани жаңғыру» состоит из двух компонентов – концептуального и практического. «В концептуальном разделе программы «Рухани жаңғыру» – «О национальном сознании в XXI веке» – раскрыты шесть направ-

лений модернизации сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца. Первое – конкурентоспособность. Чтобы стать конкурентоспособными, казахстанцам необходимо обладать набором качеств, жизненно важных в XXI веке. Это прежде всего компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость. Второе – прагматизм, что означает ориентацию на конкретные и реалистичные цели, умение жить рационально, ставить во главу угла образование, здоровый образ жизни и профессиональный успех. Это надежный противовес несбыточным прожектерским идеологиям, популизму и показной расточительности. Третье – национальная идентичность. Модернизация сознания предполагает сохранение и укрепление национального духа. Однако, чтобы двигаться вперед, нужно отказаться от тех элементов прошлого, которые не дают развиваться нашей нации. Четвертое – культ знания. Образование – фундаментальный фактор успеха, национальный приоритет номер один. Новая технологическая революция требует высокообразованных людей, способных быстро адаптироваться и гибко менять профессию. Пятое – эволюционное, а не революционное развитие. История XX века подтверждает, что только эволюционное развитие дает нации шанс на процветание. Кроме того, эволюционное развитие как принцип должно быть ориентиром и на личностном уровне. Шестое – открытость сознания, то есть понимание происходящего в мире; готовность к переменам, которые несет новый технологический уклад; способность учиться у других, перенимать лучший опыт. Важным инструментом и условием открытого сознания становится массовое, в идеальном варианте – всеобщее знание английского языка.

В своей статье Елбасы предлагает всем казахстанцам вместе сделать шаг навстречу светлому будущему Казахстана, изменив свое общественное сознание, превратившись в единую нацию – народ сильных, ответственных и современных людей.

Во втором разделе программной статьи «Повестка дня на ближайшие годы» Президентом Казахстана был инициирован ряд больших практических проектов, которые охватывают все ключевые сферы общественного сознания казахстанского общества. «В-первых, поэтапный переход казахского языка на латинскую графику, что имеет свою глубокую логику и взаимосвязан с особенностями технологической, коммуникативной среды и научно-образовательного процесса в XXI веке. Во-вторых, проект «Новое гуманитарное знание». 100 новых учебников на казахском языке» по общественным и гуманитарным наукам, который качественно поднимет уровень подготовки студентов, сделает их главными проводниками модернизации сознания. В-третьих, проект «Туған жер», который предполагает серьезную краеведческую работу, изучение региональной истории, восстановление культурно-исторических памятников местного масштаба, разные формы поддержки малой родины. В-четвертых, «Сакральная география Казахстана». Этот проект позволит надежно закрепить в сознании народа духовные святыни, образующие каркас национальной идентичности, и создаст защитный барьер для чуждых идеологических влияний. В-пятых, проект «Современная казахстанская культура в глобальном мире», предполагающий продвижение отечественной культуры на языках ООН, особенно важен, поскольку

конкурентоспособность в современном мире – это еще и конкурентоспособность культур. В-шестых, проект «100 новых лиц Казахстана», рассказывающий конкретные истории современников, которые добились больших успехов за годы независимости. Это будут образцы для подражания, примеры трезвого и объективного взгляда на жизнь. Казахстанцы должны знать тех, кто составляет золотой фонд нации».

В перспективе до 2050 года духовная модернизация сформирует новое поколение казахстанцев. Свою программную статью «Рухани жаңғыру» я закончил словами о том, как важно, чтобы казахстанцы, особенно молодое поколение, понимали ценность модернизации. Убежден, что в новой реальности внутреннее стремление к обновлению – это ключевой принцип нашего развития. Чтобы выжить, надо измениться. Тот, кто не сделает этого, будет занесен тяжелым песком истории. Программа «Рухани жаңғыру» придает цельность и системность всей стратегии модернизации Казахстана».

Реализация Президентской программы «Рухани жаңғыру» началась незамедлительно. В своей книге Президент пишет: «19 апреля 2017 года, через пять дней после публикации статьи, была создана Национальная комиссия по модернизации общественного сознания при Президенте под председательством руководителя Администрации Президента А.Джаксыбекова. В нее вошли общественные деятели, ученые, писатели, представители государственной власти. В воспитании конкурентоспособной и всесторонне развитой личности центральная роль отводится Ассамблее народа Казахстана, перед которой открываются большие возможности в рамках просветительских проектов. На XXV сессии, состоявшейся 26 апреля 2017 года, я призвал представителей бизнеса, творческой и научной интеллигенции принять участие в краеведческом проекте «Туған жер» и направить усилия на поддержку земляков в аулах и селах. Также мной было подчеркнуто, что в процесс формирования общественного сознания, отвечающего запросам современности, должны быть вовлечены все – государство и гражданское общество, образование и социальная сфера, частный бизнес и масс-медиа».

Наше молодое независимое государство всегда держит твердо руку на пульсе межэтнических и межконфессиональных процессов. Созданная Елбасы Ассамблея народа Казахстана, все государственные органы Республики Казахстан всегда ведут повседневную, кропотливую работу над укреплением национального единства. Национальная комиссия сразу же развернула интенсивную работу. Были созданы экспертные рабочие группы, запущена работа проектных офисов в центре и регионах.

Уже к сентябрю 2017 года в рамках программы «Рухани жаңғыру» было проработано более 1,1 тысячи проектов, предложенных министерствами и акиматами, началась их практическая реализация. 11 сентября того же года на парламентских слушаниях был представлен новый стандарт алфавита государственного языка на латинской графике. Определен начальный пул учебников по гуманитарным дисциплинам, переводом которых занялось созданное Национальное бюро переводов. В начале мая 2018 года были презентованы первые 18 переведенных учебников мирового уровня, которые были переведены с английского языка на государственный, казахский. Учебный процесс как в школе, так и в вузе невозможен без добротных, соответствующих всем требованиям современного обучения,

учебникам. Ведь именно благодаря им школьники и студенты закрепляют те теоретические знания, которые им дают в ходе урока или лекции преподаватели, а затем эти знания находят свое и практическое применение. Всем прекрасно известно, что взлет школьного и высшего образования в 1930-1960 годы в СССР был возможен благодаря появлению добротных, современных, толковых учебников для советских школьников и студентов. И именно в это время СССР сумел добиться огромных успехов в космосе, атомной энергетике и т.д. Думается, что необходимо готовить профессиональные кадры специалистов-переводчиков, которые могли квалифицированно, профессионально переводить любую научную, техническую и прочую информацию как в виде учебников, так и в виде самых современных литературных романов и т.д. Что постепенно, приведет к всестороннему, соответствующую современным реалиям развитию казахскоязычного научного, информационного, технического пространства. На наш взгляд, нужно открывать такие факультеты и специальности по подготовке таких кадров в наших вузах.

«В рамках «Сакральной географии Казахстана» отобрано 100 объектов республиканского значения и более 500 региональных. По проекту «Современ-

ная казахстанская культура в глобальном мире» составлены шорт-листы лучших произведений литературы, театра, кино, музыки и хореографии. Поступило более 1,5 тысячи заявок в проект «100 новых лиц Казахстана», из которых формируются группы для открытого голосования. Особенно активная работа в регионах развернулась по проекту «Туған жер», культивирующему не только общенациональный патриотизм, но и любовь к малой родине. В конце сентября 2017 года в Актобе прошел Республиканский форум земляков, собравший из 20 стран мира тех, кто готов внести реальный вклад в развитие родного края. И такие успешные земляки есть в каждом регионе нашей страны. Все предлагаемые проекты изначально задумывались так, чтобы дать старт модернизационному процессу и активировать обновление менталитета будущих поколений. Таким образом, в стране полномасштабно развернулись три процесса обновления государства и общества, знаменующих собой начало Третьей модернизации в период глобальных испытаний. Казахстан вступил в новый исторический период своего развития», – такой вывод делает наш Глава государства в своей фундаментальной работе «Эра независимости».

"НҰР ОТАН" ПАРТИЯСЫ ӘУЕЗОВ АУДАНДЫҚ ФИЛИАЛЫНДА

СОВМЕСТНОЕ ЗАСЕДАНИЕ КПК И ОСПК С ДИРЕКТОРАМИ ШКОЛ

Вступительным словом выступила первый заместитель АФП «Нұр Отан» Ордабаева Н.А. Помимо основных вопросов повестки дня по улучшению качества работы председателей ППО и своевременной оплате членских взносов первичными партийными организациями, был затронут вопрос о поступающих заявлениях и жалоб от жителей района. Мною в продолжение данной темы были приведены несколько жалоб, которые поступали в течение 2014-2017 года в филиал партии и не потеряли актуальность до сегодняшнего дня.

Анализ поступивших заявлений и обращений жителей района в период с 2014 по 2017 годы показывают следующее содержание:

- в некоторых школах с родителей берут денежные средства на всякие школьные фонды, ремонта классов и т.д. и т.п.

- некорректное поведение некоторых директоров школ из-за требования исполнений поручений, выходящих за рамки служебных обязанностей преподавательского состава;

- за отсутствием контроля со стороны директоров школ и попустительства классных руководителей.

Соответственно во всех этих случаях филиалом партии «Нұр Отан» Ауэзовского района направлялись члены партии как от Комиссии партийного контроля (далее КПК), так и от Общественного Совета по противодействию коррупции (далее ОСПК) для выяснений возникших ситуаций и своевременного принятия мер по недопущению данных нарушений.

На местах членами партии разъяснялись как Заявителям, так и руководству школ о нарушении следующих Законов и нормативно-правовых актов как:

1. Приказ Министра образования и науки РК от 23.12.2011 г. №562 «О запрете сбора денежных средств с родителей обучающихся и воспитанников».

2. И о статье 61 Закона «Об образовании», которая определяет перечень источников финансирования школ.

3. Некоторым руководителям школ еще раз доводили Указ Президента от 03.05.2005 г. за № 1567 «О Кодексе чести государственных служащих РК». Таким образом, все претензии, предъявляемые в заявлениях, после проведения собраний со всеми сторонами, разбирательств и других профилактических и консультативных мер решались на местах.

Как сообщил председатель ОСПК Балгинбаев С.С. с начало наступившего года членами ОСПК будут проведены лекции во всех школах и образовательных учреждений по Программе противодействия коррупции на 2015-2025 годы партии «Нұр Отан».

**Заместитель председателя
Комиссии партийного контроля
Ауэзовского филиала партии «Нұр Отан»
Бауыржан ЧУКУМОВ.**

САБАҚТА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Інкәр КАТАПОВА,
Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік
университеті тарих мамандығының магистранты

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабының 9-тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде қашықтан оқыту, ақпараттық коммуникациялық технологияларды енгізу және интербелсенді әдістерді тиімді пайдалану міндеті қойылған.

Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру мұғалімдерден өз мінез-құлықтарын, ұстанымдарын, мүмкіндіктерін түрлендіруді талап етеді.

Елбасы Н.Назарбаевтың *«Болашақтың іргесін бірге қалаймыз»* атты Қазақстан халқына Жолдауында: *«Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Бүгінде мектептерді компьютерлендіру толықтай аяқталды. Орта білім берудің 12 жылдық моделі енгізілуде. «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс»*, – делінген.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламада «E-learning» электронды оқыту жүйесі бойынша білім беру сапасын және басқару тиімділігін арттыру үшін оқу үдерісін автоматтандыру, педагогтар мен оқушыларды ең жақсы білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету мақсаты атап көрсетілді [1].

Тарих пәнінде интербелсенді әдістерді қолдану пәнді оқытуда оқушыға тарихи термин, даталарды терең меңгертіп қоймай, оқушының ойын дамытып, эмоциясына, сезіміне қозғау салады. Өзіне қажетті мазмұн мен мәліметті ақпарат көзінен таңдап өз бетінше ойланып, шешім қабылдауға дағдыланады. Сондай-ақ сабақ өтуде интербелсенді әдісті қолдану сабақ тиімділігін арттырады.

Білім беру саласында қазіргі таңда түрлі-түрлі әдіс-тәсілдер баршылық. Солардың бірі – интербелсенді әдіс. Бұл әдіс қазіргі таңда кең дәрежеде пайдаланылып келеді. Интербелсенді әдісті жүзеге асыру үшін жаңа технологиялардың маңызы жоғары.

Интербелсенді оқыту – білім беру үдерісіне қатысушылардың өзара әрекетінің диалогтық формасына негізделген таным тәсілі. Оның барысында білім алушылардың бірлескен әрекет дағдылары қалыптасады. Интербелсенді оқыту – білім беру үдерісінің соңғы мақсаты мен негізгі мазмұнын сақтайды.

Интербелсенді оқытуды жұптық жұмыстан бастаған жөн. Жұптық жұмыс – ынтымақтастық пен өзара көмек үшін таптырмас форма. Жұпта оқушылар бірін-бірі тексере алады, жаңа материалды бекіте, өтілген материалды қайталай алады. **Қазақ тілі сабақтарында** төмендегі тапсырмалардың

түрлерін пайдалануға болады: Ауызша жұмыс.

1. «Интервью-таныстық» ойынын 3-сыныптағы алғашқы сабақтардың бірінде өткізген дұрыс. Әр оқушы өзінің парта бойынша көршісімен әңгімелеседі, содан соң ол жайлы бүкіл сыныпқа айтып береді (немен айналысқанды жақсы көреді, нені оқығанды жақсы көреді). Ойын сыныптың портретін жасауға, оқушылардың коммуникативтік біліктерінің қалыптасу деңгейінің бастапқы диагностикасын өткізуге көмектеседі. 2. Ережені өзара тексеруді жүзеге асыру (ауызша сұрау). Оқушы парта бойынша көршісіне ережені айтып береді, мысал келтіреді, оларды түсіндіреді. Содан соң оқушылар рөлдерін алмастырады, бірін-бірі бағалайды. Мұғалім кез келген жұптан сұрай алады. **Жазбаша жұмыс** 1. *«Көршіге арналған сөздік диктант»*. Үйде балалар өткен ережеге сәйкес сөздік диктант құрастырады (жекелеген карточкаға). Жоғарғы жағына *«Құрастырған...»* деп, аты-жөнін жазады. Содан соң оқушылар сабақта карточка алмасады, тапсырманы орындайды, төменге *«Орындаған...»* деп, аты-жөнін жазады. Күні бұрын мұғалім қанша сөз болуы керек екенін айтады. 2. Балаларға үйде орындау үшін шығармашылық сипаттағы тапсырма беріледі (эссе, шығарма, ертегі жазу). 3. Сабақтың басында немесе аяғында сөздік диктанттарды, үйге берілген жаттығуларды өзара тексеруді ұйымдастыруға болады. Сабақтың алғашқы бес минутында дәптерде жіберілген қателердің ізімен өзара диктант өткізген дұрыс. Балаларға жұппен жұмыс істеген қатты ұнайтынын атап өткен жөн [2].

Мектептің өз дәстүрі, салты болады. Оны айқайлау, жазалау түрінде жасауға болмайды, балалардың өздерін ұйымшылдыққа үйрете отырып, әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, жасауға болады. Сонда ғана тентек балалар сыныптағы жолдастарынан өнеге алып, солардың қалпына түсіп, жат қылықтардан біртіндеп безіне бастайды. Адам болатын бала аз сөйлеп, көп тыңдайды, жолдастарын, ұстаздарын сүйе біледі. Баланы шеттетуде, жек көру, ызғар көрсету, бағаны әдейі төмен қою өте зиянды.

Сабақтың мақсаты – баланы оқуға қызықтыра білу. Сабақты тыңдамай отырған оқушыны орнынан тұрғызып, жылы пішінде сұрақ берсең, айта алмай қалса, ақыл берсең, екінші сұрақты ол айта алатын болады.

Сабақта жаңа әдіс-тәсілдерді пайдаланып өткізу келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Г.Кертаев. Оқытудың кейбір әдістері. Алматы, 1991.
2. Жайлауова М. К. Мектептеинтербелсендіоқытудың формалары мен әдістері // Молодой ученый. – 2015.

ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТТЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАЖУЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ

Гүлайым ДАКИНА,
Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университетінің
аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі

Педагогтың кәсіби қажуының негізгі мәселесі педагогикалық қызмет түрлерімен де тығыз байланысты. Тұлғаның эмоционалды қажу мәселесі шетел психологтары тарапынан (М.Андерсон, Р.Бурке, К.Кондо, т.б.) зерттеле бастап, кеңестік психологтардың еңбектерінде дамытылған (М.А.Аминов, В.В.Бойко, Т.В.Форманюк, Т.И.Рогинская, Л.М.Митина, В.Е.Орел, В.В.Макаров, Н.Е.Водопьянова).

Эмоционалды қажу моделін жасаған авторлардан (А.Пайнс және Аронсон, т.б.) кейін аталған синдромды туғызатын факторлар тобы анықталды (В.Е.Орел, К.Кондо, Т.В.Форманюк, т.б.), күрделілігі және көпжақтылық сипаты (Т.В.Большакова, М.В.Борисова, М.Буриш, К.Маслач), түрлі мамандықтар өкіліндегі оның туындауының әлеуметтік-психологиялық және тұлғалық алғы шарттары талданды (М.В.Агапова, М.В.Боршова, М.Ю.Горохова, Е.В.Иванова, Э.Ф.Зеер, Е.С.Романова, т.б.). Педагогикалық қызмет ғалымдарының (М.В.Борисова, Р.М.Грановская, Л.М.Митина, т.б.) көзқарастары бойынша, тұлға қалыптастырушы маңызды кәсіби әрекеттердің бірі.

Бір жағынан қажу – аффектогенді мүмкіндік ретінде сипаттауға мүмкіндік беретін ерекшелік, яғни педагог қызметінде үнемі кездесетін стрестік факторлардың болуымен сипатталады (жоғары динамизм, уақыт жетпеуі, шамадан артық жүктеме, педагогикалық қиын жағдайлардың туындауы, рөлдік нақтылықтың болмауы, әлеуметтік бағалау (С.Г.Вергиловский, А.Б.Леонова, А.К.Маркова, Л.М.Митина, А.О.Прохоров, т.б.).

Екінші жағынан шамадан тыс эмоционалдылық, экономикалық қысым және әлеуметтік-психологиялық мәселелер туындататын педагогикалық кәсіптің беделін түсіреді (О.Н.Гнездилова). Педагогтардың жоғары стресстік қызметі көптеген шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде талданған (Р.Блос, Е.Эриксон, К.Ному, Л.С.Шонфельд), педагогтар ортасында тұлғалық бұзылулардың туындауын көрсетеді.

Тақырыпқа байланысты мынадай терминдер қолданылды: «эмоционалды қажу» (Т.В.Форманюк, Е.В.Юдин, В.В.Бойко, М.В.Агапова, т.б.), «шамадан тыс қажу» (Г.А.Зарипова), «психикалық қажу» (Н.Е.Водопьянова, А.Б.Серебрякова). «Қажу» феномені психологиялық қорғаныс механизмі ретінде (В.В.Бойко, Д.Г.Грунов) қолданылды. Зерттеу мәселесі контекстінде білім беру жүйесіндегі күрделі күйді атап өтуге болады. Дегенмен, ғалымдардың зерттеулері арқылы анықталған факторларға баса назар аударылуда.

А.Я.Зогорюев эмоционалды қажуда сол немесе бірлескен әрекетті жүзеге асыруда адамның эмоционалды күйінің нашарлау динамикасының ерекшеліктеріне басты назар аударады. Н.Е.Водопьянова, Ю.И.Виданова кәсіби қажуды тұлғалық деструкция ретінде қарастырады. Н.В.Самаукина кәсіби қажуды жұмыс істеуші адамның тұлғалық ресурстарымен эмоционалды-тұлғалық ашығуы және стресс фонында дамушы синдром ретінде анықтайды.

Эмоционалды қажу синдромы – адамдармен жұмыс істейтін мынадай мамандардың аса жағымсыз

эмоционалды күйі: мұғалімдер, әлеуметтік қызметкерлер, психологтар, дәрігерлер, журналистер, т.б. Эмоционалды қажу кәсіби деформацияны құраушы психологиялық қорғаныс – стресс күйі ретінде қарастырылады.

Оның физикалық белгілері (үнемі шаршау сезімі, жалпы әлсіздік, белсенділік пен энергияның төмендеуі, ұйқышылдық, т.б.) мен **психосоматикалық мәселелері** (себепсіз бас ауру, асқазан бұзылуы, тәбеттің жоғалуы, ұйқысыздық, сенсорлық сезімталдықтың төмендеуі, көрудің бұзылуы, т.б.) бар. Психологиялық симптомдарына тұлғаның мотивациялық, эмоционалды, интеллектуалды сфералары жатады.

В.А.Бодров көзқарасы бойынша, мотивациялық сферасына еңбек затына жағымсыз қатынастар байқалады: орындалып жатқан әрекетке жағымсыз көңіл-күй, іш пысуы, т.б.

Әлеуметтік немесе мінез-құлықтық симптомдарды Ю.А.Юдчин, О.Н.Кириченко, Н.Е.Водопьянова, т.б. көрсетеді. Олардың ішінде демалысқа қызығушылықтың төмендеуі, қарым-қатынас жұмысқа қызығушылық, кәсіби орта шеңберін шектеу, басқаны түсінуге әлеуметтік белсенділіктің төмендігі анық көрінеді. Дегенмен, эмоционалды жағдай адамның өзін және қоршаған дүниені қабылдауы (жағымды және жағымсыз) өзінің ресурстарын ашуға, адамның өмірлік сапасын көтеруді түсінуді анықтайды. Бұл психологиялық құбылысты зерттеудің басы ХХ ғасырдың 70-жылдарынан басталады.

ХХ ғасырдың 90-жылдарының ортасында эмоционалды қажу кеңестік зерттеулердің нысанына айналды (Т.Ф.Форманюк, Г.А.Заринова, В.Е.Орел, В.В.Бойко). Ал А.Рукавишников эмоционалды қажу синдромын психоэмоционалды қажу арқылы көрінетін жағымсыз психологиялық күй ретінде сипаттайды, негізгі белгілерін аффективті, когнитивті, дене, мінез-құлықты және мотивациялық деп қарастырады.

В.В.Бойко эмоционалды қажу эмоциялық ригидтілік формасынан айырмашылығы адам өмірлік әрекетінде пайда болып, жүйке жүйесі қасиеттері себептерімен, эмоция жылдамдығымен анықталады деп жазды. Ригидтілік түсінігі, эмоцияның қажу синдромының сипаттамасы ретінде, динамикалық-мазмұндық сипатқа ие деп көрсеткен.

Педагогтың кәсіби қажу мәселесімен отандық және шетелдік психологтар айналысуда. Мысалы, Е.И.Роговтың зерттеуінше, педагогтың жұмыс күнінің көп уақыты қысымдық жағдайда өтеді дейді. **Ол қысымдар:** педагог пен оқушылар арасындағы байланыс, сабақ жүргізу, сабақтан тыс іс-шараларды өткізу, т.б. Көптеген зерттеулердің нәтижесінде (көбінесе 25-30 жаста) қобалжу осы кезде басталады, бұл кезде өзін-өзі ұстай алмау, әлсіреу, жүректің қатты соғуы және т.б.

Стресс үш кезеңнен тұрады:

1) үрейлену – жағымсыз тітіркендіргіш әсер еткен сәтте туатын жауаптың алғашқы кезеңі. Таңырқау іспетті сезім пайда болады;

2) **төзімділік** – жағымсыз тітіркендіргіш әсеріне беріліп кетпей, оған тезу реакциясы туады. Бұлшық еттердің жиырылу қабілеті күшейеді;

3) **әлсіреу** – бейімделу қорының мүмкіндігі азайып, таусылады, сондықтан психологияда дезадаптация (бейімделудің нашарлап жойылуы) пайда болады.

Психологиялық-әлеуметтік зерттеулер нәтижесінде педагог жұмысы психологиялық қысымның қатарына жататыны анықталды. Шетелдік психологтар белгілеген стресстік жағдайлардың 9 баллдық шкаласында педагог қызметі 6.2 ұпайды құрайды.

Н.В.Козлов айтқандай, кәсіби қызметтің мазмұны педагогтың алдына спецификалық талаптар қояды. Бұл талаптар педагогты одан әрі қарай тұлғалық, кәсіби қызметін жоғарылатуда көп септігін тигізеді. И.В.Сергеева мен В.Н.Чернобровкинаның зерттеуінше, педагогтардың 75%-ы жоғарғы жеке беймазальық деңгейіне түседі. Жоғарғы эмоционалдық қысым, беймазальық, қорқыныш, үрей педагогтың қызметінде және өзгелермен қарым-қатынасында білінеді.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып мынандай қорытындыға келдік: педагогтық қызмет басқа мамандыққа қарағанда өте ауыр стрессогендік мамандық. Бір жағынан кәсіби қажу еңбектің объективтік шарттарына кедергі жасайды, басқа жағынан қарасақ педагогтағы спецификалық стресс белгілі бір кезеңнен кейін кәсіби қызмет барысында жағымсыз мінез-құлықтың пайда болуына ықпал етеді. Ол кәсіби деформация болып саналады.

Зерттеу барысында В.В.Бойконың «Тұлғаның эмоционалды қажу диагностикасы» әдістемесі жүргізілді. Әдістеме мақсаты: эмоционалды қажу фазасын анықтау. Аталған әдістеме бойынша алынған нәтижелер тұлға туралы толық мінездеме алуға және эмоционалды қажуды коррекциялауға жеке нұсқаулар беруді анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған әдістеме нәтижесін талдау, зерттеуге алынған педагогтардың 11,5% қысымдық фаза қалыптасқанын, 31,5% қалыптасу кезеңінде, 57% қалыптаспағанын көрсетті. Жүйкелік қобалжу қысымы осы фазаға тән, ол эмоционалды қажудың қалыптасуының алғы шарты болып табылатындығы анықталды.

Қысым фазасы қалыптаспаған топқа 5-7 жыл еңбек өтілі бар педагогтар кірді. Аталған көрсеткіштер кәсіби даму перспективасы бар педагогтарда қысым сирек көрінеді, дегенмен бұл топта кәсіби қызметтің жағымсыз ықпалына түскендер бар. «Қобалжу» белгісі кәсіби қызметте психотравмалық факторлар сезінуінің күшеюінен анық байқалады. Егер адам ригидті болмаса, онда тітіркену ақырындап өсіп, жинала береді. Шешілмейтін жағдаяттар «қажу» құбылысы туындауына әкеледі. Қалыптаспаған симптоматика 81,5%-да, қалыптасушы – 11,4%-да, қалыптасқан – 7% респонденттерде анықталды. «Өзіне қанағаттанбау» белгісі сәтсіздік немесе таңдаған мамандығына, қызметіне, нақты міндеттемелерге қанағаттанбауы. Қалыптаспаған симптом 33,7%-да, қалыптасушы – 25,5%, қалыптасқан 40,7% респонденттерде анықталды. «Торға қамалу» белгісі психотравмалық жағдайлар қатты қысқанда, оны жою мүмкін емес жағдайда, шығуға жол таппағанда туындайды. Қалыптаспаған симптоматика – 64,6%-да, қалыптасушы – 22,8%, қалыптасқан – 12,5% респонденттерде анықталды. «Қобалжу және депрессия» белгісі әрекетіне және өзіне қанағаттанбау сезімі ситуативті немесе тұлғалық қобалжу формасындағы қысым түрінде сипатталады. Қалыптаспаған симптоматика – 55,9%, қалыптасуда

– 28,2%, қалыптасқан – 15,7% респонденттерде айқындалды.

Педагогтарға жүргізілген Г.Айзенктің тест-сауалнамасы-сыналушы респонденттердің эмоционалды тұрақтылық, тұлға бағыттылығы сияқты психоконституционалды ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік берді. Алынған мәліметтер бойынша жеке сынақтамалар педагогтардың бойындағы тұлғалық қасиеттердің ішінде мазасыздану 53%, фрустрация 42%, күдіктенушілік 35%, вербалды агрессия шамамен есептегенде басым болатынын анықтадық. Бұл педагогтардың бойындағы кәсіби эмоционалды қажу синдромының бар екендігін көрсетіп отыр.

Алынған эмпирикалық мәліметтерге сүйеніп, жоғары оқу орны оқытушыларында байқалған жоғары эмоционалды қажу синдромы олардың кәсіби қызметінің табыстылығына және өзіне-өзі жүзеге асыруға жағымсыз ықпал ететіндігін анықтадық. Кәсіби қажу синдромы педагогтардың жұмыс өтіліне ғана емес, олардың тұлғалық ерекшеліктеріне тікелей тәуелді екені анықталды.

Соныменен алынған зерттеу мәліметтері бізге эмоционалды қажуды тұлғаның эмоционалды күйі, яғни жағымсыз психологиялық, мінез-құлықтық және физиологиялық белгілермен сипатталатын, психо-эмоционалды қажуды көрсететін динамикалық күйі деген тұжырым жасауымызға мүмкіндік берді.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрена проблема эмоционального выгорания педагога. Изложены теоретические аспекты эмоционального выгорания педагога, а также методы диагностики эмоционального выгорания педагогов.

Надо отметить, что исследования эмоционального выгорания педагога являются очень актуальными. Опираясь на данные теоретические и эмпирические исследования, выделены основные проблемы исследования эмоционального выгорания педагога.

Ключевые слова: «личность», «эмоция», «эмоциональное состояние», «стресс», «синдром выгорания».

In this article the problem of emotional burning out of the teacher is considered. Theoretical aspects of emotional burning out of the teacher, and also methods of diagnostics of teachers are stated.

It should be noted what searches at emotional burning out at the teacher is very relevant. Being based on the data theoretical and emotional of a research of emotional burning out of the teacher are allocated.

Keywords: «personality», «emotion», «emotional state», «steress», «burning out syndrome».

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Бойко В.В.** Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении/ В.В. Бойко. СПб., 1999.

2. **Большакова Т.В.** Роль эмоционального интеллекта в профилактике синдрома эмоционального выгорания в педагогической деятельности // Научный поиск. 2012. №2.

3. **Водопьянова Н.Е.** Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб.: Изд-во «Питер», 2005.

4. **Орел В.Е.** Синдром психического выгорания личности М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005.

5. **Рукавишников А.Л.** Личностные детерминанты и организационные факторы психического выгорания у педагогов Ярославль, 2001.

6. **Форманюк Т.В.** Синдром «эмоционального сгорания» учителя // Вопросы психологии. 1994. № 6.

Семей қаласы.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕР

Рымгүл ӘМІРОВА,

№6 жалпы білім беретін орта мектептің тарих пәні мұғалімі

Оқыту мақсаты	XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы кеңестік әдебиет пен өнердің қалыптасуы туралы саралайды.
Оқыту мақсаты	Барлығы: кеңестік әдебиет пен өнердің қалыптасуы мен дамуы туралы біледі, меңгереді. Көпшілігі: кеңестік әдебиет пен өнердің қалыптасуы мен даму тақырыбындағы білімдерін кеңейтеді, өздігінен өзара оқытуға, талдауға сыни көзқарастары қалыптасады. Кейбіреулері: тақырыпты түсінеді, алған ақпаратты пайдалана алу дағдысы қалыптасады.
Тілдік мақсат	Оқушылардың ойлау, сөйлеу дағдысын дамытып, тарихи танымын кеңейту.
Алдыңғы оқыту	1920-40-жылдардағы Қазақстанның ішкі саяси жағдайы туралы түсініктері бар.

Жоспар

Жоспарлау уақыты	Жопарланған іс-әрекеттер		Бағалау	Ресурс-тар
	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушы іс-әрекеттері		
Кіріспе. Ұйымдастыру кезеңі. 5 мин. Үй тапсырмасын тексеру. 10 мин.	1. Сәлемдесу, түгелдеу. 2. Оқушылардың құрал-жабдығын тексеру. 3. Оқушылар назарын сабаққа аудару. 4. Санау арқылы топқа бөліп отырғызу 1-2-3-4. Ынтымақтастық ахуал тудыру: * Мінезімізді жеміс-жидек арқылы білейік! * Өзімізді қандай жидекке ұқсатамыз. 5. Үй тапсырмасын тексеру: Сауатсыздықты жою, халыққа білім беру. Белсенді тақтада жұмыс: Жеке оқушымен жұмыс. 1. Жылдар не дейді? 1) 1918 ж.- 2) 1919 жыл 26 желтоқсан.- 3) 1924 ж.- 4) 1930 ж. 11 ақпанда - 2. Талдау. Жұппен жұмыс. 1) Қазақстанда кеңестік мектептер жүйесін құрудағы негізгі қиыншылықтар: 2) Білім беру жүйесіндегі кемшіліктерді жою бағытында жүргізілген жұмыстар. 3. Қазақ тілінде жазылған оқулықтардың авторлары: География оқулығын жазған. Араб әріпінің негізінде жасалған қазақ әліпбиін жетілдірген. Қазақстан тарихы оқулығын құрастырған. Қазақ тілінде Алгебра оқулығын жазған 4. Сызба: XX ғасырдың 20-жылдарының ортасына қарай Қазақстанда қалыптасқан білім беру жүйесі. 5. Сәйкестендір: Оқу орны. 1928 ж. – Қазақ педагогикалық институты. 1929 ж. – Қазақ зоомалдәрігерлік институты. 1930 ж. – Талғар ауылшаруашылық институты. 1931 ж. – Медицина институты. 1932 ж. – Орал педагогика институты. 1932 ж. – Семей геологиялық-барлау институты. 1934 ж. – Қазақ мемлекеттік университеті. 1934 ж. – Коммунистік журналистика институты. 1938 ж. – Қарағанды, Қостанай мұғалімдер институты. 1940 ж. – Гурьев мұғалімдер институты. 6. Ретімен орналастыр. 1. Сауатсыздықты жою. 2. Жалпыға бірдей білім беру. 3. Міндетті бастауыш білім. 4. Оқу құралдарының қазақ тілінде жазылуы. 5. Жоғарғы оқу орындарының ашылуы. 6. Қазақстанда ғылымның қалыптасуы. 7. Тест топтамасы. Құрастыру.	Сәлемдеседі, жылы қабақты сезеді. Оқушылар «Менің көршім қандай? арқылы көршілері жайлы айтады. Бұл әдіс арқылы көңіл күйлері көтеріледі. Сабаққа керекті құралдарын әзірлеп, дайындайды. 4 оқушыдан 4 топқа бөлінеді. Үй тапсырмасын талдайды. 1. Жеке сұрақ қою арқылы диалогқа түсіру. 2. Белсенді тақтада жұмыс жасайды.	Бағалау парақтарын тарату. Топпен, жеке жұмыс барысында сұраққа жауап бере отырып, үй тапсырмасын бағалау.	1. Т. Тұрлығұл «Қазақстан тарихы» 11-сынып, Алматы, 2015 ж. 2. Маркер, мәтін бөліктері, жазылған кеспе қағаздар. АКТ-мен жұмыс. http://www.tarih.spring.kz

Презентация 20 мин. Жаңа сабақты түсіну.	Жаңа тақырып: Қазақстандағы әдебиет пен өнер I Мультимедия ұсыну. II Мәтінге шолу	I Бейнетаспа ұсыну II Топта талдап өз ойларын ортаға салады.		
Негізгі бөлім. 10 мин. бекіту.	1.Кестені толтыру: Жазушы, оның туындылары. Жазушы Туындысы	1.Топтар оқулық- пен жұмыс жүргі- зеді, ойланады.	Крите- рийлер оқу.	Белсенді тақ- та,таратпа қағаздар.
Рефлексия. Үйге тапсырма. §39 оқу.	Кері әсер парағын толтырады. 1.Қандай тапсырманы қиындықсыз орындадың? 2. Қандай тапсырма қиын болды? 3. Қандай тапсырма пайдалы болды? 4. Қандай тапсырманы өзгерткіңіз келеді?	Алған білімдерін жинақтайды.		Қима қағаздар.
Қосымша ақпараттар				
Дифференциация. Қатысушыларға көмектесуді қалай жоспарлайсыз? Анағұрлым дағдысы қалыптасқан қатысушыларға қандай тапсырмалар беруді жоспарлайсыз?		Бағалау – қатысушылардың білімін/прогресті қадағалауды қалай жоспарлайсыз? (ақпаратты қорытындылау/ бағалау идеясы).	Пәнаралық байланыс.	
Жеке, жұппен, топпен жұмыс істету арқылы.		Критерийлер арқылы.	География пәнімен, жалпы тарихпен.	
Рефлексия. Оқыту/сабақтың мақсаттарына жете алдыңыз ба? Бүгін қатысушылар нені үйренді? Оқыту атмосферасы қалай болды? Менің дифференцирленген әдіс-тәсілдерім жұмыс барысында қаншалықты орындалды? Мен кестеге сай жұмыс жасадым ба? Мен өз жоспарыма қандай өзгерістер енгізуіме болады және неге?		Мақсатыма жеттім, себебі оқушылар берілген тақырыпты меңгерді. Оқушылар «Қазақстандағы әдебиет пен өнер» тақырыбын меңгеріп, жеке, жұпта, топпен жұмыс жасау дағдылары артты. Оқыту атмосферасы ынтымақтастықта жұмыс жасады. Менің дифференцирленген әдіс-тәсілдерім жұмыс барысында толығымен орындалды. Кестеге сай жұмыс жасалды. Жоспарыма өзгерістер енгізуде тапсырмаларды ықшам етіп алу.		
Қорытынды бағалау. Сәтті болған екі жағдайды атаңыз (оқу мен оқыту). 1. Білу кезеңі сәтті өтті оқушылар сәйкестендіру жұмысын қызығушылықпен құрастырды. 2. Әр оқушы өз ойын ашық,толық жеткізді. Сабақты жақсартуға мүмкін болатын екі жағдайды атаңыз (оқу мен оқыту). 1. Оқушыларға көп еркіндік беру. 2. Қабілеті төмен оқушыларды көбірек сабаққа тарту жұмыстарын жандандыру.				

Қарағанды қаласы.

ЕЖЕЛГІ ЕГИПЕТ ПИРАМИДАЛАРЫ ҚАЛАЙ САЛЫНДЫ?

(Ұзақ мерзімді жоспар)

Қалбиби ИГЕНБАЕВА,
С.Датұлы атындағы орта мектептің тарих пәні мұғалімі

Сабақ негізделген оқу мақсаты	5.2.1.2-тотемизм, анимизм, фетишизм, магия сияқты ежелгі діни наным-сенімдерді біледі. 5.2.2.2-ежелгі Египет ғибадатханалары мен пирамидаларын сипаттай алады. 5.1.2.1-ежелгі қоғамның әлеуметтік ұйымдасуын сипаттай біледі.		
Сабақтың мақсаттары	Барлық оқушылар: Ежелгі Египеттегі әлеуметтік құрылым туралы түсініктер қалыптасады, мемлекеттің әулеметтік құрылымын зерттеу арқылы толығымен түсінеді. Оқушылардың басым бөлігі: Египет пирамидалары туралы біледі, Ежелгі Египеттегі әлеуметтік құрылым бойынша тақырыбының ерекшеліктері арқылы ажыратып, қасиеттерін меңгереді, оны анықтауда тапсырмаларды орындайды, білімдерін практикада көрсетеді. Пирамидалардың салыну тарихын, кімдерге және қандай мақсатта арнап салынғанын түсінеді. Кейбір оқушылар: Ежелгі египеттіктердің діни наным-сенімдері, пирамида құрылысында кімдер еңбек етті, қайсы перғауындарға арналып салынғанын біледі, зерттеу жұмысын жүргізе алады.		
Бағалау критерийі.	- Ежелгі египеттіктердің мифологиясы мен діни наным-сенімдерін түсінеді. -Ежелгі кезеңдегі пирамидалардың қалай салынғаны туралы біледі. -Пирамидаларды қандай мақсатта және кімдерге арнап салғанын біледі.		
Тілдік мақсат.	Сфинкс, мумия, саркофаг, перғауын, мәтінмен жұмыс, кестемен жұмыс, тестпен жұмыс.		
Құндылық-тарға баулу.	-Тарихи деректердің негізінде дәлелді пайымдау дағдылары дамиды. -Тарихи айғақтарды талдау және бағалау негізінде дәйекті қорытынды жасайды.		
Пәнаралық байланыс.	География, бейнелеу, геометрия.		
Алдыңғы білім	Неліктен Египет «қара жер» деп аталған.		
Сабақтың барысы.			
Сабақ кезеңі.	Сабақта жоспарланған жаттығулар түрлері		Ресурстар

Қазақ тарихы

63

Сабақтың басы.	I Ұйымдастыру. 1.1. Сынып оқушыларына жағымды ахуал туғызу (1 минут) зейінін сабаққа аудару. 1.2. Топқа біріктіру (2 минут). I топ- II топ- III топ- II Миға шабуыл. (Сұрақтар қою техникасы); (2 минут). Ежелгі Египеттің табиғат жағдайын сипатта! Ежелгі египеттіктер неліктен Нілге табынды? Ніл өзені жылдың қай мезгілінде тасыды? Нілдің қашан таситындығын неге күні бұрын білу керек болды? Аспанды бақылау кезеңінде қандай ғылым пайда болды? «Ніл – құтты мекен дегенді қалай түсінесің? Ніл өзенінің египеттіктер үшін маңызы қандай?	Сұрақтар																		
Сабақтың ортасы.	III Топтық жұмыс. (Мәтінмен жұмыс) (7 минут). ДЖИГСО әдісі. 1-топ: ежелгі египеттіктердің мифологиясы мен діни наным-сенімдерін сипатта! 2-топ: ежелгі Египет ғибадатханалары мен пирамидаларын сипатта! 3-топ: Мумияларды қалай жасаған? Оқушылар көлемді мәтінді әрқайсысы жеке-жеке топ ішінде оқып шығып, топпен талқылайды, сосын топтар құрамы өзгертіліп, құрамында әр бастапқы топтан бір белсенді оқушы бар жаңа (сарапшылар тобы) топтар құрылды. Құрылған сарапшы топ берілген тапсырмаларды біріге талқылап орындайды. Осыдан кейін олар өз топтарына қайта оралып, өздерінің бұрынғы топтағы достарына кезекпен өз жанұяларында түсінген материалдарын тиянақты түрде жеткізіп, үйретеді (Оқушылардың мұндағы мақсаты берілген тапсырманы өздері талқылап, өз ой-пікірлерімен санаса білу). Топтық жұмыс (5 минут). 1-тапсырма: Картамен жұмыс. Картадан пирамидалардың орналасқан жерін көрсетіңдер! Пирамидалар неліктен Нілдің батыс жағалауына салынған? Ол египеттіктердің қандай діни наным-сенімімен байланысты. Дескриптор. -Картадан пирамидалардың орналасқан жерін көрсете біледі. - Пирамидалар неліктен Нілдің батыс жағалауына салынғанын египеттіктердің діни наным-сеніміне байланысты екендігін айқындай алады. 2-тапсырма: Мына тарихи даталардың оқиғаларын естеріңе түсіріп, жазыңдар. 2 минут. Б.з.д.2600; 146.6; 2.5; 5000; 2 300 000; 800; 50; Дескриптор. -Хеопс пирамидасының салынған жылын, -Биіктігін, -Кесілген құрылыс тасының салмағын, -Ең үлкен құрылыс тасының салмағын, -Барлық пирамидаларды салуға кеткен тастардың санын, -Құрылыс тастарын қанша қашықтықтан тасығанын, -Хеопс пирамидасының аумағын айқын білді. 3-тапсырма: Сұрақты дұрыс жауабына сәйкестендіріңдер. 3 минут. <table border="0"> <tr> <td>№</td><td>Сұрақтары</td><td>Жауаптары</td></tr> <tr> <td>1</td><td>Тас кесектері әкелінді</td><td>мумия</td></tr> <tr> <td>2</td><td>Кептірілген мәйіт</td><td>800</td></tr> <tr> <td>3</td><td>Бөренеден жасалған табыт</td><td>Хеопс</td></tr> <tr> <td>4</td><td>Басы адам, денесі арыстан</td><td>саркофаг</td></tr> <tr> <td>5</td><td>Ең биік пирамида</td><td>сфинкс</td></tr> </table> Тас кесектері әкелінді ----- 800 км. Кептірілген мәйіт ----- мумия. Бөренеден жасалған табыт ----- саркофаг. Басы адам, денесі арыстан-----сфинкс. Ең биік пирамида ----- Хеопс. Осылай балалар сәйкестендіру кестесін дұрыс орындады. 5-тапсырма: Тарихи диктант. Сөйлемдерді толықтырыңдар. 2 минут. Ежелгі Египетте құрылысқа пайдалану кең өріс алды. Оған дәлел – Египеттегі.....,, Перғауын өзенінің бойына, табиғаты әдемі жерге салғызуда нұсқау береді. Ежелгі мысырлықтарға..... қашан таситындығын білу қажет болған. Ең қысқа түнде таң алдында аспаннан жарық.....көрінетіндігін байқаған. Дәл сол күні бастаған. Ең биік пирамида қаласында б.з.д..... жылы..... перғауынға арнап салынды. Кілт сөздер: тасты, пирамидалар, ғибадатханалар, әулім сарайлар, Ніл, сарай, күні, бұрын, жұлдыз, су, таси, Гиза, 2600, Хеопс.	№	Сұрақтары	Жауаптары	1	Тас кесектері әкелінді	мумия	2	Кептірілген мәйіт	800	3	Бөренеден жасалған табыт	Хеопс	4	Басы адам, денесі арыстан	саркофаг	5	Ең биік пирамида	сфинкс	Ежелгі Египет картасы. Хеопс Пирамида суреті. Карта Кесте Дәптермен жұмыс
№	Сұрақтары	Жауаптары																		
1	Тас кесектері әкелінді	мумия																		
2	Кептірілген мәйіт	800																		
3	Бөренеден жасалған табыт	Хеопс																		
4	Басы адам, денесі арыстан	саркофаг																		
5	Ең биік пирамида	сфинкс																		
Сабақтың соңы	6-тапсырма: Өздеріңді тексеріңдер. 3 минут. Тест. ББҮ (3 мин.). Тақырыбы: Ежелгі Египет пирамидалары қалай салынды? Білемін Білгім келеді Үйрендім IV Үйге тапсырма: 2 мин. 1.Мәтінді оқып келу, мазмұндау. 2. «Ежелгі Египет пирамидалары қалай салынды?» тақырыбында эссе жазып келу. V Бағалау 2 мин.Кері байланыс. Бағдаршам арқылы бағалау. Жасыл түс – өте жақсы түсіндім. Сары түс – әлі де білімімді толықтыру қажет. Қызыл түс – мүлде түсінбедім.	Бағдаршам суреті.																		
Рефлексия.																				

Мақтаарал ауданы, Арайлы ауылы.